

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

KazNU BULLETIN

Philology series

№6 (164)

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ № 6 (164)

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 6 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к. доценті (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактор) (Қазақстан)

Есімова Ж.Д. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (ғылыми редактордың орынбасары) (Қазақстан)

Алкебаева Д.А. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Алтынбекова О.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Таева Р.М. – ф. ғ. к. доценті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (редактор) (Қазақстан)

Дадебаев Ж.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҰҒА-ның корреспондент мүшесі (Қазақстан)

Гусман-Тирадо Рафаэль – ф. ғ. д. профессоры, Гранада университеті (Гранада қ., Испания)

Жаң Жин Жин – ф. ғ. д. профессоры, Пекин ұлттық орталық университеті (Пекин қ., Қытай)

Кибальник С.А. – ф. ғ. д. профессоры, Орыс әдебиеті институты (Санкт-Петербург қ., Ресей)

Ковтун А.И. – ф. ғ. д. профессоры, Университет Витаутаса Великого (Каунас қ., Литва)

Курдюмов В.А. – ф. ғ. д. профессоры, Шет тілдер институты (Мәскеу қ., Ресей)

Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Сойлемез Орхан – ф. ғ. д. профессоры, Ардахан университеті (Стамбул қ., Түркия)

Сүлейменова Э.Д. – ф. ғ. д. профессоры, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан)

Хаяти Дивили – ф. ғ. д. профессоры, Юнус Эмре институты (Анкара қ., Түркия)

Янковский Х. – ф. ғ. д. профессоры, Адам Мицкевич атындағы университеті (Познан қ., Польша)

**ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**
Б А С П А Ү Й І

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы

Гульмира Шаккозова

Телефон: +77017242911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген

Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші

Мөлдір Өміртайқызы

Телефон: +7(727)377-34-11

E-mail: Moldir.Omirtaikyz@kaznu.kz

ИБ № 10386

Басуға 15.12.2016 жылы қол қойылды.

Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 10,1 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 230. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2016

1-бөлім
ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1
LITERARY CRITICISM

Әбдиманұлы Ө.
**Ата жұрт – «Мәңгілік Ел»
идеясының берік тұғыры**

Мақалада қазақ әдебиетінің тарихының ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасыр басындағы зар заман ақындары деп аталатын әдеби ағымның көрнекті өкілі Мұрат Мөңкеұлының шығармашылығындағы ұлттық идея мен Мәңгілік Ел ұғымының көркемдік көрініс табуы қарастырылған. Мұнда дәстүр сабақтастығы, ұлттық идеяны жырлаудың «Мәңгілік Ел» идеясымен ұштасу жолдары терең пайымдалады. Ұлттық идея мен «Мәңгілік Ел» идеясын ортақтастыратын басты желі де назардан тыс қалмаған. Мұрат ақынның өлең-толғаулары, «Үш қиян», «Сарыарқа», «Қарасай Қазы» толғау поэмалары, айтыстары сынды шығармашылық болмысындағы ата мекенге деген сүйіспеншілік танымдардың болмысы ашылып, мәңгілік елдік арманға айналған елдің азаттыққа ұмтылған рух болмысының көркем бейнеленуінің мәні ашылады. Мұрат Мөңкеұлы поэзиясындағы ұлттық идеяны жырлау үрдісі оның өзіндік ерекшелігі сарапталып, зар заман ақындарымен салыстырмалы түрде талданады. Асанқайғы, Қазтуған, Доспанбет, Ақтанберді жыраулар шығармашылығындағы күрескерлік рухты жырлау дәстүрін жалғастырған Мұрат ақын жырларындағы ұлттық идеяның көрінісі оның мәңгілік ел идеясымен астасу үдерісі мақалада толыққанды сарапталған.

Түйін сөздер: әдеби ағым, зар заман ақындары, ұлттық идея, Мәңгілік Ел, әдеби дәстүр, әдеби жанр, ақындық өнер, ұлттық ұстаным, әдеби таным, тарихи талғам.

Abdimanuly O.
**Homeland – firm pedestal of the
idea of «Mangilik El»**

The article studies the artistic reflection of the national idea and the concept «Mangilik El» in works of the outstanding representative of the literary trend Zar Zaman – Murat Monkeuly (the end of XIX century – beginning of the XX century) in the history of the Kazakh literature. It deeply investigates the traditions, glorification of the national idea and ways of involvement in the idea of the «Mangilik El». The main attention is paid to generalizing characteristics of National idea and the idea «Mangilik El». In article there has been revealed notions of love for Homeland, meaning of artistic representation of the spirit of freedom, which were eternal dream of the nation in such poems-tolgaus of the poet Murat Monkeuly as «Ush Kiyan», «Saryarka», «Karasai Kazy» where there is an artistic description of life. The article compares the process of the chanting the national idea and its identity in the poetry of Zar Zaman poets and Murat Monkeuly. There it is given the full analysis of presence and fusion of national ideas with the idea of the «Mangilik El» in Murat's poems, which continues the tradition of glorification of the fighter's spirit in works of zhyraus (narrators) as Asankaigy, Kaztugan, Dospambet and Aktamberdy.

Key words: literary trends, poets of Zar Zaman (time of trouble), the national idea, «Mangilik El» (Eternal Nation), literary tradition, literary genre, poetic art, national position, literary knowledge, historical choice.

Әбдиманұлы О.
**Отчизна – прочный пьедестал
идеи «Мәңгілік Ел»**

В статье исследуется художественное отражение общей национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел» в творчестве выдающегося представителя литературного течения Зар Заман Мурата Монкеулы (конец ХІХ в. – начало ХХ в.) в истории казахской литературы. Глубоко исследованы преемственность традиций, воспевание национальной идеи и пути соприкосновения с идеей «Мәңгілік Ел». Уделено внимание обобщающим чертам Национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел». Раскрыты понятия познания любви к отчизне, значение художественного изображения духа свободы, ставшие вечной народной мечтой в таких стихах-толғау и поэмах, как «Үш қиян», «Сарыарқа», «Карасайский Казы» поэта Мурата Монкеулы, где имеет место художественное отображение бытия. Проведено сравнение процесса воспевания национальной идеи, его самобытности в поэзии акынов Зар Замана и Мурата Монкеулы. Дается полноценный анализ проявления и слияния общей национальной идеи с идеей «Мәңгілік Ел» в поэмах акына Мурата, продолжившего национальную традицию воспевания духа борца в жырау Асанқайғы, Казтуғана, Доспанбета, Ақтанберди.

Ключевые слова: литературное течение, поэты эпохи Зар Заман (времена бедствий), национальная идея, «Мәңгілік Ел», литературная традиция, литературный жанр, поэтическое искусство, национальная позиция, литературное познание, исторический выбор.

**АТА ЖҰРТ –
«МӘҢГІЛІК ЕЛ»
ИДЕЯСЫНЫҢ БЕРІК
ТҰҒЫРЫ**

Қазақ әдебиеті тарихындағы зар заман ағымының айтулы өкілдері ретінде Дулат, Шортанбай, Мұрат сынды үш ақынды үнемі бірлікте ауызға аламыз. Алайда, бұлардың ағымы ортақ болғанмен, ағыны бөлек, әрқайсысының өзіне тән ой айту, сөз саптау мәнері мен машығы бар. Айтарына арқау етер тақырып реңкінде де өзгешелік байқалады. Сондықтанда оларды жеке-жеке қарастырып, өзіндік ерекшеліктерін айқындаудан ұтарымыз мол.

М. Әуезов зар заман ағымына кімдер кіреді деген сұрақ қойып, оған «Бізше бұл ағымға XIX ғасырда болған ақындардың бәрі кіреді. Бұл ғасырда қазақ ақындары екі алуан болған. Біреуі: есі кірген ойлы ақындар, нағыз зар заманның өз ақындары, екіншісі елдің қызық-сауығын саят қылған айтыс ақындары» [1, 207-208] – деп, жауап береді. Ал енді «ес кірген ойлы ақынның» ірісінің бірі бізше – Мұрат Мөңкеұлы.

Мұраттың алғашқы зерттеушілерінің бірі Халел Досмұхаметұлы. Алаш арысы, атақты ғалым ақын туралы мәлімет бері келе «Мұраттың заманы – бостандық үшін шегескен ердің бәрі жер тіреген заман» [2, 94] – деп өмір сүрген заман сипатын нақты айғақтайды. Дулат пен Шортанбай Арқада жүріп, орыстың өңмендеген отаршыл пиғылынан шошып, ел оятуға кам етсе, Мұрат екінші қиырдан – батыстан «алқалаған» топқа түсіп, сор замандағы орыс озбырлығын ортаға салады. Дулат орыс отаршылдығына тән сипатты түгел танып, түп тамырын қазса, Шортанбай дін жарығын шырақ етіп, қам көңілге сәуле еткісі келеді. Ал Мұрат ел-жұртының алтын бесігі туған жерден айырылған зар-күйіктің запыранын сыртқа шығарып, «Мәңгілік Елдікті» аңсаған отаншылдық рухты алға ұстайды. Мұрат ақында Дулаттағы ел мінін табу, Шортанбайдағы дінді алға ұстану жоққа тән. Ол өлеңінің өзегіне арқау еткен тақырып айшығы – туған жер. Ал, туған жер – «Мәңгілік Елдіктің» алтын қазығы. Мұраттың мұны мен зары туған жерді қасық қаны қалғанша қорғап өткен ата-баба айбынын жоқтау, жоқтау арқылы кек қайрау. Осы тұста Мұрат шығармашылығын толыққанды зерттеген Б. Омаровтың мына бір пікірі ойға қонымды, жүрекке дөп келеді. Ол: «Зар заман ақындарының әрқайсысының қоғамдағы өзгерістерді пайымдауы әр басқа. Сондай-ақ Мұраттың да қалыптасқан өзіндік көзқарасы, жеке

пікірі бар» [3, 103] – деген тұжырым жасайды. Біздіңше ақын пікірі көбіне туған жерге деген жанашырлық жайдан келіп қорытылады.

Мұрат ақын тұсында қазақ жері мәселесінің ушығып-ақ тұрған кезі-тін. Орыс отаршылары қазақ жеріне сұғына еніп, ішкі жақтың көбіне бекініс салып, қазақ жерін түгел жаулап алған тұс еді. Ресей қазақ жерін мемлекеттік меншік ретінде қарай бастады. Бұрынғы уставтар, ережелер түрлі заң актілерінде қазақ жерінің мемлекеттік меншіктігі туралы сөз қозғамаса, 1868 жылғы 21 октябрьде шыққан «Басқару туралы уақытша Ережеден» бастап қазақ жерлері мемлекеттік деп таныла бастады. Және ол 1968 жылы нақты ашық айтылған [4, 424].

Ресейдегі XIX ғасырдың 60-жылдарындағы шаруалар басыбайлылығы жойылғаннан кейін тыс аймақтардағы жерлерді олардың өз бетінше басып алулары белең ала бастады. Алғашқы өз бетінше көшіп келіп, жер алушылар Ақмола облысының Көкшетау уезіндегі Саумалкөл көлінің маңайынан жер алған Тобыл, Пермнің шаруалары болды [4, 446]. Сонымен бірге осы кезде қазақ жеріндегі Ресей әскери күштерінің іс-әрекеттері күшейе түсті. Тіпті Ресейдің өзге отар жеріне қарағанда, дала өлкесін басқару жүйесі тікелей соғыс министрлігінің иелігіне берілді [4, 438]. Қазақстанның батысын «бақылау» – қадағалау үшін құрылған Орынбор әскери округі 1865 жылдан өз жұмысын екпіндете бастап, Торғай, Ырғыз, Ойыл, Ақтөбе бекіністерін тырп еткізбей ұстаса, 1880 жыл ол жойылып, Торғай, Орал облыстары Қазан әскери округына беріліп, ол 1917 жылға дейін сол қалпын сақтады. Мұның бәрі Мұрат ақын тұсында қазақ даласының қандай қыспаққа түскендігін нақты айғақтайды.

Осы бір ұлт тағдырының кермеге ілінген қиын кезеңінде бір-бірінен айырылмастай бірлікке айналған екі мәселе тоғысып жатты. Ол ел тағдыры мен жер тағдыры еді. Ен жайлаған жерінің етегі тарыла бастаған қазақ енді елдігінен айрылудың аз-ақ алдында тұр еді. Мұрат ақынды да замандастарының санасын ел мен жердің қасиетін қастерлеуге үгіттеуге ұмтылдырған да сонау тығырыққа тірелген жайдың қасіреті еді. Өйткені қазақ мүдесі ең әуелі жермен тығыз байланысты. Сонау Асан қайғы абыздан бергі уақыттан айтар ойдың өзегіне айналған жер, Мұрат заманында жан күңіренісі мен жүрек шеріне айналды. «Мәңгілік Елдік» көлден бұл-бұл ұшқандай күй кештік.

Асан атадай Мәңгілік Елдің мекеніне айналар жерұйықты іздей жөнелер заман әдірә қалғалы қашан. Енді тек зар мен шердің уы-

тын жүрекке жайып, сілкінер сәттің толғағына қол жеткізу ғана қалған-ды. Күңіреніс қозғалысқа ұласса, мәңгілік елдікті аңсаған ақын арманының орындалғаны. Міне жердің Мұрат шығармашылығы мен ақындық ұстанымының «Мәңгілік Ел» идеясының тұғырнамасына айналуының сыры осында жатыр.

Бізге жеткен Мұрат ақын мұрасының дені айтыс өлеңдері. Осынау айтыс өлеңдерінің өзінен-ақ Мұраттың ел қамын жеп, жұрт жайын ойлаған ақын екендігін аңғару аса қиын емес. Мәселен ол Тыныштықпен айтысында:

Құрттың-ау білмей айтып амалымды-ай,
Халқымнаң шүкір етем аманын-ай.
Халық болып өз еркімен көшетұғын
Қазақ-ау күнің бар ма баяғыдай? [5, 49],

деген сияқты еркіндікті аңсаған өзекті ойын айтыс шумақтарына кіріктіріп жіберіп отырады. Айтыс өлеңдері арқылы ол шынай ақындық өнер мектебінен дәріс алған. Сөйтіп кейінгі кең алқымды, кемел ағынды толғауларға барар баспалдақтар дайындығынан өткен. Ғалым Ы. Дүйсенбаев Мұрат ақынның кеңестік кезеңде жөнді ауызға ілінбей жүруінің екі түрлі себебі бар деп жобалайды. «Оның біреуі: патша үкіметінің қазақ даласындағы отарлау саясатын күшейе түсуіне байланысты Мұрат ақынның кейбір шығармаларында орыс атаулыға қарсы сарынның белгілі орын алуы. Екіншісі: ақынның кесек шығармаларының дені Едігенің ұрпақтарына арналуы» [6, 66].

Басты себеп, осының біріншісі екендігіне ешкімнің таласы болмаса керекті. Елін, жерін сүйген ақынның жерін тоздырған, елін аздырған орыс деген де қаны қарайып қалатыны белгілі жайт. Ол тегіннен – тегін емес, шындықты нәрсе.

Жоғарыда біз айтқан жер мәселесінің Мұрат шығармашылығының басты арқауы екендігін кезінде М. Әуезовте жіті аңғарып, алғашқы боп ой айтқан. «Мұрат зар заман ақындарының ішінде патша саясатының бір тарауына көп көңіл бөлген ақын. Ол тарауы қазақтың жері алынуы болатын. Сондықтан бұл ақын көп жырында қоныс пен өрістің жоқшысы болады» [1, 215], – дейді Мұхаң бұл жайында. Бізде Мұрат шығармашылығындағы «Мәңгілік Ел» идеясының осы төңіректен сараптамақпыз.

Ы. Дүйсенбаев Мұрат шығармашылығы үшке бөліп қарайды: «Біріншісі – ақынның бізге келіп жеткен азды-көпті өлең-толғаулары; екіншісі – «Үш қиян» «Сарыарқа», «Қарасай Қазы» толғау поэмалары; Үшіншісі – «айтыстары» [6, 68].

XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының алдына қойған ұлы мақсаттардың бір жер мәселесі болса, сол жердің зарын осы Мұраттан терең жырлаған ақын жоқ. Ы. Дүйсенбаев атаған «Үш қиян», «Сарыарқа» датандары – осынау жер қайғысын ел қайғысына айналдыра жырлаған толғамды да толғаулы дүниелер.

Мұрат өлеңдерінен азаттықты аңсаған ел мұң-мұқтажы сезіліп-ақ тұрады. Мысалы шағын ғана «Өттең бір қапы дүние-ай» термесінде бүгінде орыс жайлаған жерлердің баяғыда кімдердің болғандығын түгендей келіп:

Бұрынғы өткен заманда,
Ел қорғаны барында
Белгілі екен ерлерге
Жаудың келер шамасы.
Қоныстың бәрін жоғалтқан
Ноғайлы, қазақ надан жұрт
Бірлігінің кемісі.
Ақыр түпке келгенде
Бәрін де алды түп-түгел
Көкала шекпен жез түйме
Аузы түкті орысы [5, 110] –

деп, туған жердің жаттың қолжаулығына айналғандығына өкініш білдіреді. Мұнда ақын екі нәрсеге назар аударған. Біріншісі жердің тарихи мұрагері кімдікі екендігі алғашқы бөлікте нақтыланса, соңғысында сол жерден бірлік жоқтан айрылғандықты ызалы кекпен айту бар. Ақын ойының тоқ етер түйіні «бірлігінің кемісі» – жұрт надандығының белгісі. Бірлікті ел, тірлікті жұрт болса қонысты жоғалту болмас еді дегенді ұғымға сіңіру, бүгінгі бірлікке шақыру. «Бірлік басы – береке екенін» санаға құю. Сол арқылы туған жерді тұғыр еткен елдің «Мәңгілік Елдікке» шақыру.

Мұрат шығармашылығын алғаш рет елге танытушы Халел Досмұхамедов: «Мұраттың өлеңдерінде патша үкіметінің қазаққа жұмсаған саясаты анық байқалады. Үкіметтің жақсы жерлерді тартып алғаны, ел қамын жегендердің қуылғаны, өлтірілгені анық айтылады» [2, 94] – деген екен. Мұны Мұрат творчествосының табиғатын тап басып тану деп білеміз. Жалпы Мұрат шығармашылығы жәй ғана «мың ойбайдың» бірі емес, отаршылдық сұрқын әшкерелеуі басым «ойбай»! Бұл бағыттағы оның зор шығармалары – «Үш қиян» мен «Сарыарқа» бұлар – ішкі бірлігін бұзбастай жымдасқан, жырланар тақырыбы, айтар ойы ортақ туындылар. Мұнда «Малым –жанымның садағасы, жаным-арымның садағасы» деп малға қарап, жан баққан халықтың табиғаттан келген апатпен бірге отаршылдық тұралатқан аянышты халінің

ашы шындығы жырланады. «Үш қиянның» өзегі – отаршылдық кесепаты болса, «Сарыарқаның» басты арқауы – Жұт.

«Үш қиянның» шығу тарихын Халел Досмұхамедұлы былайша баяндайды: «Бұл өлең жаңа низам жүріп, ел «штатқа» келіп, енді оязнай, болыс, ауылнайлар билей бастаған заманның түріне айтылған. Айтылуы 184-73 жылдың шамасында болған» [7, 106].

«Үш қиян» ел тарихы, жер тарихы, сол жердің Мұрат заманындағы шын мәніндегі Мәңгілік мұрагері – қазақ деген халықтың талқыға түскен тағдыры туралы толғау-дастан. Мұрат шығармашылығын зар заманның өзге ақындарымен салыстыра отырып, оның Шортанбайлардан айырмашылығын С. Мұқанов: «Шортанбай өзінің барлық шығармаларына теманы өзі жасаған дәуірден тапқан, өз дәуірі мен бұрынғы дәуірге де, соңғы дәуірге де құлашын созбаған, ақындық дарынын заманның жағдайына ғана арнаған ақын, ал, Мұрат – өз заманының мұңын мұңдаумен қатар, елінің арғы тарихына үңіліп, өз заманының ғана емес, өткен тарихтың хал-жағдайында жырлаған ақын» [8, 154], – деп біледі.

Шындығы солай. Мұрат – бүгінгі белгісін кешегіден тауып, өткеннің сабағын бүгінмен салғастырып, ел тарихын, жер тарихын тереңінен тартып, болашағын болжай білген ақын. Ел аузындағы аңыз, ескі шежіре, жыр-дастандарда айтылған өз жұртына қатысты қандай да бір дерек көзі Мұрат назарынан тыс қалған емес. Ескіні аруақ шақырар, рух түлетер күш деп біледі ақын. Сондықтанда оны жаңғыртып отыру ләзім. Оның «Үш қиянынан» ежелгінің ел рухын көтерер өрелі жырының сарыны белгі береді.

«Үш қиян» ә, дегеннен-ақ, күдігі көп болжалды ойдан басталады. Ескі тарихты жырлау ақынға сол үшін қажет. «Еділ-жайық екі су, Бұл қазақтың жері еді», деп бастаған ақын, күдігін бірден алға тартады. Бұл жерді мекендеген елдің бір кездегі жіберген қателігінің бүгінде қайталануы мүмкін екендігін еске салады:

Еділ-Жайық екі су
Бұл қазақтың жері еді-ау...
Хан төркіні деген тау
Тәмам батыр жиналып
Кеңес құрған төбе еді.
Солдатқа беріп баласын,
Мойнына кірес салдырған
Бұрынғы өткен заманда
Шерқұтты деген ел еді.
Бұл қонысқа отырсаң

Бұлай болып тұрғанда
Жылдан-жылға жақындап,
Сол бізге таман келеді [5, 129].

Өйткені замана ауыспалы. Ел тірлігі, бірлігі оңбаған кезде басқа талай күн туған. Міне, Мұрат меңзеуінде соның қайталанбауын тілеу бар. Еділ-Жайық жеті жұрт кеткен, яғни ел жеті рет ауысып бірінің орнына бірі келген жер. Жәңгірхан туралы зерттеу жазған Мереке Құлкеновпен ақын Рахымжан Отарбаев бұл жеті жұртты былайша көрсетеді: «Кәрі құлақ шежіре мен тарихи жылнамаларға арқа сүйей сөйлесек, біздің жыл санауымызға дейінгі VIII-III ғасырлар аралығында бұл жерді иран тілдес скиф-сарматтар мен аландар қоныстаныпты. Кейінгі кезек былай өрбісе керек. Угро-фин тайпасы мен Венгрлер, біздің дәуіріміздің IV-XV ғасырларында түркі тілдес гундар мен аварлар, хазар, пойнек пен қыпшақтар, XII-XV ғасырларда моңғол хандары орда тікті. Олардың өкшесін баса кеп, ноғай мырзалары мен Қазақ хандары қанат жайды. X-XVII ғасырда түркмен, қарақалпақ, башқұрт халқы жайлады. Осы аталған халықтың бір бөлігін Кубаньға, екінші жартысын Арал теңізі маңына ығыстырып XVII ғасырдан 30-жылдары қалмақтар кеп орнықты. Қытайдан қашып, бас сауғалаған бұл шұбырынды Бұхар мен Самар даласын қоныстанған жетінші жұрт болатын» [9, 170 б.]. Әрине, жазушы мен ақынның шалқымалы ойларының мәйегін алып сараптасақ, мұнда да бір шындық бар. Осы авторлардың айтуы бойынша 1801 жылы Бөкей сұлтан орыс патшасы Павел рұқсатымен, қалмақтан қалған осы жұртта Бөкей ортасының іргесін қалайды. Тарих сабағы санадан кетпеске керек. Мұрат ақынның айтпағы осы.

Адыра қалғыр, үш қиян.
Қайырсыз екен
Қайырсыз неге десеңіз.
Үшеуінің ара бойынан
Жеті жұрт кетіп жол салған.
Біздер де солай болармыз,
Артық па едік олардан?! [5, 130].

Ақын елге ескертпе жасап, мына жердің тарихында талай аумалы-төкпелі кезеңнің болғанын, оның әлі де қайталану мүмкіндігі бар екенін еске салады. Оның «үш қиян» тарихына шолу жасаудағы мақсаты осы. Содан шығарып бүгінгі қауіпті бағытын бағдарлайды.

Еділді тартып алғаны
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны –

Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны –
Ойдағысы болғаны.
Маңғыстаудың үш түбек
Оныдағы алғаны.
Үргеніш пен Бұхарға
Арбасын сүйреп барғаны,
Қоныстың бар ма қалғаны? [5, 143-194].

Мұрат зарының шындығы осыдан келіп шығады. Ол– қазақ деген халыққа басар жер, барар тау қалмай бара жатқандығы. Жермен бірге замана тарылуда. Ақын енді осының мәнісін тануға ұмтылады. Жерді тарылтқан, елді аздырған отаршылдықтың басқа салған нәубеті. Осыған кім кінәлі?! Кейінгі М. Дулатов алға тартқан «бұл жайға қалай кірдік?» деген сұрақтың жауабы қалай болмақ. Бұған айыпты заман ба, адам ба?... Мұрат шешімінше адам.

Бәйіт еттім бұл сөзді
Қайғы шегіп заманнан.
Заман азып не қылсын
Ай орнынан туады,
Күн орнынан шығады,
Бұның бәрі адамнан [63, 144].

Мұрат поэзиясында Шортанбай Дулаттардағы жалпылықтан жалқылыққа ауысу бар екенін, оның кінәратті заманнан емес, адамнан көруі нақтылыққа жақын екенін алғаш аңғарған тағыда М. Әуезов. Ғұлама бұл туралы мынадай қорытынды жасайды: «Бұ да (Мұрат Ө.Ә.) азған заманның белгісін айта келіп, заман неден бұзылғанына шешу айтады. Шешуі Шортанбайша табиғат бұзылғандықтан, дін жағынан емес. Табиғат бұрынғы қалпында заманды бұзған қазақтың өз қауымы» [1, 216].

Міне осы арадан Мұрат шығармашылығының шымырлаған шындығы ашылып, өзіндік жұмбағы шешіле бастайды. Мұратты толғандарған «неге?» деген сұрақтың жауабы алға шығады. Ақын енді замана адамының жанына үңіледі, оның сыртын ғана емес, ішін де ашады.

Адамның азған белгісі –
Екі кісі дауласса,
Тату бол деп айтпайды.
... Қайыр кетіп қазаннан,
Қуат кетіп азғаннан,
Мұсылманның баласы
Қашуды қойды арамнан.
Шалағат, қайыр қалмады
Жақын жуық жараннан [5, 144].

Мұрат түсінігіндегі азған адамның белгісі осындай. Мұндадағы бірліктің кенеуі кетуі,

имандылықтың жоқтығы ауызға алынады. Адамның бір-біріне жаулық көзқарасы оның ішкі әлеміндегі өзгеріске тығыз байланысты. Мұрат пайымында өз кезеңіндегі адамдардың жан дүниесін жеке басты өзіндік қажеттілігі жаулап алған. Жұрт қамын ойлау екінің бірінде жоқ, жекеліктің жемтігіне айналған қуыс кеуделік ғана бар, Ал ондай жан үшін өз жай-күйін ұғынып, еркіндіктің етегінен ұстау емес, қу тіршілік ыңыршағын айналдырған күн көріс қамы басты мәселеге айналған. Мұратты шошымтатын да, шошынары да осы. Ал мақсат елге ес алдыру, ой салу. Қажет болса кек пен ызадан тұтанған от жалынның шоғын үрлеу.

Мұраттың ең бір қиналар тұсы қарапайым халықты жөнге салар, алға бастар, көшбасшы тұлға жоқтығы. Адамы азған заманның бір белгісін ақын осыдан да таниды. Бүгінгі ел сөзін сөйлейді деген азаматтың Мұрат сипаттауындағы сиқы мынау:

Киім кисе жеңі жоқ,
Етегі бар да белі жоқ,
Бармақ сияр жері жоқ.
Қатпа болған түйедей
Киенкі болған биедей
Ел биледі бір сымпыс
Екі бұты тарылған [5, 144-145].

«Атқа мінген жігітте // Қалмады нәрсе қарардай» дегендей, орыстың өнегесіне елтіп қалған мына сиықты адамнан ел аманатын ақтауды күтудің өзі күнә емес пе?! Азуы алты қарыс отаршыл елдің тісінде кетіп қалмаудың қамын жасау бұлардың қолынан келе қоюы неғайбыл. Сондықтан да ақын:

Дұшпан – тазы, біз-түлкі,
Қашсаң ерікке қоймайды,
Үйге кірсек суырып,
Бір бәлеге жолықтық
Құлғанадай қадалған [5, 145] –

деп, айлалы да әккі жаудың замананы меңгерген залымдығына қарсы келер айла таппай қиналады. «Бір пәледен мың пәле // Туып кетті балалап» – деп қайран жоқтығына күйінеді.

Ақын қауіпінің ең зоры – ертеңгі ұрпақ қамы. «Мәңгілік Елдік» идеясының түйінді тұжырымы осы. Бүгінгінің белгісі ертеңге мирас болып қалама деп сескенеді ақын. «Заманы мұндай сұм болған заманының адамына» бүгінгі емес, ертеңгінің болжалын жеткізгісі келеді. Және ақын – ертеңнің елесіне айқын да анық жорамал жасап, айнадағыдай айнытпастай көрсетеді.

Мен қауіп еткеннен айтамын:
Ақ борықтай иілген
Кейінгі туған баланың
Ұстай ма деп білегін,
Шая ма деп жүрегін.
Шашын, мұртын қойдырып,
Ащы суға тойдырып
Бұза ма деп реңін [5, 147].

Сөйтіп өзі көкірек көзімен болжай алған заманның сүреңінен қатты шошынады.

Ақынның «Үш қиян» атты іргелі толғауындағы айтпағы не, түйіні қандай десек, ол елдің мұң-зарын ащы да болса орайы келер шындықпен көрсете отырып, отаршылдық қамытын киген елінің рухын көтеру. Ескідегі елдігін, кешегі ерлігін жырлап, бүгінгі күй кетпес күйе, өшпес дақ емес екендігін еске салу. Сөз құдіретінің санаға сілкініс, ойға өзгеріс әкелер қуаты арқылы жүректегі сезімді, көңілдегі кекті қозғау. Келешекке үмітпен қарату.

Мұрат ақынның «Үш қияны» бізге аяқталмай қалған туынды ұқсап көрінеді. Сондықтан ақын жырының тұжырымды тиянағын нақтылау қиындау. Айтар ойдың аңғары отаршылдық сыр-сипатына ойысқан «Адыра қалғыр, заманның, // Мен жаратпаймын сүреңін...» деген тұста шорт үзіледі. «Үш қиян» ұзақты жыр-дастанның бізге жеткен үзік-сілемі секілді.

Мұраттың жер тағдырын ел тағдырымен ұштастыра жырлап, ел намысын жаныған жалын жыры – «Сарыарқа» толғауы. Бұл толғаудың шығу тарихын Х. Досмұхамедұлы қазақтың той-бастар салтымен байланыстырады. 1880 жылдары нағашы жұрты Адай ішінде жүрген Мұрат жалғыздығын бетіне басқан елге туған жерге деген сағынышын жеткізіп, осы «Сарыарқаны» шығарады [7, 119]. Батыс өңірінің тарихы мен өнерінің білгірлерінің бірі Берік Қорқытов Мұрат өлеңдері жинағындағы «Сарыарқа» толғауының түсініктемесінде бұны басқаша түсіндіреді. Оның дерегінше ол тойбастау үшін айтылмаған, Адай елінің үлкен жиынында қаңғырып келген деген қаңқуды естіп, «іштей тынып, ширығып жүрген Мұрат осы «Сары арқасын» жырлайды» [63, 158 б.]. Сөйтіп ел жақсылары алдында туған жерін жырлау арқылы халық басындағы зар-мұңды жеткізеді. Ал бұл «Сарыарқаның» жер атауы ретіндегі мағынасы бар ма деген де, ғалым А. Шәріптің осыған қатысты түрлі пікірлерді салғастыра келіп: «Ол – Жем, Сағыз, Елек, Қобда, Ойыл, т.б. ірілі-уақты өзендер айқұш-ұйқыш тамырлана ағып жатқан қазіргі Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан облыстарының бір-қатар бөлігін қамтитын аймақ» [10, 56 б.]

– деген қорытындысына келісуге болады. Толғаудың шыққан жеріне орай айтылған ғалым Қ. Мәдібайдың: «Сарыарқа толғауының атауындағы Арқа сөзі – Атырау жағын білдіреді. Маңғыстаулықтар Атырау жақты Арқа дейді екен» [11, 145 б.] – деген дерегіне де құлақ қоймасқа болмайды. Қай «Сарыарқа» болмасын оның астарында туған жердің еркін жайлаған кезеңнің сағынышы жатыр. Ендеше «Сарыарқа» еркіндік аңсаған елдің түп мақсатының «Мәңгілік Елдіктің» символдық көрінісі десе болғандай.

«Сарыарқа» толғауында да «Үш қияндағы» жеті жұрт көшкен қайырсыз мекеннің сарыны бар. Бірақ арғы тарих көп сөз болмай, алыстағы өткеннен, бергі жақындағы бастан кешкен қасіретті жырлау басым келеді. Жеті жұрт көшкен қоныстың ақыры қазаққа қайыр болмай, орысқа бұйырғаны ақынның іштегі ызасын сыртқа шығарады. Ақын жырында жер мен ер тағдыры егіз өрімде өріледі.

Әуелі жеңіп орыс Еділді алды,
Сарытау, Аштарханның жерін де алды...
Тәмамы су мен нуды орыс ұстап,
Қазақтың содан жұтап шашылғаны.
Қуалап Исатайды өлтірген соң
Заманның сонан бері тарылғаны.
Онды алды-үш Ой мауыт, тоғыз Торғай
Кең қоныс мұсылманға қалынбады.
Үш қиян-жеті жұртты тоздырған жер
Жер үшін қайы жоқ тарылмалы.
Шекшекей, Құтым қашып, Әбенді ұстап,
Ерлерге ерегіскен не қылмады?!
Ерлігі бір қазақтың, Махамбеттей
Оны да аңсыз жерде жағымдады [5, 199].

Ақынның «Сарыарқаны» шығарған сәттегі ішкі қыжылы «Бұл сөзді бәйіттеттім мұңданғаннан, // Заманға тура билік тыңдалмаған» деген жолдардан айқын аңғарылады. Оның жер тағдырын кешегі өткен ер Исатай мен от ауызды, орақ тілді Махамбет тағдырымен байланыстыра беруі ел қамы деп еңіреп өткен ерлердің аруағын еске алу емес. Исатай, Махамбет өлімі – алынбаған кектің, жазылмас жараның белгісі. Намысты ел соны қуарға керек. Елді тұлғасынан айырып, енді тоз-тозын шығаруға айналған отаршыл елден енді күтер ештеңе жоқ. Ендігі жол – тек қарсылықты бас көтеру. Тұлпар мініп, ту алып айқасқа шығу.

«Сарыарқада» ақын «жеті кетуді» қайта-қайта еске алады.

Бұл жерден дін мұсылман жеті кетті,
Біреуі екі келіп, екі кетті...
Жылады кетерінде шайқыларым,

Қайғының сонда білдім айтыларын.
Қонысты жұрттан қалған менікі деп
Бұл күнде ие болған қайсыларың?! [5, 203]

Мұрат айтар ойдың аңғары қайда ауғанын осы жолдар білдіреді. «Сарыарқаға» мұсылман жеті кетіп, алты оралған екен. Ендеше үміт үзілмеуіне мүмкіндік бар емес пе? Дүние аумалы-төкпелі, ту ұстар ер табылса, жерге ие табыларында күмән жоқ. Ақын меңзеуі осыған саяды. Бұл енді «Мәңгілік елдіктің» үмітті бекемі.

Мұрат күйзелісін әкелген зор кесепат басы – ел егесінің жоқтығы деп біледі. Ер мен елдің бірлік тұтқасы – ел егесі хан. Хандықтың жойылуы, елдіктің жойылуының басы еді. Ақын осыны баса айтып, нақтылай түседі. Орыс отаршылдары өзінің әккі саясатын әуелі хандықты жоюдан бастады, хандық жойылса, елдік жойыларын, елдік жойылса, жерге иелік тарыларын жақсы білген олар зымиян саясатты осылай жүзеге асырды. Бұл туралы Мұрат ақын:

Әуелі Әлім менен Табынды алды,
Тоздырып ақсүйектің тағын да алды.
Әленді Күсеппенен Сібірге айдап,
Бұл жұрттың қара түгіл ханын да алды.
Қазақтың хан-шегесі, жер-мұрасы,
Тағынан хан тайған соң бақыры қалды [5, 198].

Абылайдан кейін қазақта хандықтың бағы тайғандағы шындық. Ел бірлігінің тұтқасы хандықты жоймай, отарлау саясатының жүзеге асуы оңай болмайтындығын білген Ресей әкімшілігі хандықтан құтылудың жолын үнемі іздестірумен болғанды. 1781 жылы Абылай дүниеден өткеннен кейін оның үлкен баласы Уәлихан сайланса, Ресей империясы 1915 жылы оның бедел-билігін әлсірету мақсатында орта жүзде екінші хан етіп Бөкей сұлтанды тағайындайды. Алайда 1817 Бөкей, 1819 жылы Уәли қайтыс болған соң Орта жүзде хан бекітілмейді [4, 161 б.]. Бұдан соң қазақ даласын басқару түрлі әкімшілік өзгерістерге ұшырады.

Мұраттың тілге етіп отырғаны осы жайт. Ел иесі иеліктен кеткен соң, жер киесінің кетері анық. Еділ-Жайық арасын еркін жайлаған қазақ жұрты ендігі заманның не боларын білмей, дел-сал күйді кешкен тұс еді бұл.

Кейбір зерттеулерде Мұрат ақын ұсынған жол басқа жерге қоныс аудару, Асан қайғы іспетті «Жерұйық» іздеу деп біледі. Халел Досмұхамедұлынан бастау алатын бұл ойды Х. Сүйіншәлиев, Б. Омаров сынды ғалымдар құптап, қолдайды. Әрқайсысының кезек-кезегімен келетін тұжырымдары мынадай: «Мұрат-

тың ұлы сарыны-құтсыз қонысты тастау керек» [7, 104 б.], «Еділ мен Жайық өлкесінің қазақ үшін кеңшілік қоныс болмайтынын» айтып, көшуді уағыздады» (12, 623) «Мұраттың» «Үш қияны» да «Сарыарқасы да» құтсыз қонысты тастау идеясына негізделген» [33, 114 б.] Осы зар заман ақындары ішінде күрескерлік рухы биік, өкініші мен наласы мол болғанымен, елдік идеясы айқыны Мұрат ақын. «Үш қиян» мен «Сарыарқада» жеті жұрт көшкен жұрт тарихын қайта-қайта ауызға алғанда, Мұрат өткеннің қатесін қайталамауды еске салады.

Ақын дүниетанымындағы ерекшелік ол – ерлікті күрестің жоқшысы. Мұрат кетуді емес, күресті аңсайды. Жеңіліске ұшырағанмен, елі мен жер үшін талай батыр қан төккен, азаттық үшін арпалысып өткен ата-мекенді тастап кетейін дегендік қандай ақылға симақ. Әрине, бұл қоныстың қайырсыздығы мен құтсыздығына егілу бар, бірақ еңкейу жоқ. Адамзат баласына тән туып-өскен жерді қадір тұту дәстүрін Мұрат таным-түсінігі жоққа шығармайды. Ол жерден ығыстырылған ел қасіретін жырлай отырып, оған деген өзінің сүйіспеншілігін, қимастық сезімін қатар өріп отырады. Ендеше Мұрат жырларында «Мәңгілік Елдікті» аңсау ғана емес, оған деген сенім басым.

Онда жер тағдыры толғандырған перзенттік парыз сарыны, кіндік қаны тамған қасиетті жерді басқыншы жаудан қорғау идеясы басым. «Үш қиянда»:

Ердің соңы Исатай
Ерліктің туын тіккен жер,
Жауды басқа тепкен жер.
Махамбетін ертіп ап
Жәңгірге шеп құрған жер.
...Атамыз қазақ баласы

Қонып мекен еткен жер.
...Аузы түкті кәпірдің,
Басы шоқты қалмақтың
Қанын судай төккен жер.
...Енді қайтып келер ме
Бастан өткен сол күндер.
Немесе «Сарыарқадағы»:
Баласы мұсылманның нашарланды
Кең қоныс қайдан іздеп таптырады
Жылады кетерінде шайқыларым,
Қайғының сонда білдім айтыларын.
Қонысты жұртта қалған менікі деп
Бұл күнде не болған қайсыларың?! [5, 195] –

деген жолдар бізді жоғарыдағы пікірімізді қуаттайды.

Жалпы Мұрат ақын поэзиясы – XIX ғасырдың екінші жартысындағы әдебиеттегі «Мәңгілік Ел» идеясын өзек жарды ащы зармен жырлап, көкірекке тұнған шер мен ылықсыған ызаны қайратты кекке айналдырған аруақты жыр. Оның туындылары тарихи шындығымен, саяси мәнімен бірге көркемдік сапасымен де шоқтықтанып, ерекшеленіп тұрады. Ақын ел тағдыры, жер тағдырының қасіретті кезеңін жырлау арқылы оянар санаға ой салып, кекті жүректің қыжылына шоқ тастады. Мұрат жырлары – құрғақ ойбайдың белгісі емес, езілген елдің көз жасынан құрыш болып құйылған кектің жыры. Ел-жер деген Мұрат сарыны XX ғасыр басындағы саяси қозғалыстың тарих сахнасына шығуына, қазақ зиялыларының ынтымақты тірлікке, басқосқан бірлікке келуіне игі әсері болғанын, Мәңгілік Елдік рухты көтергенін жоққа шығара алмаймыз. Ең бастысы Мұрат поэзиясының еркіндікті аңсаған азатшыл дәстүрі XX ғасыр поэзиясында жаңаша жаңғырып, жаңашыл ойға азық болғаны шындық.

Әдебиеттер

- 1 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 2 Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 3 Омарұлы Б. Мұрат Мөңкеұлы. – Алматы: Крамдс Пресс, 1993. – 105 б.
- 4 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Алматы: Ата мұра, 2000. – Т. 3. – 768 б.
- 5 Мұрат / Құрастр. Б. Қорқытов. – Алматы: Арыс, 2001. – 232 б.
- 6 Дүйсенбаев Ы. Ғасырлар сыры. – Алматы: Жазушы, 1970. – 192 б.
- 7 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Ана тілі, 1991. – 176 б.
- 8 Мұқанов С. Қазақтың ХҮІІІ-ХІХ ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы, 1942. – 1-бөлім. – 248 б.
- 9 Құлқенов М., Отарбаев Р. – Жәңгір хан / Қазақ хандарының ғұмырнамасы. – Алматы: Білім, 2001. – 316 б.
- 10 Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 336 б.
- 11 Мәдібай Қ. Зар заман. – Алматы: Қазақ университеті, 1997. – 160 б.
- 12 Сүйішәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997. – 928.
- 13 Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. – Алматы: Білім, 2000. – 368.

References

- 1 Äwezov M. Ädebiet tarixı. – Almatı: Ana tili, 1991. – 240 b.
- 2 Dosmuxamedulı X. Tañdamalı (İzbrannoe). – Almatı: Ana tili, 1998. – 384 b.
- 3 Omarulı B. Murat Möñkeulı. – Almatı: Kramds Press, 1993. – 105 b.
- 4 Qazaqstan tarixı (köne zamannan büginge deyin). Bes tomdıq. – Almatı: Ata mura, 2000. – T. 3. – 768 b.
- 5 Murat / Qurastr. B. Qorqıtov. – Almatı: Arıs, 2001. – 232 b.
- 6 Düysenbaev I. Ğasırlar sırı. – Almatı: Jazwşı, 1970. – 192 b.
- 7 Dosmuxamedulı X. Alaman. – Ana tili, 1991. – 176 b.
- 8 Muqanov S. Qazaqtıñ XÛIII-XIX ғasırdaqı ädebietiniñ tarixınan oçerkter. – Almatı, 1942. – 1-bölim. – 248 b.
- 9 Qulkenov M., Otarmaev R. – Jäñgir xan / Qazaq xandarınıñ ğumırnaması. – Almatı: Bilim, 2001. – 316 b.
- 10 Şärip A. Qazq poëziyası jäne ulttıq ideya. – Almatı: Bilim, 2000. – 336 b.
- 11 Mädiabay Q. Zar zaman. – Almatı: Qazaq wñiversıtati, 1997. – 160 b.
- 12 Süyişäliev X. Qazaq ädebietini tarixı. – Almatı: Sanat, 1997. – 928 b.
- 13 Omarulı B. Zar zaman poëziyası. – Almatı: Bilim, 2000. – 368 b.

Ислам Д.А., Ержанова С.Б.
**Қазақ лирикасындағы түрік
бірлігінің бейнеленуі**

Мақалада қазақ өлеңіндегі түрікшілдік тақырыбының көркем бейнеленуі жайында сөз қозғалады. Қазақ өлеңіндегі түрікшілдік идеясын жырлау XX ғасыр басындағы қазақ ақыны М. Жұмабаев шығармашылығында алғаш сипатталды. Бұл сарын кеңестік дәуір тұсындағы ақындар өлеңдерінен де көрініс тапты. Әсіресе Ж. Нәжімеденов, Ж. Жақыпбаев өлеңдерінде өзгеше реңк алды. Бертін келе түрікшілдік тақырыбына барған Т. Медетбек, Т. Әбдікәкімов т.б. ақындар болды. Қазіргі қазақ өлеңіндегі түрікшілдікті жырлаудың жаңашылдығы да байқалады.

Түйін сөздер: түрікшілдік, бейнелі сөздер, дәстүр, жаңашылдық, жаңа мазмұнды сөз тіркестері, көркемдік тәсілдер, елшілдік бағыт, идеялық ерекшелік, ой тереңдігі, анти-кейіпкер.

Islam D.A., Erzhanova S.B.
Kazak Siirinde Turk Birlidi

This article deals with the matter of artistic praising themes of patriotism and panturkism in the poems of the poet. Uniof of turks in kazakh poetry. This article deals with an issue of literary expression of turkic ideas in the works of kazakh poets. Praising the turkic ideag are firstly met in the worlg of famous kazakh poet M.Zhumabaeu in the beginning og XX century. This motive has its longevity in the worlg of ofher kazakh poets and writers of Soviet period as Zh.Nazhemidinov, Zh.Zhaki pbaev etc. In prezent period this theme of turkic idea have been developing in the works of T.Medetbek, T.Abdikakimov. In poetic works of present kazakh poets the theme of turkic ideas are sounded newly.

Key words: turkism, image, customs, newness, bell-letter methods, national colour, peculiarities of ideas, depth of Thoughts, antogonist.

Ислам Д.А., Ержанова С.Б.
**О единстве тюрков
в казахской лирике**

В данной статье рассматривается вопрос художественного изображения тюркской идеи в произведениях казахских поэтов. Воспевание тюркской идеи впервые встречается в произведениях известного казахского поэта М. Жумабаева в начале XX века. Этот мотив нашел свое достойное продолжение в творчествах других казахских поэтов и писателей советского периода, таких как Ж. Нажмеденов, Ж. Жакыпбаев и многие другие. В более современное время тему тюркской идеи развивали в своем творчестве Т. Медетбек, Т. Абдикакимов. В стихотворных произведениях современных казахских поэтов тема тюркской идеи звучит по-новому.

Ключевые слова: тюркизм, образность, обычай, новичество, художественные методы, национальный колорит, особенности идей, глубина мыслей, антиперсонаж.

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің қауымдастырылған профессор (доцент), ф. ғ. к., Түркістан қ.,

²Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессоры, ф. ғ. к., Алматы қ. Қазақстан, e-mail: dosbol-75@mail.ru; esb72@mail.ru

ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ТҮРІК БІРЛІГІНІҢ БЕЙНЕЛЕНУІ

Біз бүгінгі сөзді қазақ лирикасындағы түрікшілдіктің көркем әдебиетке ойысқан поэтикалық құрылымындағы орны мен мәні төңірегіне арнасақ. Ақын өлеңдеріндегі отаншылдық, ұлтшыл рухтың зерлі дінгегін құрайтын көркемдік аспектілердің негізі қайда жатыр дейтін мәселелер ойлы оқырманын қызықтырады сөзсіз. Қазақ лирикалық поэзиясында түрікшілдік тақырыбын алғашқы жырлаушылардың бірі М.Жұмабаев болатын. Бұған М.Әуезов айтқандай Мағжанның «елшілдік» бағыты себеп болатын. Бұл жөнінде ғалымдар «...Бір заманда өзбек әдебиетінде Әлішер Науаи түрікшілдік идеясын қандай жоғары көтеріп, қаншама ұмытылмас еңбек етсе қазақ топырағында тек Мағжан ғана сол даңқты дәстүрді дамытып, әдебиетімізге «бітімі бөлек, аңсары өзгеше жарқын беттер қосты» [1, 240] – деген сүбелі пікір қозғады. Ғалым ақынның түрікшілдік тақырыбын «Орал тауы», «Пайғамбар», «Алыстағы бауырыма», «Қазақ тілі», «Жер жүзіне», «Айға», «Сағындым», «Тұранның бір бауырында», «Түркістан», «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян» өлеңдері мен дастандарын жатқызады. Түрікшілдік тақырыбы айқын көрінетін Мағжанның «Қазақ тілі» өлеңіне тоқталайық.

Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім,
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім.
Таралған түрік балаларын бауырыңа
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен тілім!
(Қазақ тілі)

Өлең тақырыбы «Қазақ тілі» аталғанымен тек тілге арналған туынды деп олақ қабылдай алмайсыз. Тақырыптық атаудан өрбіген фабулалық желі өлеңнің ұлттық рухымен тұтасып идеялық мазмұнды байыта түскен. Мұнда ХХ ғасырдағы қоғамдық тарихи әлеуметтік жағдай толыққанды суреттелген. Ұлттық қасиеттердің табанда жаншылып қасіретке айналған кезеңін ақын «жауыз тағдырдан» көреді. Ақын үшін халқының кешегі тарихы, өткен бақыты сынды. Елдік жолында қиылған тағдырлар, елдік тағдырдан әлдеқайда мағыналы екен. Өткен дәуірдің өңі алтын күндей нұрлы болғандығы да, сол замандардағы өршіл рухтың өлмес ерлігімен таңбалануында.

Мағжан романтикасының биік пафосы тереңнен тамыр салғаны да осында. Ақын әулиелілігі болар, қазақтың атар таңмен күтер алтын күні өткенінің бауырында жатқандығын ерте ескертуі. «Алтын күннің» бағасыз белгісі бабамыздың рухы, бабамыздың тілі. Қазақ халқы тілін жоғалтпаса өткен алтын күнімен қайта қауышарына ақын сенеді. Осы өлеңде, ақын «ана тілі» деп қолданатын дәстүрлі сөз тіркесіне жаңаша өң беріп тұрғандығын байқауға болады. Мұндағы тіл бейнелі адамдық атауға айналып отыр. Тіл-кеудесінде жаны, жүрегі бар кісілік тұлғалы кейіпке енген адам образымен алмастырылған. Ақын «ақ қолыңмен» деп тілдің арғы жағындағы ишараларды да айқындай түскен. Мәселен, «бір қолыңмен не оң, қос қолыңмен» деп атаса да болмайды емес пе деп сұрақ қойыңыз. Жоқ, болмайды екен. Болмайтынын, ұлттық дүниетанымдағы «ақ» түсінің сонау фольклор мен ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі символдық ерекшелігімен түсіндіреміз. Ақын үшін бабалар жолы да ақ. Балаларын бауырына басатын ана не атаның жолы да ақ. Таралған түрік балаларын жүрегімен аялар ата мен ананы аңсаған Мағжанның түрікшілдік идеясын көксеген тілегі де ақ. Түрік балаларының басын қосатын түрікшілдіктің зерлі діңгегі бабамыз тілі мен мұрасында жатқандығын түрік халықтары болып ойлансақ керек. Мағжанның бұл тақырыптағы өлеңдері, басқа да өлеңдері секілді драмалық тартыс белгілерімен оқшауланады. Ақынның тарихи шындыққа өрілген көркемдік концепсиясы көбіне адамзаттық, гуманистік ойларымен шешіліп, түйінделіп отырады. Бұл сарын Мағжаннан кейінгі кеңес дәуірі тұсындағы ақындар өлеңдерінде шеберлікпен өрнектелді. Әсіресе, 70-ші жылдарда Ж. Жақыпбаев поэзиясында біршама көрінді. Ақынның тарихи тақырыптағы өлеңдерінен түрікшілдік сарынның өрнектелгенін көруге болады. Осындай жайттарға байланысты, өмір шындығына ақынның асқақ арманы қарсы қойылған романтикалық сарын келіп шығады. Өткенді дәріптеу жағынан Жұматай романтикасы Мағжанға ұқсайды. Қазіргі лирикадағы түрікшілдік сарын Ж. Нәжімеденов, Т. Медетбек, Т. Әбдікәкім т.б. өлеңдерінде айқынырақ поэтикалық мазмұн құрауда. Жұмекеннің концептуальды туындыларының бірі «Менің топырағым» өлеңі. Өлеңнің өн бойында фольклорлық сарын іздері бар. Фольклорлық нақыштар мәтін құрылымының негізгі поэтикалық әлеміне қызмет етіп тұр. Батырлар жырында кездесетін «аттың тіл қатуы» бұл жерде автордың «тал

шыбық» бейнесіне айналып сөйлеуімен ауыстырылған. Өзгешелігі өлеңнен ақын тұлғасының сұлбалануы айқын көрінеді. «Тал шыбықпен автор бейнесі» қосарлана көрініс береді. «Тал шыбық» боп тіл қатқанын оқырман аңғарып отыр. Оны мына жолдарда ескертіп те өткен. «Мен бала боп туғанмен, // Шыбық болып көгердім». Түркілік дүниетанымның өзінде «бәйтеректің» символдық мәні зор екендігі және ол әдеби мұраларда дәстүрлі поэтиканың көркем арналарына айналғаны қашан. Әдеби дәстүрдің көркем материалы «бәйтеректі» автор бұл өлеңде «тал шыбық, қара ағаш, емен» түрлерімен бөлектеп көрсетіп, идеялық-мазмұндық желіге орай жеке дара қолданып, сипаттап отырады. Әр түрді өрнектеп өлең тілінде берген, суретті бейнелі әлемінен ақынның концептуальды мұраты да айқын көрінеді. Өлең материалына айналған ағаш түрлері ақын идеяларының көркем бейнелеуіне сай жеке алынып салыстырмалы қалып танытқан. Ағаш түрлерін концептуальды салыстырмалы күйде қолдану, өлеңдегі көпидеялық қырлардың бейнелі берілуіне баспалдақ іспетті. Оқырманды түрлі танымдық ойларға жетелей алған өлеңнің өн бойындағы идеялық көпқырлылық бір мәтінге жүктелуі әсерлілігін арттырған. Лирикалық «меннің» субъективті толғанысы жинақталған халық бейнесінің объективті сипаттарын ашқан. Ақындық «меннің» лирикалық бейнесі қазақ дейтін халық тұғасымен тұтастықта көрінген. Лирикалық бейне бойынан танылған әдеби мінез бен өлеңдегі әлеуметтік астарлы, оқиғалы тартыс желілерінен өрбитін поэтикалық контрастар ақындық тұлғаның келбетін даралай түскен. Ақындық «меннен» таралған лирикалық көңіл-күй сатылап, рухани мұрат белгілері аясында типтендірілген. Ендеше ақындық тұлғаның қазақ атынан сөйлеуі табиғи. Бұл жәйт өлеңде поэтикалық ойлау негіздерімен жүзеге асқан. Ақын «мені» – шыбық тал арқылы халық бейнесін сомдаумен астасқан. Авторлық концепция шыбық тал өсімімен халықтың тарихи әлеуметтік кезеңдерін салыстырмалы психологиялық параллелизмде берумен айқындала түскен. Мұндай көркемдік тәсіл идеялық мақсаттан туындағанын ақын өмір сүрген кезеңдегі идеологиялық күйден де танысақ керек. Дәуірінің дүлей күшіне рухты халық бейнесін қарсы көрсетуде бүгінге деген сенімділік те бар. «Мен жастарға сенемін» – деп жырлаған Мағжан идеясының ізі де жатыр мұнда. Енді бір қырынан қарасақ қазақ дейтін халық болмысын, өнер қиырында адамзаттық санаға сіңірудің де жолы жатқандығын көреміз.

Оны өлеңдегі ұлттық сипатты айқындай түсетін дәстүрлі көркемдік оралымдардан анық байқасақ керек. «Бұтақтарым – биікте// тамырларым – тереңде» осының ерек үлгісі. Поэтикалық бейнелі ұғымдар төркінінің ұлттық дүниетанымынан ары Шығыс поэзиясына тән көркемдік ойлау дәстүрімен туыстасатынын көруге болады. «Содан шығар, өзімдей көретінім өзімді»-деуінде аңғал да ақпейіл қазақтың болмыс табиғаты көрінген. «Шық көзімен қарау» халықтан дінді аластаған кезең психологиясын дәл таңбалауымен ерекшеленсе, төңіректің дөп-дөңгелек көрінуі әрісі Әл-Фараби пәлсапасымен, берісі Абайдың дүниені «қауызға» сыйдырған көзқарасымен үндеседі. Қазіргі лирикадағы түрікшілдік идеяларды жырлаушы ақындардың бірі Т. Медетбек. Мұны ақынның Махамбет бейнесін сомдаудағы ерекше тәсіл танытқан өлеңінен көруге болады. «Махамбет рухы – мәңгілік ояу рух. Ол рух ұлтымыздың басына түскен ең қысталаң қиын шақтарда бой көтереді.. Бірақ оның сол күрескерлік қайсар рухын, шамырқанған сағын күні бүгінгі бейшара жалтақтық, көлгір аярлық қабырғасын қаусатып, омыртқасын опырып, жұлынын үзіп, сындырумен келеді...» [2, 3]. Бұдан, Махамбеттің тарихи тұлғасы, трагедиялы өлімі, ақындық пафосы жайлы ой түюге болады. Осы анықтамалықтың соңғы абзацына назар аударыңыз. Махамбет ұлттық рухтың символына айналған. Осыдан келіп, бүгінгі қазақ рухының жұтаңдық тартқан кейпіне кейіген көзқарас туындап отыр. Осы көзқарасты, көркемдік тұрғыда бейнелеген, ақын Темірхан Медетбек шеберлігінің қырсырына үңіле түсейік.

Мәңгілік қаралы
 Қаройдың үстін
 Қап-қара қалың
 Қара бұлттар басқан кезде;
 Қараң құраң
 Қалбаңдаған көлеңкелерден шошып
 Байғыз біткен
 Беттері ауған жаққа
 Бажылдап қашқан кезде
 Қара топырақты копарып
 Үстінде жатқан
 Шабылған басын
 Қолына ұстап
 Қапалы Махамбет
 Қабірден шықты.
 Сол кезде
 Айналаны бөрліктіріп жіберген
 Сан дыбыстар мен
 Сан үндер шықты.

Бұл бас бунағы бірыңғай өлең емес. Баяндау лириканың оқиғалы өлең үлгісінде. Алғашқы шумағында 4 және 5 буынды егіз ұйқас көрініс тапқан. Шумақтар құралымының өзгешелігі жаңашылдығында жатыр. Егіз ұйқастар арасын бірнеше тармақтар қосады. Бұл жерде «Тармақ бір шумақта бір түрлі болуға да, түрлі болуға да ықтимал. Бірақ әртүрлі болғанда кесте ретін жоғалтпайтын тәртібі болуға тиіс» [3, 5] – дегенді ескеруіміз керек. Жаңашылдығының тағы бір қыры ескі түрік поэзиясының иірімдерін еске салады. Бұл ретте Күлтегіннің үлкен, кіші жазуларына талдау жасаған ғалым Н. Келімбетовтың «Өлеңде бірыңғай дауыссыз дыбыстардың қайталанып қиысуы, яғни аллитерация жырдағы үндестікті, мәнерлілікті күшейте түсетінін ежелгі түркі сөз зергерлері жақсы түсініп, бұл әдісті шебер меңгергені анық. Мәселен, Күлтегін жырының авторы әдеби тілге дауыс ырғағы түгіл, тіпті дыбыс қайталаулар арқылы әжептеуір ажар беруге болатынын сезген секілді» [4, 76] – пікірін алдыға тартудың орайы келіп тұр. Бұл айтылғандар ақын Темірхан өлеңіне поэтикалық реңк берген. Өлеңді қазіргі қазақ лирикасындағы түрікшілдік рухтың сарынын берудегі жаңа формалық ізденістің бір көрінісі деп қабылдауға да болар. Алғашқы шумақтың өзін оқығанда көз алдыңызға кезекпен өтіп жатқан оқиғалар процесінің жанды суреті келеді. Тіпті қысқа метражды фильмдерге бергісіз сюжеттік желінің, бір шумақ бойына сыйдырып берілуі, автор тілінің ойды нақты шақтап жеткізудегі бірден-бір шеберлігі. Мұндағы, өлең идеясы мен оқиғалық желінің трагедиялық сипатының көркемдік бояуы түстес. Оқғаның динамикалық өрлеуі қара бояудың полотносынан құрылған. Ақынның ұлттық санаға қозғау салатын көркем-танымдық идеяның бастауы, қара бояуды Махамбет өлімі трагедиясымен егіз етіп алып, құлпыртып беруінде. Оқиғалық өлеңнің мекені «Қарой». Оны қап-қара бұлттар басқан. Қараң-құраң көлеңкелер. Қара топырақты копарып, қабірден Махамбеттің шығуы. Демек, түн-тіршілікте өтіп жатқан оқиғаның уақыттың түсі мен оны суреттеу бояуы дәл қабысқан. Өлеңнің ішкі мазмұны мен сыртқы қалыбының үндестік гармониясы да қара бояудың әуезді күйіне жегілген. Ұлттық идеяны көркем түйіндеп берудегі өлең шешімі көркемдік деталь ретінде «қасқырдың ұлуы» арқылы ұтқыр берілуі орайлы шыққан. Т. Әбдікәкімұлының ақын Асқар Егеубаев шығармашылығы жөнінде айтқан мына пікірі «... Көкбөрі» метонимиясы – жалған дүниенің эпитофиясы ғана емес, ол, сонымен бірге ұлтымыздың шамырқанған

рухының тотемдік портреті де?» [5,4]. Екі ақын өлеңдерінің рухани өзегіне берілген дәл диагноз. Темірхан өлеңдеріндегі «қасқырдың ұлуы» негізгі идеямен қоса бірнеше мәндік белгілерге ие. Оқиғалық өлеңнің соңғы түйініне айналып, көркем уақыттың шексіздік мәнін танытқан. Бассыз дүниеге бастың керек бомауы мен қасқырдың ұлуы, Махамбет заманы ғана емес, сонау Күлтегін дәуірінен бүгінге дейінгі адамзат баласының өмір сүру мәнінің философиясы мен ондағы «рухтың» мәңгілікпен параллелизмдік ұғымын айқындай түскен.

Саналылар күресінің мәніне айналған «рух» жеке адамдық дүниетанымнан жалпы халықтық дүниетанымның мәйегіне айналған. Осы рухты жырлау арқылы, бүгінгі адамдық сананың әлсіз қатпарлары анық сыналып тұр. Автор адамдық өмір сүру концепциясын да осы рух ұғымының астарына байлаған. Діни немесе философиялық танымдарда тарқатыла айтылатын «рух» мәні туралы өзіндік пәлсапа қалыптастыруды мақсат тұтпаған. Бірақ, көркем әдебиет арқылы ұлттық санаға салмақ түсіріп, қозғау салатын әсерлі күштің белгісін рухты сөйлету әдісімен шеше білген. Бұл, ұлттық дүниетаныммен етене қабысып, тіпті реалды шынайы қалыпты танытатын күйге ауысқан. Өлеңнің оқиғалық желісі мистикалық кеңістіктен реалды уақыт арқылы шынайылықпен қабыса түскен. Бір жағынан қазақы дүниетанымдық болмысты терең суреттеп отыр. Қазақтың ұлттық дүниетанымдық қасиеті көзімен қарасаңыз, өлеңнің мистикалық желісі шынайы өмір сүретін шындығына айналып кеткенін ұғына аласыз. Мұның бастауы Түркілік дүниетаным философиясында жатыр. Автордың бүгінгі өмір тынысының сұрықсыз келбетін, «қара мен ақтың» бітіспес қарсылығы арасындағы күрес күретамыры етіп Махамбет бейнесімен суреттеуі, әділетсіздікке анти кейіпкер биігінен бейтарап позиция ұстауы хас шеберлігінен деп білсек керек. Бейтарап позицияның өзі «қасқырдың ұлуымен» астасып жатыр. Әйтпесе, авторлық позиция өлеңнің көркем мәтініне терең таңылған. Оған, оқырмандық қабылдау психологиясы тұрғысынан қараған жөн. Авторлық дүниетанымдық концепция өлең мәтініндегі көркемдік ойдың берілу шеберлігінен де көрінеді. Мәтіннің тағы бір ерекшелік белгісі ақ өлең үлгісінің ескі түркі поэзиясы айшықтарымен әрленуінде. Ол белгілердің өзі хас шебердің қолына түскенде қазақтың қара өлеңі табиғатымен жымдасып, айырғысыз қалыпқа түскендей. Оқиғаны суреттеуде автор тілінің

өлең әуезділігімен үндестік тапқандығымен қатар, басы артық көркемдеу сөзінің болмауымен де ерекшеленеді. Ойды беруінде де жинақылық тән. Мәселен «мәңгілік қаралы» деп анықтаушы айқын берілген Қаройдың оқырман өмірде болған Махамбет трагедиясын елестету арқылы-ақ шынайы қабылдайды. Қаройдың қазақ тарихындағы орнын оқырманға түсіндіріп жатудың керегі жоқ. Ол қазақ үшін «мәңгілік қаралы». Автор халықтық трагедияны екі ауыз суретті сөзге сидырған. Трагедияның өмірлік синдромын «байғыз біткеннің бажылдап қашуымен» нақтылай түседі. Байғыз халықтық түсінікте жамандық атаулыны шақыратын құс. Бұл қасиетін «бажылдап» сөзімен алмастырып отыр. Махамбеттің қабір сыртына шығуымен салыстырмалы тұрғыда, өлмес рухтан шегінген жамандық атаулының бейшара халінде көрсеткен. Осы тұста, ақындық түйсіктің мистикалық желіні реалды көрініске жақындата түсу үшін, саналы түрде қолданған «сан дыбыстар мен //сан үндер шықты» дейтін бейнелі жолдарының функциясы айрықша. Мұны да халықтық діни түсінікпен қабылдаған жөн. Солай қабылдаған күнде, мистикалық желінің шындыққа айналғанына сенесіз. Халықтық тарихи тұлғаға айналған Махамбет рухының әруақ кейіпінде тіріліп, келген заматындағы, сол кезеңдегі соғыс стихиясы қоса суреттелгенде мистиканы реалды оқиғамен шендестіріп беріп отырғанын байқаймыз. Автор бұл шеберлікті мәтінде «көзге көрінбейтін» сөздерімен алып сипаттап отырады. Мәселен мына жолдарға назар аударсақ.

Көзге көрінбейтін
Алыс-шабыс,
Апыр-топыр басталды;
Біреуі өлді,
Біреуі өлмеді...
Көзге көрінбейтін жебелер
Жыландардай ысқырып ұшып,
Көзге көрінбейтін адырналар
Ала өгіздердей мөңіреді.

Осы жолдарда-ақ оқиғалық ситуациялардың «бір кезде солай болғандығы елестеп» көзге көрінбейтін тарихқа айналғандығына риясыз сенесіз. Тек сол «көзге көрінбейтін»-дейтін тілдік қолданыстан ақын қиялының жемісінен ұшқындап, поэтикалық көркемдік әлемнің мазмұнына өткенін байқаймыз. Оқиғалық өлеңнің ерекшелігі де осында. «Повествовательное стихотворение – это как правило, предельно лаконичные рассказы о каких-то событиях»

[6, 12]. Оның баяндау лирикасы сипатында жазылғанымен ақындық «Меннің» тұрпаты сұлбалана түсетінінде. Алдымен, ақындық «Меннің» сипатын Махамбет рухымен туыстас бейнеленуі және сол рухты қайта жоғалтқан беймазалық жаймен бедерленуімен түсінуге болады. Мұндағы лирикалық кейіпкер ұғымен да тура мағынасында қабылдау қиын. Ақындық «менге» астарлы ұласқан Махамбет бейнесінен лирикалық «Меннің» концепциялық көзқарасын ұғынуға болады. Ақындық «менмен» лирикалық кейіпкердің тұтастығынан ұлттық сана бейнелілігін ауыстыру тәсілі арқылы суреттеуде қолданған. Ал, автор интеллектуалдылығының биік өлшемімен қарасақ ақындық «Меннің» концепциясына Махамбет анти кейіпкер тұрғысында қызмет етіп тұр. «Жалпы образды немесе поэзиялық сананың дамуы екі кезеңнен тұрады. Біріншісі – мифологиялық ойлау, екіншісі – метафоралық ойлау» [7, 24]. Осы пікірді тереңдете түссек, «анти поэзия, анти кейіпкер» табиғатын теориялық негіздермен тани аламыз. Ақын өлеңі осының ерек үлгісі болып саналады. Абай мен Мұхтар туған өңірде туылып, бүгінгі қазақ өлеңінде айтарымен дара келе жатқан ақын Т. Әбдікәкімұлы, «адам туған жерінің топырағына тартады» дейтін түсінікпен қарасақ, өлең иесінің болмысындағы (мекендік жағы) гениологиялық сабақтастықта да бір сырдың жатқаны анық. Бұлай пайымдауымызға ақын Тыныштықбек өлеңдеріндегі дара бояулар мен үйлесім әлемі шақырады. Ақын өлеңдеріндегі түрікшілдікті жырлау тәсілі алдыңғы ақындар шеберлігінен мүлде бөлек. Мұнда түрікшілдік идеяларды сипаттайтын белгілі символдармен айқын көрсету көрінбейді. Бұл сарынды өлең мәтінінің астарында жасырынған идеяларды түзетін сөз тіркестері мен бейнелілігін құрайтын көркемдік тәсілдер жүйесінен аңғарамыз.

Алдымен ақын өлеңдеріндегі сөзді ойнату, тың мағынада қолдануы, жаңа сөз бен сөз тіркесін тудырып, бейнелі ұғымдар қалыптастырудағы шеберліктеріне зер салсақ. Мәселені айқындар алдында, суреткерлікпен сипаттаудағы ақынның бейнелі сұлу, әрлеу тілі тұстарына тұсалып өтейік. «Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап//Түнде сәл Ай сәулесін тыңдап алам; Қыз көктем көл басына асығады//бұрымы бұлт ішінде тарқатылып; Дем алармын желіні сыздап таңның//Қозы бұлттар жамырап емгенкезде; Марқа-көңіл маңырап болмай қойды,//Терезеден Ай қарап теке мүйіз; Көгілдір-нұр төгіп тұр көкте жұлдыз//Қой көзіндей сәулеге шағылысқан; Жамбасынан сыз өтіп туған айдың//Күн де бүгін

алыпты қораланып; Қар мен жаңбыр жатыр ғой найзаласып//Ашқарақ қой-сендегі алаң көңіл,//Сынған кесе – кешегі Ай жаңасы; Күлген сайын сырттағы күрең боран//Жын жылайды пешіннің қолқасында; Жетім зарын ұқпайтын жандар да бар//Желіні жоқ мал сені қайдан ұқсын; Жартастың үкі ұшатын қолтығынан//жантайып, жарықтық Ай есінесе; Шаңырақтан тік түскен найза сәске//Сүйегіне сандықтың тұр шаншылып; Мұң саңқыған сезімнің шатқалынан//Маңырайды таутеке ұйқысырап; Мен-бейшара, Даламның айтқан сырын//пенделердің тіліне аударамын; Жұлдыздардың шырынын ұрттаған таң ұйқтап жатыр//Ұйқыға жұрт та құштар; Гүл тілімен даламды пішіндесем//Нені ұйғарды өз тілін түсінбес ел; Кітап оқып тауысармыз қалың-қалың//Құмырсқаның құдайға жалынғанын біле алмаймыз» [8, 6-28]. Сөз бейнелілігі мен суреттілігі өлең мәтіндерінде қаншама. Біз аз бөлігін ғана мысалға алдық.

Мұндағы «қаздардың қаңқылынан қаймақ жалау» нені аңғартады. М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігінде» «Йалқус қаз ет-мес/Жалғы қаздың шаңы шықпас» [9, 118] – дегенге сайады. Бір адамның айтары зор болғанмен оның қоштары болу керек дегенді ұқтырса, айтарлы адамның жәй, тегін адам еместігін байқаймыз. О бастағы ерек дауысы қаз үніне баламалы алынғанымен айтарлы адам жалғыздықтың кейпін дәл танытқан. Ондай айтары бар тұлғалардың дауысы сан ғасырлы тарихымыздың беттерінен естіледі. Демек ақынның «қаздардың қаңқылынан қаймақ жалауы» «өзіне дейінгі асыл сөз» иелерінің мұрасына қанығып келуін танытады. Бұл «қаздардың қаңқылы»-деп жалпы (көпше) түрде берілуімен де үйлеседі. «Қаздардың қаңқылы»-өнер не тарихи тұлғалы адамдар бейнесін типтендіріп беріп тұр. Автор өзіне дейінгі рухани мұра алдындағы жауапкершілігін байқатып, лирикалық «мен» арқылы «біздің» өнер алдындағы міндетін танытады. Рухани, әдеби мұра – қаздардың қаңқылы арқылы тұспалданып беріліп тұр. «Қаймақ жалау» етістігіндегі сөз тіркесі тура мағынасынан жаңа мән-мазмұнға ойысқан. «Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап» – ақын сөзді ойната, құлпырта отырып өз бейнесіне жақындата түскен. Сөз тіркестеріне жаңа мазмұн дарытқан ақын өзінің де қандай ақын екендігінен хабардар етеді. Авторлық, ақындық «Менінің» дара келбеті кескінделіп тұр. «Мендік» болмысты танытқан ақын «Түнде сәл Ай сәулесін тыңдап алам» -деп, жаңа, тосын сырды алдымызға. «Ай сәулесін тыңдау» қазақ поэзиясында бұрын-

сонды естілмеген көріністі құбылыс. Сонау С. Сараидан бастап «Жаңа туған айдай қасың, уа, көріктім; Талпынған шығар Айға алыс (Абай), Ажары ақ бетіңнің асқан айдан (Ш. Бөкеев), Жұлдызды-жүзік, айды алқа-ғып тағайын (М. Жұмабаев), Құйылады гүлдерге// айдан саулап аппақ сүт (С. Мәуленов), Жұлдыз-түйме, ай алтын танасындай (З. Қалауова), Әйел деген сөз-сөз бе деп «Ай елі деген» (Ж. Жақыпбаев), Көл-ана, ай бөбегін шомылдырып//сызады күміс шеңбер дөңгелетіп (Ө. Нұрғалиев) секілді метафоралы, көркем бейнелеулер бар. Бұлардың қасында «Ай сәулесін тыңдау» – сұлулық Тәңірінің сипатын көруден, танданудан өңге сыр тартады. Біз табиғаттағы (әйелдегі) сұлулықты Ай бейнесіне баламалы метафоралармен екшелген жыр кестелерін көп кездестіреміз. Мұнда «Ай нұрына шомылып, не ай келбетінен сұлулық іздеуден» яғни, заттық ұғымның сыртқы қасиетінен, не оның физикалық жаратылысымен ғана байланыс түзу жоқ. Ай сәулесін тың әрі жаңа мазмұн, әрі мифтік түсініктегі ақиқаттың сыры жатыр. Ақын не лирикалық кейіпкер санасында бедерленген Ай жанды әлемнің иесі. Сұлулықты көретін адам көзінің функциясын, құлақ арқылы тыңдап қабылдайтын «жүрек» атқарып тұр. Абайдың

Есіткендей болады
Құлағым ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады

Тірілтіп өткен құрғырды-деген өлең жолдарындағы ойлар концепциясы ақын Тыныштықбектің «Қаздардың қаңқылынан қаймақ жалап//Түнде сәл Ай сәулесін тыңдап алам» – деген жолдарында жаңашылдықпен бой көтеріп тұр.

Зерттеуші Б.Я. Шидфар «Бұл поэзияның көркемдік, бейнелілік құралдарының негізі – сөз, нақты көру түсінігіне негізделген образ емес, әлем келбетін бейнелейтін және адамзаттың ойлау жүйесінің бірден-бір қуатты, пәрменді құралы – көп мағыналы астарлы сөз» – деген пікір айтады [9, 154]. «Ай сәулесін тыңдау» бейнелі сөз тіркесінен мағыналылық пен астарлы ойға жетелейтін дүниетанымдықты көреміз. Мәселен, біріншіден, табиғаттың жанын, тілін түсіну. Екіншіден, сұлулықтың үнімен үйлесу. Үшіншіден, ақыл іздеген ақиқатпен табысу. Яғни, діни мәдениетіміздегі Ай белгісінің сипатындай, «көктен құйылған нұрдың » кереметін

түйсіну секілді. Ақынның Ай бейнесін көріктеуде суретті сөздің сан түрлі формасын жасағанын көреміз. Олар «Терезеден Ай қарап теке мүйіз; Ал түнде Ай қарайтын шекесінен; Жамбасынан сыз өтіп туған айдың; Сынған кесе-кешегі Ай жаңасы; Ай жоғалар аспанда, жер түгілі//Жарығына бет бұрып туар Айдың// Бұлт құрсағын бұл маусым дұғалайды; Тереземде – көк түннің қызыл Айы...; Бұлтқа сүйеп маңдайын, қыбыр етпей//Тау басында әлі отыр Ай құнысып; Ай да туар сақалындай ешкінің; Ай сап-сары//Сарғайып жалғыз тісі тұр тажалдың...; Қарашығын Ай үсіткен Өлеңімнің маңдайын// Қызыл тілмен сипалап...; Тау басында оқып отыр Ай бозғылтым дұғасын; Көкшіл түннің жап-жарық қауырсыны; Жұлдыз түкті көксұр түндер жарық дүние қаймағын//Айлы тілмен күнде жалап, ...қанталатқан таңдайын» [8, 6-109].

Мұндай, Айды суреттеудегі бейнелі оралымдар қазақ поэзиясының көркемдік құрылымына ендірген ақын табыстары. Соны ерекшелігі, ақынның поэтикалық лексикасы бейнелі сөз бен сөз тіркестері ұлттық дүниетаным аясында дамып отырады. Жоғарыдағы, Ай бейнесіне қатысты метафоралы иірімдер әр өлеңнің идеялық-көркемдік мазмұнын ашумен қатар, автордың дүниетанымдық интеллектілігін танытып тұр. Табиғаттың қарапайым жаратылысы мен елеусіз сәттерін зергер сезіммен түсінікке салып «жаңа бір әлемнің» бейнесін қалау аса сезімталдықпен дарындылықтан туындаса керек. Бұл қырынан алғанда ақын табиғат тылсымына қанық, жете зерттеуші, жаратылыс лабораториясының ыждағатты бақылаушысындай. Бұл орайда, автор қазақ халқының этнографиялық мәдениетін де терең меңгергендігімен дараланады. «Теке мүйіз-Ай мен ешкінің сақалындай Айдың» бейнесі мал баққан қазақ дүниетанымында келісті ауыстырылып берілген. С. Негімовтің «Метафоралы ойлау жүйесі дегеніміз-көркемдік ойлау жүйесі. Ендеше, көркемдік ойлау-өнер туындысын жарататын және одан эстетикалық нәр алып қабылдайтын ақыл-ой қызметінің ерекше бір түрі. Мұның ғылыми-теориялық ойлау жүйесінен өзгешелігі бар. Көркемдік ойлаудың табиғаты мен мәні дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет екендігімен анықталады» [10, 33] – деген пікірінде ақынның көркемдік дүниетанымының ғылыми негіздері жатыр.

Әдебиеттер

- 1 Бердібай Р. Ел боламыз десек... – Алматы, ЖШС «Қазақстан баспа үйі», – 2000, – 400б. – Б. 240.
- 2 Медетбек Т. Қаралы Қаройда болған түнгі оқиға // Жас алаш №80, 5 қазан, 2006. – Б. 3.
- 3 Байтұрсынов А. Ақ жол: өлендер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу. Құрастырған Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын 1991. – 464 б. – Б. 5.
- 4 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары (Көркемдік мәдәстүр жалғастығы). Зерттеу. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б. – Б. 76.
- 5 Әбдікәкімұлы Т. Көркем де көсем ой кітабы // «Жұлдыз» Алаш жұртының әдеби, әлеуметтік журналы. 2 ақпан, 2005. – Б. 4.
- 6 Введение в литературоведение. – М.: Высш. шк., 1983. – С. 160.
- 7 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы, 1995. – Б. 24.
- 8 Әбдікәкімов Т. Ақшам хаттары: Өлендер, балладалар, толғаулар. – Алматы: Жалын, 1993. – 128 б. – Б. 6-28.
- 9 Шидфар Б.Я. Образная система классической арабской литературы. – М., 1974. – С. 154.
- 10 Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясы: Генезис. Стилистика. Поэтика. Оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 280 б. – Б. 33.

References

- 1 Berdibaj R. El bolamyz desek... – Almaty, ZhShS «Қазақстан baspa үji», – 2000, – 400b. – B. 240.
- 2 Medetbek T. Karaly Karojda bolgan tungi okiga // Zhas alash №80, 5 qazan, 2006. – B. 3.
- 3 Bajtursynov A. Ak zhol: olender men tarzhimeler, publ. makalalar zhane adebi zertteu. Kurastyrgan R.Nurgaliev. – Almaty: Zhalyn 1991. – 464 b. – B. 5.
- 4 Kelimbetov N. Kazak adebieti bastaulary (Korkemdik mdastyр zhalgastygy). Zertteu. – Almaty: Ana tili, 1998. – 256 b. – B. 76.
- 5 Abdikakimuly T. Korkem de kosem oj kitaby // «Zhuldyz» Alash zhurtynyn adebi, aleumettik zhurnaly. 2 akpan, 2005. – B. 4.
- 6 Vvedenie v literaturovedenie. – M.: Vyssh. shk., 1983. – S. 160.
- 7 Negimov S. Akyn-zhyraular poezijasyryn bejneliligi. – Almaty, 1995. – B. 24.
- 8 Abdikakimov T. Aksham hattary: Olender, balladalar, tolgaular. – Almaty: Zhalyn, 1993. – 128 b. – B. 6-28.
- 9 Shidfar B.Ja. Obraznaja sistema klassicheskoy arabskoj literatury. – M., 1974. – S. 154.
- 10 Negimov S. Akyn-zhyraular poezijasy: Genezis. Stilistika. Pojetika. Oqu quraly. – Almaty: Fylym, 2001. – 280 b. – B. 33.
- 8 Abdikakimov T. Aqşam hattary: Öleñder, balladalar, tolğawlar. – A.: Jalın, 1993. – 128 b. – B. 6-28.
- 9 Şidfar B.Ya. Obraznaya sistema klassičeskoy arabskoy literatwı. – M., 1974. – S. 154.
- 10 Negimov S. Aqın-jırawlar poézıyası: Genezis. Stilistika. Poétika. Oqw quralı. – A.: Ğılım, 2001. – 280 b. – B. 33.

Мейрамғалиева Р.М.
**Мотив преступления и
наказания в творчестве
Ивана Бунина**

В статье рассматриваются актуальные проблемы исследования некоторых граней творчества русского писателя XX века Ивана Бунина, чье творчество тесно связано с идейно-художественными принципами и традициями реалистической литературы прошлого столетия. Автор статьи подчеркивает, что реалистические традиции, которые Бунин наследовал и стремился сохранить, воспринимались им через призму сложного, переходного времени, в котором он жил. В статье выделяется мысль о том, что писатель использовал множество мотивов, но основным мотивом было преступление и наказание человека в Жизни. Автор статьи рассматривает в творчестве писателя сочинения, где представлена лишь какая-то одна из сталкивающихся в его внутреннем мире «правд». Эта правда и есть сокрытие преступления, за которым следует ожидать наказания. В статье доказывается мысль, что И. Бунин в большинстве произведений остался верен основным мотивам своего творчества: с гуманистических позиций восстает против преступления в обществе и требует справедливого наказания.

Ключевые слова: писатель, поэт, творчество, мировоззрение, критический реализм, мотив, эстетические взгляды.

Meiramgaliyeva R.M.
**The motif of crime and
punishment in the works of Ivan
Bunin**

The article deals with actual problems of study of some facets of creativity of the Russian writer of the twentieth century, Ivan Bunin, whose work is closely related to the ideological and artistic principles and traditions of the realistic literature of the last century. The article deals with actual problems of study of some facets of creativity of the Russian writer of the twentieth century, Ivan Bunin, whose work is closely related to the ideological and artistic principles and traditions of the realistic literature of the last century. The article highlighted the idea that the writer used a lot of motives, but the main motive was crime and punishment human Life. The author considers the work of the writer works, which presented only some one from experiencing in his inner world «truths». This really is the concealment of the crime, for which one should expect punishment. The article proves the idea that Bunin in most of the works remained loyal to the basic motives of his work: from the humanist position rebels against crimes in the society and requires just punishment.

Key words: writer, poet, creativity, world view, critical realism, motif, aesthetic views.

Мейрамғалиева Р.М.
**Иван Бунин
шығармашылығындағы
қылмыс пен жазаның сарыны**

Бұл мақалада XX ғасырдың атақты орыс жазушы Иван Буниннің шығармашылығындағы кейбір актуалді мәселелер қарастырылады және оның шығармашылығы әдеби-идеялық принциптерімен және өткен ғасырдағы шындық әдебиеттің дәстүрлерімен байланысты екені дәлелденеді. Мақаланың авторы реалистік дәстүрлерді Бунин әдеби мұра ретінде сақтап сол қиын және ауыспалы уақытқа орай ағаруын көрсетеді. Мақалада жазушы көп сарындарға көңіл аударғаны көрсетіледі, бірақ адамның өмірінде қылмыс пен жаза негіз боп саналады деген ойы айрықшалаанады. Мақаланың авторы жазушының шығармашылығында тек қана ішкі әлемінің «шынайы» көрсетуінен болек, жасырмалы қылмыстан кейін жаза болуы нақ шындық деп дәлелденеді. Мақалада И. Бунин көп шығармаларында өзінің негізгі сарынына талпынғаны көрсетіледі, ол – қылмысқа гуманистік позициямен қарауы, бірақ жаза әділетті болуына ұсынуы анықталады.

Түйін сөздер: жазушы, ақын, шығармашылық, көзқарасы, сыншыл реализм, сарыны, эстетикалық көзқарасы.

**МОТИВ
ПРЕСТУПЛЕНИЯ И
НАКАЗАНИЯ
В ТВОРЧЕСТВЕ
ИВАНА БУНИНА**

Иван Алексеевич Бунин – один из крупных писателей русского литературы, творческое дарование которого с особенной полнотой и силой раскрылось в предреволюционное десятилетие. Уместно сказать, что при исследовании творчества Ивана Алексеевича Бунина критик А.Г. Соколов отметил, что «он один из крупных писателей русского критического реализма XX века».

Как художник Бунин сложился в XX в., но творчество его во многом связано с идейно-художественными принципами и традициями реалистической литературы прошлого столетия. Это обусловило и место писателя в литературном процессе начала века, и особенности его творческого метода и стиля.

Реалистические традиции, которые Бунин наследовал и стремился сохранить, воспринимались им через призму сложного, переходного времени, в котором он жил. В сознании Бунина рубеж веков представлялся гранью, которая разделила две эпохи, два мироощущения. Это наложила отпечаток на мировоззрение писателя, на его представления о смысле индивидуального бытия человека и жизни человечества.

Общественные и эстетические взгляды Бунина формировались в обстановке провинциальной дворянской культуры.

Девятнадцати лет Бунин навсегда покидает родовую усадьбу. Начинается полоса скитаний. Он работает в земской управе в Харькове, затем в «Орловском вестнике», где приходилось быть – и корректором, и передовиком, и театральным критиком. К этому времени относится начало литературной деятельности Бунина.

Значительное место в его творчестве всегда занимала поэзия, он начал со стихов и писал стихи до конца своих дней, но признание и известность Бунин приобрел прежде всего как прозаик. По социально-философскому диапазону проза его значительно шире, в этом можно убедиться, прочитав произведения о разоряющейся деревне, разрушительных следствиях проникновения в её жизнь новых капиталистических отношений, о деревне, в которой – голод и смерть, физическое и духовное увядание. Много пишет он о стариках, и этот интерес к старости, закату человеческого существования объясняется повышенным интересом писателя к вечным проблемам жизни

и смерти, которые волнуют его с отрочества и до конца дней.

Исследователями его творчества доказано, что основная тема его рассказов – нищая, разоряющаяся крестьянская Россия. В раскрытии данной темы писатель использовал множество мотивов, но основным мотивом было преступление и наказание человека и человечества в Жизни, чему посвящена данная статья.

Начнем с того факта жизни и творчества, когда в 1899 году Бунин познакомился с Горьким. К 90-м годам относится его знакомство с крупнейшими русскими писателями и поэтами – Толстым, Чеховым, Брюсовым. В 1901 году вышел, посвященный М. Горькому сборник «Листопад», в который вошло все лучшее из ранней бунинской поэзии. В связи с выходом сборника М. Горький писал о «том красивом, в котором вложено вечное, что составляет содержание книги...» [1, 18-19].

Критик Михайлов О.Н. считает, что «подлинный характер бунинской поэзии вскрывает лаконичный отзыв о ней М. Горького: «Когда я буду писать о Вашей книге стихов...я, между прочим, буду сравнивать Вас с Левитаном...» [3, 51].

Бунину – и прозаику, и поэту – было присуще чувство глубочайшего уважения к слову, к долгу художника-творца.

В 900-е годы Бунин был близок к демократическому лагерю литературы, к Горькому, с которым сотрудничал в «Среде» и товариществе «Знание». С тех пор Максим Горький оказывал огромное влияние на его творчество, критиковал его произведения...

Иван Бунин считал себя многим обязанным Горькому. Замысел повести «Деревня», судя по письмам Бунина, был непосредственно связан с советами Горького.

Об обреченности деревенского усадебного мира Бунин пишет и в повести «Суходол». Это семейная хроника столбовых дворян Хрущевых, которая в художественном обобщении Бунина становится как бы летописью медленного трагического вымирания русского дворянства, которое само шло навстречу судьбе. На любви и на ненависти суходольцев лежит печать ущербности, тлена, какой-то непостижимой закономерности конца. Смерть старика Хрущева, убитого незаконным сыном, трагическая кончина Петра Петровича принимает форму фатальной предопределенности, наваждения, чему нельзя, да и не нужно противиться. О косности суходольского быта Бунин пишет, что, казалось, нет ему

края. Но «дом ветшал, оседал все больше... Все те долгие годы... были для него годами медленного умирания... И все легендарнее становилось его прошлое. Суходольцы живут лишь воспоминаниями о прошлом, которое и иллюзорно, и притягательно.

Повесть заканчивается картиной заросшего церковного кладбища, на котором уже трудно найти под стершимися надписями на крестах родовые могилы. Целое сословие «просто потерялось где-то», произошло преступление времени.

В «Суходоле» Бунин, как молодой поп, с подорванной верою в бога, отслужил панихиду по умершему сословию своему, и, несмотря на гнев, на презрение к бессильным скончавшимся, отслужил все-таки с великой сердечностью...

В годы войны выходят 2 сборника рассказов Бунина – «Чаша жизни» (1915) и «Господин из Сан-Франциско» (1916). В творчестве Бунина военного времени усиливается ощущение катастрофичности человеческой жизни, суетности поисков «вечного» счастья.

Во время мировой войны Бунин не поддавался шовинистическим настроениям, трезво оценивая происходящее. Пацифистские взгляды писателя, убежденного, что никто не может отнимать жизнь у другого, обусловили его критическое отношение к войне. Февральскую революцию Бунин принял как выход из тупика, в который зашел царизм. Но великого смысла Октябрьской революции он не понял и воспринял её враждебно. В 1918 году Бунин уезжает из Москвы в Одессу, а в 1920 году эмигрирует в Париж. Твардовский А. о Бунине писал, что «эмиграция стала поистине трагическим рубежом в биографии Бунина, порвавшего навсегда с родной русской землей...» [1, 255- 272]. Писатель тяжело переживал разрыв с Родиной. Настроения отчужденности, одиночества зазвучали в его произведениях: «Роза Иерихона», «Митина любовь», «Солнечный удар», «Тень птицы», роман «Жизнь Арсеньева».

Дальнейшее обогащение и осложнение обобщения художественной мысли – вот главное, что происходит у Ивана Алексеевича Бунина в названный период. В произведениях: «Братья», «Господин из Сан-Франциско», «Сны Чанга», «Соотечественник» видится истинное кредо писателя о том, что любовь является «жаждой вместить в свое сердце весь зримый и незримый мир и вновь отдать его кому-то», полнота мироощущения, которую приносит трагическая любовь стоит ощущения мимолетности жизни.

Вместе с тем в творчестве писателя есть сочинения, где представлена лишь какая-то одна из сталкивающихся в его внутреннем мире «правд». Эта правда и есть сокрытие преступления, за которой следует ожидать наказание. Например, в повести «Суходол» И. Бунин пишет об обреченности дворянского усадебного мира на разорение, и конечно, речь идет о сложности «славянской души» столбовых дворян Хрущевых, о смерти старика, убитого незаконным сыном, когда преступление во времени принимает форму фатальной предопределенности. А в рассказе «Петлистые уши» (1916), психика героя показана испытывающим ни раскаяния, ни страха, отвергающим какие-либо моральные запреты на пути к преступлению. Герой думает, что «пора бросить эту сказку о муках совести», «довольно сочинять романы о преступлениях и наказаниях», как бы писатель «развенчивает» Достоевского, в целом, рассказ предстает как укрупненное выражение нормальной, будничной психологии человека данного века, подводя к характерным для Бунина тех лет глобальным обобщениям.

Понимание мира и своего места в нем писатель выразил в относящейся к тому времени характерной записи о том, что «идут дни за днями – и не оставляет тайная боль неуклонной потери их – неуклонной и бессмысленной, ибо идут в бездействии, все только в ожидании действия и чего-то ещё... И идут дни и ночи, и эта боль, и все неопределенные чувства и мысли и неопределенное сознание себя и всего окружающего и есть моя жизнь, не понимаемая мной». В этих словах – ключ к его творчеству!

В эти годы все настойчивее звучит тема смерти, её тайны, тема любви, всегда роковым образом сопряженной со смертью. Возвышенную цену жизни Бунин показал прежде всего в любви, дающей сознание приобретения счастья, но всегда неустойчивого, теряемого, как неустойчива в своих утратах сама жизнь: «Солнечный удар», «В Париже», «Натали», «Холодная осень» и другие рассказы, вошедшие в книгу «Темные аллеи». Герои бунинских рассказов: студенты, писатели, художники, – все

они – люди единой судьбы, выведены из сферы общественной в сферу психологических отношений, для них характерна внутренняя трагическая опустошенность, отсутствие смысла жизни. Они ищут её в любви, в воспоминаниях о прошлой любви, будущего у них нет, хотя внешние обстоятельства жизни не влекут их к обычному для бунинских рассказов трагическому финалу.

«Иван Алексеевич Бунин – по времени последний из классиков русской литературы, чей опыт мы не имеем прав забывать... – писал о Бунине Твардовский.

Место Бунина в литературе своего времени чутко почувствовала Марина Цветаева. В ноябре 1933 г., в связи с присуждением Бунину нобелевской премии, она сказала, сравнивая значение Горького и Бунина в литературе: «несравненно больше Бунина: и больше, и человечнее, и своеобразнее, и нужнее – Горький. Горький – эпоха, а Бунин – конец эпохи» [6, 106].

Понять подлинный смысл эстетической позиции Бунина помогает, обратим на это особое внимание, замечание известного поэта и критика русской эмиграции Г.В. Адамовича о том, что Бунин «гневно отказывался признать превосходство этики над эстетикой, что так существенно для Льва Толстого» [4, 181].

Бунин – первый русский реалист, у которого категория Красоты становится поистине ключевым понятием творчества, возвышающимся над этикой, хотя и не как её противоположность. И потому его эстетизм – не эстетство. «Будем служить людям земли и богу вселенной – богу, которого я называю Красотою, Разумом, Любовью, Жизнью» – читаем в ранней редакции очерков «Тень птицы».

Таким образом, Бунин в большинстве произведений остался верен основным мотивам своего творчества: с прежних гуманистических позиций восстает против преступления в обществе и требует справедливого наказания. При этом перечень «вечных ценностей» характерно для Бунина и начинается Красотою, но сам мотив толкуется – как синтез всех духовных устремлений человека.

Литература

- 1 Соколов А.Г. История русской литературы конца XIX начала XX века. – М.: Высшая школа, 1979. – 399 с.
- 2 Горьковские чтения. 1958-1959. – М., 1961. – С. 18-19.
- 3 Михайлов О.Н. И.А. Бунин. – М., 1967.
- 4 Адамович Г.В. Бунин: Воспоминания // Знамя. – 1988. – № 4.

- 5 Твардовский А.О Буние. – Бунин И.А. Собрание соч. в 9-ти т. – Т. 1.
- 6 Цветаева М. Письма к А. Тесковой. – Прага, 1969. – С. 106.

References

- 1 Sokolov A.G. Istorija ruskoj literatury konca XIX nachala XX veka. – M.: Vysshaja shkola, 1979. – 399 s.
- 2 Gor'kovskie chtenija. 1958-1959. – M., 1961. – С. 18-19.
- 3 Mihajlov O.N. I.A. Bunin. – M., 1967.
- 4 Adamovich G.V. Bunin: Vospominanija // Znamja. –1988. – № 4.
- 5 Tvardovskij A.O Bunine. – Bunin I.A. Sobraie soch. v 9-ti t. – Т. 1.
- 6 Cvetaeva M. Pis'ma k A. Teskovej. – Praga, 1969. – S. 106.

Sarsekeeva N.K., Iskakova A.T.

**Specifics of romanticism
of W. Irving's prose
of «Spanish period»**

The article considers the specifics of romantic creativity of American writer of the nineteenth century, W. Irving. W. Irving's prose integrates such trends of world literature of romanticism, as the impact of the folk paradigms on level of genres, plots, motifs, images and receptions. In spite of the considerable interest in the heritage of Irving of American and European literature, many aspects of his work are outside of the research focus, in particular, reception of folk traditions. In the art world of Irving's prose the integration of folklore and literary aesthetics, poetics and style comes naturally and organically. In his prose of the «Spanish» period («Conquest of Granada», «Satellites of Columbus»), and especially in the collection of short stories «Alhambra» it is traced the exact opposite of the Gothic tradition, its ironic rethinking. The main story line of the narrative in the book is the description of the Alhambra and its history, related to the world of fairy tales and legends of old Spain.

Thus, in the description of the palace of the Moorish rulers of Spain in XIII-XIV centuries Irving brings the magic shade, the combination of myth and reality. The story features a free and bold look at the world, the lack of mysticism, phobias. Irving uniquely combines enlightening and denied rejecting romantic tradition. On the basis of short stories «Alhambra» collection it is explored the nature of the connection of reality and fiction, dream and reality from the perspective of a healthy national consciousness, which is expressed in the image of the narrator, designed to detect the confrontation of European civilization to prosaic bourgeois American society of the nineteenth century.

Key words: romanticism, national, folklore, tradition, plot, image, motif, irony, history, integration.

Сарсекеева Н.К., Исакова А.Т.

**В. Ирвингтің «Испандық
кезеңі» прозасындағы
романтизм ерекшеліктері**

Мақалада XIX ғасырдың америкалық жазушысы Ирвинг шығармаларындағы романтикалық ерекшеліктері қарастырылады. Ирвинг шығармалары әлем әдебиетінің романтизм үрдісін халық фольклорының жанр, мазмұн, бейнелік деңгейінде қамтиды. Ирвинг шығармаларында америкалық және еуропалық әдебиеттанудағы үлкен қызығушылыққа қарамастан, оның жұмысының көптеген аспектілері, ғылыми-зерттеу назарынан тыс қалған, атап айтқанда халық дәстүрлері көп зерттелмеген. Ирвингтің көркем шығармаларында фольклорлық және әдеби эстетика, поэтика және стиль нағыз шебер тілмен жазылған. Оның шығармаларының «испандық кезеңінде» («Гранада бағындыру», «Колумб серіктері»), сондай-ақ, әсіресе, «Альгамбра» әңгімелер жинағында гот дәстүріне толық қарама-қарсылық байқалады. Бұл әңгімелер жинағының негізгі сюжеттік желісі – ертегілер мен Испанияның ескі аңыздармен байланысты, Альгамбра және оның тарихының сипаттамасы.

Түйін сөздер: романтизм, ұлттық, фольклор, дәстүр, мазмұн, бейне, стиль, ирония, тарих, интеграция.

Сарсекеева Н.К., Исакова А.Т.

**Специфика романтизма прозы
В. Ирвинга «Испанского
периода»**

В статье рассматривается специфика романтизма творчества американского писателя XIX века В. Ирвинга. Проза В. Ирвинга интегрирует такие тенденции мировой литературы романтизма, как воздействие фольклорной парадигмы на уровне жанров, сюжетов, мотивов, образов и приемов. Несмотря на значительный интерес к наследию В. Ирвинга американского и европейского литературоведения, многие аспекты его творчества остаются вне исследовательского внимания, в частности, рецепция фольклорных традиций. В художественном мире прозы В. Ирвинга интеграция фольклорной и литературной эстетики, поэтики и стилистики происходит естественно и органично.

Ключевые слова: романтизм, национальный, фольклор, традиция, сюжет, образ, мотив, ирония, история, интеграция.

**SPECIFICS
OF ROMANTICISM
OF W. IRVING'S PROSE
OF «SPANISH PERIOD»**

Washington Irving (1783-1859) – American Classic, who occupies a special place in American literature. He became the first American writer who has received worldwide recognition and generate interest in the young literature of the New World from highly experienced and demanding European reader. W. Irving stands at the origins of American national literature as a novelist, the creator of satirical chronicle, essayist, author of travel notes, gorgeous landscape painter. The writer traveled a lot: he visited England and under the name Jeffrey Kreyon and he published «Book of sketches», which came out in seven editions during the 1819 – 1820's. and which brought him literary recognition both in Europe and in America. Following the «sketch book» two more works were written, which is related, as it was noted by the researcher, to the same genre and compositional type – «Bracebridge Hall» and «Stories of a traveler» [1, 31].

In 1826 Irving became a world celebrity, entered a new period of his life, which can rightly be called «Spanish». Going to Spain to collect material for a book about Columbus, he stayed there for several years, which became for him the most fruitful in the creative relation. In addition to «Life and travels of Columbus» he had written a book – «The conquest of Granada», «Satellites Columbus» and, finally, the «Alhambra». At first «Spanish» theme and especially the person of Columbus are attracted Irving by a direct connection with the opening and destiny of America. However, learning the history of Spain closer and appreciate its people, Irving has felt the taste of Spanish art, especially in detail trying to peer the times, which related to the last of the Moorish kings dominion. Spain struck W. Irving, and he became interested in serious study of the Arab-Spanish history.

An unforgettable experience left a trip to Granada and staying in an ancient fortress – palace Mauritania XIII-XIV centuries, the legendary Alhambra. «Alhambra» appears (The Alhambra or the New Sketch Book, 1832), and it consisted of thirty-one short stories. It was this work, according to Bobrova M.N., which marked the beginning of the American novellas [1, 46]. The strongest impression was made by the pages of the book, where he developed emotionally vivid historical episodes, especially the little-known, where you can dream up. So, «The Conquest of Granada», in the words of

Irving, although based on the ancient chronicles, but «imagination is supplemented in accordance with the romantic tastes of the time».

«Alhambra» book is the fruit of admiration of Irving by Spain. In this book writer showed himself, on the one hand, a talented stylist, who created little masterpieces – fairy-tale legends in the spirit of «One Thousand and One Nights», and on the other – thoughtful and friendly observer of contemporary Spanish life. Within three months, the American writer lived in Alhambra, absorbing the Arab antiquity. His keen «sense of history and a flair for poetry» soon settled in a palace surrounded by the ghosts of a luxury Moorish rulers, its walls resurfaced Arabic songs and ballads. In a somewhat idealized Moorish chivalry Irving particularly singled joyous, generous and deeply developed sense of beauty.

«Alhambra» refers to the second stage of creativity Washington Irving and it is most fully expresses the author's romantic aspirations. Irving, in the opinion of the researcher, simply reworked Spanish and Arabic tradition, which gave him material for essays and short stories [2, 31]. In this work, reader finds the most varied material: the impression of an enthusiastic observer and the traveler, and the information collected curious historians, everyday scenes, and finally, legends and stories that have affected the imagination of the writer, and sent them with a special grace, according to the author's doctoral dissertation on American Romanticism [3, 210]. The reader gets the fabulous world of Arab astronomers, rulers, warriors, the Spanish governors, craftsmen, priests. In the foreword to a book on oriental style Irving calls the novel «Arabesque» and «sketches», which is taken from the life stories based on folk tales.

Main plot line the story is the description and history of the Alhambra. In the description of the legendary palace Irving brings the magic shade, combining myth and reality [1.46]. It should be noted the fact the attention of writer to the genre of fairy tale: fantastic fiction becomes a tool of comprehension of modernity for the Romantics, so it is obvious realistic element in the story. Irving's interest in fantastic genre can be observed in the short story «Alhambra». Scene of short stories is «the kingdom of Granada», but the writer emphasizes the timeless concerns of the tales.

For example, the short story «The Legend of the three beautiful princesses» characterized by the absence of fairy-tale fantasy, but there are features of the fairy tale genre, and it is created a very special atmosphere by reference to the world of the East. Sultan Mohamed called Lefty, because «he does

everything the wrong hands.» The contrast older – the younger in this novel are traditionally present, the protagonists are three sisters, and the youngest of them becomes a real fairy tale heroine. At the same time, it can be observed that Irving traditionally takes a sharp contrast between older – the younger (girls age difference is small – only three minutes, and all the three princesses are endowed with beauty and intelligence). Also, all the sisters in love with Christian gentlemen, and therefore their love stories are similar, as their names – Soraayda, Sorayda and Saida, how the researcher points out [4, 99].

Curiously, the younger sister Soraayda endowed with all the qualities of a true romantic heroine – she is timid, head in the clouds. But for lack of decisiveness, a sober view at the world, timid Soraayda left with nothing. At the same time less sensitive sister succeed in life and best suit their fate with their beloved. The sad fate of Soraaydy also underlines the Irving's rejection of the traditional «happy ending», when it is the youngest of the three characters is the most successful and becomes happy. Irving gives a romantic color of contrast between the – another, in his «Legend» there are opposed to Christianity – Islam. Romance consists of the fact that the Moorish princess and their beloved Christian united feeling of love, and it is much stronger than the religious and ethnic conflicts.

In general the love theme is very interesting for Irving. So he introduces in parallel to the plot novel the love story educator of girls – Kadigi and the captain Hussein Baba, who emphasizes the idealized sense of princesses and their cavaliers. The relationship of this pair begins with money talks. Kadiga arranges escape their pupils, and she runs away, along with his chosen one. But this adventure ends with the fall of the maids in the torrent, and Hussein Baba and did not moves his a finger to help get out his «beloved». This situation reveals the true value of love as opposed to monetary calculation that reinforces the impression of a romantic novel.

The «Rose of the Alhambra» has elements fiction, opposed to the «Legends», in particular in the ghost Moorish princess. The main plot line of the story of the wandering girl – minstrels, who bypassed the whole kingdom. Along with her play she heals the king of mental illness, and as a reward she receives a rich husband. This story also has a sharp social commentary: unfortunate monarch Philip V is healed from his illness thanks to her art. Specificity of romanticism of writer in this novel is revealed in his rejection of the traditional story of getting the bride. Here, as noted by the American researcher, presents feminine principle [5, 147].

In this novel there is also a traditional fairy tale story – a magical item that contributes to the success of the hero. The girl miraculously plays on his instrument, because it inspires love. Thus, the miracle combines the concept of «love» and «art»; It brings them closer, and as a result the tale ends with a romantic motif eternity of art. That girl-musician is the ghost of a Moorish princess, the heroine of «Legends of the three princesses,» which combines the two fairy tales on the principle of mirroring: the main character of «Rose of the Alhambra» is perceived as the embodiment of the heroes of the fairy tale «The Legend of the three princesses» (not accidentally mentioned that the beloved Soraaydy was the ancestor of the Rose of the Alhambra). We can say that «The Rose of the Alhambra» repeats the fairy tale story of princesses: woman traditionally marries and becomes happy [6, 103].

Obviously, the «Legend of the three princesses» performs in relation to the «Rose of the Alhambra,» the role of the insertion of the myth, that is, action of the first novel takes place in the distant past, but has a direct sequel. And the tragic accident in the end finds their happy resolution. In the lyrical and philosophical, witty tale «The Legend of Prince Ahmed Al Kamel» Irving creates a high ethical ideal of a loving person. Ahmed Prince calls himself a «helper of love» and performs feats of chivalry, winning in the end the perfect lover, but the young man grew up in complete isolation from real life. This idea is taken from the works of a writer, «Life is a Dream», in which the prince's father, wanting to protect him from the female charms, disappointments of love, explained to his son what is love: «So, love – this is the reason half disasters unhappy humanity ... care and sorrow, dreary days and sleepless nights – it's companions» [7, 405]. Later in love dove gives another explanation of love: «This is a torment for one, happiness for two, for three of enmity.» Having come to know love, Ahmed convinced of the rightness of both statements.

In building a love story of Prince Ahmed, Irving introduces in parallel story of two grotesque characters – an owl and the parrot. Lover Prince, he decided to leave the palace, convinces owl philosopher to be his companion and helper. Owl refuses, saying it has everything you need – to feed mice and puddle for thought. But when Prince talks about his plans for the future, where there is a place of honor owl she agrees [7, 411]. Thus, in fact, if you check the wisdom of the philosopher-owls, Prince gives her the post of minister in the new state. Another character a parrot is an unusually clever, talkative, skilfully quotes other people's poems, jokes, let brazen jokes. This character is represented by the author even more ironic [1, 48]. Painted a picture of the future, promising a parrot important position when it becomes the ruler, Prince also entices a parrot to his side.

English literary Prescott called Irving's «Alhambra» like «Spanish sketches book» [8, 11], as the basis story for novels served Spanish-Moorish motifs of folklore, a connoisseur was an American writer, who has lived many years in Spain. However, the «Alhambra» is a prime example of the American romantic fiction model. We can distinguish the following basic features of romanticism of Irving: use of folk motifs of European countries, elaborately processed with different national originality; idealization of European antiques and culture, which reigned love, art, courage, harmony; a fantastic combination with a realistic transition from the everyday to the magic. At the same time mysterious, extraordinary the writer appears as something natural. It should be mentioned also in the interest of writer in the genre of travel-adventure prevalent in romantic literature. Turning to European history, its folklore, Irving has developed a national theme, appearing harbinger of subsequent critical-realistic trends in American literature.

References

- 1 Bobrov M.N. Romanticism in American literature of the XIX century. – M.: Higher School, 1972. – 286 c.
- 2 American Literature of XIX century. – M.: Higher School, 1964. pp 28 – 31.
- 3 Nikol'yukin A.N. American romanticism and modernity. – M.: Nauka, 1968. – 210 p.
- 4 Staroverova E.V. Literary fairy tale in the works of Irving // Problems of realistic prose abroad XIX-XX centuries. – Saratov, 1985. – 104 p.
- 5 Brooks Y.M. The world of Irving. – N.Y. : 1950. – 147 p.
- 6 Staroverova E.V. The hero of the American literary tales // Realism in foreign literature XIX-XX centuries. – Saratov: Saratov University Publishing House, 1986. – pp.116-148.
- 7 Irving. Alhambra. – M.: Literature, 1979. – 411 p.
- 8 Prescott, William H.; Edited and annotated by Albert D. Mc Joynt (1995). The Art of War in Spain: The Conquest of Granada, 1481–1492. – London: Greenhill Books.– 211 p.

Шортанбаев Ш.А.
**Махамбет өлеңдеріндегі
ел арманының көрінісі**

Мақалада Махамбет поэзиясындағы ел арманының көрінісі қалай суреттелгеніне басты назар аударылған. Ел мен жердің тәуелсіздігі – Махамбет жырларының негізгі өзегі. Ақын арманы – еліне егемендік алып беру, тәуелсіз болғанын көру. Осы мақсатқа жету жолында ол ештеңеден аянбақ емес. Заманы жүктеген ауыртпалықты мойымай көтеріп, ел үмітін ақтаған Махамбеттердің бүгінгі ұрпақ алдында ары таза, айтқаны ақиқат. Өлеңдерінде Ежелгі дұшпанды жеңіп, өз алдына дербес, тәуелсіз, баянды өмір сүруді ойлап, халқын жігерлендіреді.

Мақалада қайсар жүректі ақынның туған жер, атамекен, Отан туралы өлеңдері нысанға алынып, бостандықты, азаттықты аңсаған ақын ұстанымы айшықталады. Халқын отаршылдық езгіден құтқарып, тәуелсіз ел болуын жырлаған ақын поэзиясының өзегі бүгінгі Мәңгілік ел идеясымен үндес, сабақтас екені ғылыми негізде түйінделген.

Түйін сөздер: ақын, поэзия, ұлттық идея, мәңгілік ел, тәуелсіздік, өлең, отаншылдық рух, көркемдік.

Shortanbayev Sh.A.
**Dreams of the nation in the
Makhambet poems**

The article pays special attention to the description of the representation of the dream of the people in the poetry of Makhambet. Freedom of land and people – the main idea of the poetry of Makhambet. Admiring the expanse of their native steppes, green pastures, the surface of dark lakes and river floods, Makhambet not for a moment forget that all this should not be the people, his oppressors, predators khans and Bai – dispose of the resources of the country, use the labor of the people. In poetry it inspires people to create a new, independent state.

Poetry Makhambet did not disperse with the case. Consistency and decisiveness in thoughts and actions characteristic of poet-fighter. The idea of the poet who wrote about the salvation of the people from Colony oppression and the uprising of the independent state directly interconnected, and in tune with today's idea of Mangilik el.

Key words: poet, poetry, dreams of the nation, Mangilik el, independence poems, Patriotic spirit, brilliance.

Шортанбаев Ш.А.
**Мечта народа
в стихах Махамбета**

В статье уделяется особое внимание описанию представления мечты народа в поэзии Махамбета. Свобода земли и народа – главная идея стихов Махамбета. Восторгаясь ширью родных степей, зелеными пастбищами, гладью темных озер и разливами рек, Махамбет ни на минуту не забывал, что все это принадлежит не народу, а его угнетателям, что хищники – ханы и баи – распоряжаются богатствами страны, пользуются трудом народа. В стихах он воодушевляет народ в создании нового, независимого государства.

Поэтические слова Махамбета не расходились с делом. Последовательность и решительность в мыслях и поступках – характерные черты поэта-борца. Идея поэта, писавшего о спасении народа от Колониального гнета и о восстании независимого государства напрямую взаимосвязаны и созвучны с сегодняшней идеей Мәңгілік ел.

Ключевые слова: поэт, поэзия, идея народа, Мәңгілік ел, независимость, стихи, патриотический дух, красочность.

МАХАМБЕТ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ЕЛ АРМАНЫНЫҢ КӨРІНІСІ

XIX ғасыр әдебиеті алдыңғы әдебиетке қарағанда анағұрлым толысқан, кемелденген, жаңалығы мол, жанрлық ерекшелігі түрленген әдебиет. Көне дәуірден жалғасқан әдебиетте хандық кезең тұсында негізінен жыраулар поэзиясы алдыңғы орынға шығып, онда негізінен жыр үлгісінің түрлі жанрлары басым болды. Ал бұл кезеңге жаңа өлең түрлері тән. Сондай-ақ, дастан-поэмалар, лирикалық өлеңдер, айтыс өнері, ауыз әдебиеті үлгілері де айрықша мәнге ие болды. Қазақ өлеңі шын мәнінде жаңа сапаға көтеріліп, жазба әдебиеттің негізі қаланды. Махамбет, Дулат, Абай, Ыбырайлар шықты тарих сахнасына. Осылайша сөз өнері толысып, толығып, мазмұнын тереңдетіп, өз арнасын кеңейте түскені мәлім.

Жауынгер жырдың жүйрігі Махамбет Өтемісұлы өлеңімен ел өмірін жырлап, өлеңдерінде өз заманының бейнесін сомдап кеткен ақын. Бөкей Ордасындағы шындықты Махамбетше жырлап, асқақ үні мен дауылпаз жырын айналасына айқын танытып, жеткізіп кеткені кемде-кем. Ақынның қай өлеңінен болмасын өзі және өзіндік «мені» мен мұңдалап тұратыны шындық. Сенімді серігі Исатайды да өзінен артық санап, өлеңдеріне қосты. Жәй қосып қана қойған жоқ, сөзбен суретін салып, санамызға өшпестей етіп «сіндіріп» кетті. «Мұнар күн», «Соғыс», «Әй, Махамбет, жолдасым», «Мінгені Исатайдың Ақтабан-ай» т.б. толғауларындағы батыр тұлғасын ешкіммен шатастырмай, сан буын алмасып, сан ұрпақ оқып, өсіп келеді. Өмірде де, өлеңде де ажырамастай бірігіп, шын достықтың символына айналып кеткелі қай заман? Ақын өлеңдерінде ел билеушілерінің де, халық өкілдерінің де, батыр-бағландардың да тұлғасы шынайы сомдалып, оқырман жүрегінен өшпестей орын алғанын айрықша мақтанышпен айтамыз. «Исатай-Махамбет қозғалысы патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған халық көтерілісі болған. Патшалық өкіметшіл саясат қазақ даласына біртіндепбасып кіріп, оны билеп-төстеудің үш сатылы реформасын жасап, әуелі ондағы дәстүрлі билік институттарын әлсіретуге ұмтылды. Онымен қоймай, қазақ жерін аумақтық тұтастықтан да, ұлттық тұтастықтан да ада қылуға күш салды. Осындай шұрайлы жерлерінен айрылып, алдындағы малы, жолындағы жайлауы қолды бола бастаған тұста Исатай мен Махамбет тәрізді «ел

қамын жеген Едігелердің» қол қусырып қарап жатқаны мүмкін де емес еді» [1, 10].

Ақынның «Ереуіл атқа ер салмай», «Ұлы арман», «Жайықтың бойы көк шалғын», «Атадан туған ардақты ер», «Біртіндеп садақ асынбай», «Арғымақ, сені сақтадым», «Арғымақтың баласы», «Азамат ердің баласы», «Қара нар керек біздің бұл іске», «Еменнің түбі – сары бал», «Жалған дүние», «Еріскедей ер болса», т.б. өлеңдерінде көтеріліс сипаты, ерлік рух, бостандықты аңсаған ел арманы, ел тағдырын өз тағдыры санаған ер-азаматтың болмысы жан-жақты бейнеленген. Исатай туралы «Исатай деген ағам бар», «Исатай сөзі», «Арғымаққа оқ тиді», «Тарланым», «Соғыс», т.б. өлеңдерінде батыр бейнесі сан қырынан дараланып, айшықтала түскен.

Ел мен жердің тәуелсіздігі – Махамбет жырларының негізгі өзегі. Көтерілістің де билік өкілдерінің, хандардың шұрайлы жерлерді иеленіп, елдің наразылығын тудыруынан бастау алғанын ұмытпаған жөн. Жерден айрылған елдің, ата қоныстан қуылған қаймана жұрттың қандай күй кешетінін, қаншалықты сергелдеңге түсетінін басқа білмесе де, қазақ түсінеді.

«Еділ үшін егестік,
Жайық үшін жандастық,
Қиғаш үшін қырылды,
Тептер үшін тебістік,
Тендікті, малды бермедік,
Тендіксіз малға көнбедік», –

деген ақынның шырылдауынан егескен елдің, жандасқан жұрттың, қырылған қазақтың көз-жасы, бар қаракеті көрініс тапқан. Ел мен жер тағдыры үшін басын бәйгеге тіккен алаш ұлдарының асыл арманы, теңдік үшін күрескен іс-әрекеті, болашақ үшін ғасырлар бойына алысқан айқасының лебі сеезіліп тұр. «Бұған түрткі болған ең басты себеп – орыс отаршылдығы. Жайық бойындағы жандасулар, Ертіс бойындағы егесулер жат жұрттықтардың пайдасына шешіліп, қазақ өзінің қасиетті де құнарлы жер-суынан қаралай айрыла бастаған мезетте, әлбетте, түйсік-танымы терең ақындарға тіл бітпей тұрмады» [2, 57]. Дұшпанда кеткен кегін қайтару үшін, барымтаға түскен малы мен азаматтың арына, намысына түскен дағы үшін, болашақ ұрпақтың алаңсыз өмірі, көрер бағы үшін атқа қонудың, аз ұйықтап, көп жортудың кезеңі келгенін ескертіп, ел келешегіне алаңдар шақтың туғанын аңдатады. Ел үшін туған ердің азаматтығы мен намысы, ары мен бары сы-

налар сын сағаттың кезі жеткенін жырлайды. «Арғымақтан туған қазанат» өлеңінде халықтың жарқын өмірі үшін жанын аямайтындарды үлгі етіп, ертеңгі күнге сеніммен қарауға шақырады. Ерлік іске үндеп, өнеге алуға үгіттейді.

«Асыл ердің баласы
Жауды көрсе, шыдамай
Көзін салар қияға.
Ермін деген жігітті
Кеңшілікте сынама», –

дейді.

Махамбеттің Орынбор генерал-губернаторы Перовскийге: «Генерал-губернатор мырза, егер қолыма бостандық пен билік берсеңіз, жер-суымды, байтағымды, атамекенімді келім-сектерден тазартар едім...», – деген сөзінен ақынның азаматтық болмысы, атақоныс үшін адалдығы сезіліп қана қоймай, ата жауға деген өшпенділігі де атойлап тұрғандай. Махамбет сөзінен, тайсалмас көзінен сескенген билік өкілі, абақтыдан шығарып жібергендеген мәлімет бар.

Аттанып едім көп үшін,
Көптің жинап мол күшін,
Дұшпанда кеткен сол көптің
Ежелден бергі кегі үшін.

Дұшпаннан кек алу, өш қайтару – Махамбет өлеңдерінің лейтмотиві. Ол «ереуіл атқа ер салмай, егеулі найза қолға алмай, еңку-еңку жер шалмай... тебінгі терге шірімей, терлігі майдай ерімей» ерлердің ісі бітпейтінін алға тартып, көп жиналып, қол болмай күрестің алға баспайтынын айтып, қасындағылардың намысын жаниды. Мұндай ауқымды іске мойымайтын «... қатепті қара нар керек, ... қабағын шытпас ер керек» деп еліне сауын айтады. ұрандады. Ақынның аңсағаны – Еркіндікке қол жеткізу, халқына теңдік әперу.

Мысалы, «Нарын» деген өлеңін алсақ:

Қойды мыңға жеткізген
Нарынның анау құмдары,
Түйені жүзге толтырған
Көкпекті, шытыр жерлері, –

деп Нарынның қазақ үшін қандайлық құнарлы, қасиетті топырақ екенін еске салса, одан әрі:

Жатып қалған тайлағы
Жардай атан болған жер,
Жабағылы тоқтысы
Қой болып қора толған жер, –

деп суреттейді. Осынау ғажайып өлке өңінен айрылып, өзен-су, көлінен айрылып, ел-жұрты қазыналы жерінен айрылып, қайғылы күн кешуіне айыптыларды атарға оғы болмай, қам-көңіл күй кешеді.

Махамбеттің ел аманатын арқалаған батырлығы, ел үмітін үкілеген ақындығы, жауапкершілікті сезінген азаматтығы қай ұрпаққа да үлгі, қай буынға да өнеге. Қайсарлығын, өжеттілігін қарсыласы да мойындап, кей тұстарда санасуға да мәжбүр болған. Ақынның Жәңгірге, Баймағамбетке қарата айтқандарынан есерсоқтың, кеудемсоқтықтың айтқаны деп емес, елін ойлаған, ертеңін ойлаған арлы азаматтың, жерден, атамекеннен айрылған халықтың болашағы не боларын алдын-ала сезіп, жаны күйінгеннен шерлі жырын ақтарған арқалы ақынның болмысын танып, парасат-білігін аңғарамыз. Бұлардың текетіресін біржақты бағалауға, таптық тұрғыдан саралауға келіңкірей бермейтінін кейінгі зерттеушілер айтып жүр. «Себебі ереуілдің көсемдері «тоқсан үйлі тобырдан» шыққан қара табан әлдекімдер емес, хан төңірегіне ықпал-ығытын жүргізуге сойы да, сұсы да лайық әлуетті тұқымнан еді. Ақсүйектік билік пен халық таңдаулыларының арасындағы шиеленістен және жер дауынан өрбіп-өрістеген оқиғалардың демократиялық сипатымен қатар, қазіргі саясат тілімен сөйлегенде, оппозициялық сарыны сезілгендігін де ақиқаттан алшақ дей алмаймыз» [2, 99]. Хан атаулының бейнесі кеңес кезеңіндегі жазылған шығармаларда біржақты сипатталып кеткенін мойындауымыз керек. Хан-сұлтандарды, би-болыстарды ағаш атқа мінгізуден ешкімді алдымызға шығарғанымыз жоқ. Таптық көзқарас, соцреализм дегенді желеу етіп, қаншама кінәсіз жандарға күнә артып, қаншасын идеологиямызға қайшы деп құрбандыққа шалдық... Оның есебін алып, біліп жатқан кім бар екен? Мұндай жайт кеңес кезеңіндегі қазақ қаламгерлерінің көбінен байқалды. Мәселен, Абылайдың, Құнанбайдың, Жәңгірдің, Кенесарының т.б. көркем бейнелерін еске түсірсек...

Әбілқайырдың ұрпағы Бөкейұлы Жәнібектің жастайынан алғыр, зерек, білімге құштар болып өскенін, еуропалық деңгейдебілім алғанын, 22 жасында хан сайланып, ел билігіне ерте араласқанын білеміз. Маңайына өнерлі, білімді адамдарды жинап, жастарды оқытуға күш салып, мектеп ашып, ислам шариятын ұстанып, діндар, тақуа жан болғанын қайда қоясыз? Ішкі, сыртқы саясатта өзіндік ұстанымымен, сарабал саясаткерлігімен танылған Жәңгір

хан өз заманының көзі ашық, білімді, беделді адамдарының бірі болған. Оқуды және оқытуды жолға қойған, ілгерішіл ұстанымдарымен танылған. Саясаттың салқыны Махамбет екеуінің арасына сызат түсіріп, өзара қырқыстырып қойған. Бір кезеңде өмір сүріп, дәмдес-тұздас болып, қатар жүргенмен, ел мүддесіне, ұлт қажетіне, халық өміріне қызмет етуге келгенде, жол екіге айрылады. Бірін – құлқынның қамы, биліктің буы жолдан тайдырса, екіншісін «қара қазан, сары бала қамы үшін», қалың елі, қазағы үшін, сол елінің болашағы, азаттығы үшін күресуге белін бекем будырды. Халық жағына шыққан Махамбеттің жүзі жарқын, ісі өнегелі, өлеңі ғұмырлы болды. Ақынның айнымас мұраты, жарқын елдің жаршысы болуға ұмтылған азаматтық келбеті, ақындық үні бүгінгі «Мәңгілік Ел» ұстанымының ұстынындай бағалы, арқауындай ардақты.

Әдебиет зерттеушілері Махамбетті кей өлеңдеріне қарап, зар заман өкілі деп санағанмен, оның Шортанбай, Мұрат, Дулат өлеңдерінен болмысы бөлек, сипаты өзгеше екенін аңғару қиын емес. Қандай қиындық көрсе де, тауы шағылмайды. Мұны басым өлеңдері болғанымен, түпкілікті торығудан, заманнан безінуден ада. Қайта бойын тіктеп, еңсесін көтеріп, еліне сүйеу болар сәті, өлеңдерімен дем берер кезі мол. Ел басына төнген қатерді, қауіп-қасіретті аз күнгі қиындыққа балап, жеңісті күндер алда екеніне сендіреді, елді еңсесін түсіндірмеуге, ерді мойымауға шақырады. Әлі-ақ Жайықтың бойын жайлайтын, күреңнің жалын күдірейтіп, жайлаудың көк шалғынын белден кешіп жүретініне жұртын иландырады. Оптимистік көзқарасқа, өмірге сын көзімен қарауға бейім ақынның ел ертеңінің кемел болатынына, болашағының баянды екеніне сеніммен қарауы ел шетін сетінетпеуге, ерік-жігерін құм құлмауға шақыратынын сеземіз. Жарқын болашақтың жаршысы атанған ақын арманының күмәнсіз орындалатынына сенеміз.

Жайықтың бойы көк шалғын,
Күзерміз де жайлармыз.
Күмісті сынды күренді,
Күдірейтіп күнде бойлармыз.

Ақын өлеңдерінде жиі кездесетін жер-су атауларының, әсіресе Еділ мен Жайықтың тек географиялық ұғым ретінде ғана емес, ел қонысы, халық мекені, болашақ тіршілік кепілі ретінде алынғанын анық аңғарамыз.

Дәстүрлі қазақ поэзиясында туған жер, отан, атамекен идеясын білдіру үшін «қос өзен» ұғымының кеңінен қолданғанын білеміз. «Туған жердің, ел отанының символы ретінде Еділ, Жайық деген заттық нышандарды алу күні кешегі Махамбеттерге дейін келді. Оның: Еділдің бойы ен тоғай, Ел қондырсам деп едім, Жайықтың бойы көк шалғын, Күзерміз де жайлармыз деген өлең жолдарында айтпақ идеясы – Еділ мен Жайық өзендерінің бойына ел қондыру, оны жаз жайлап, күз күзеу емес, нақты осы әрекетте емес, басқа, яғни «туған жерде емін-еркін өмір сүру» идеясы» [2, 33].

Ия, шынында өршіл ақынның отты, рухты өлеңдерінде кездесетін жер-су атауларының, туған өлке атырабының аталуынан біз оның туған жерге деген махаббатын, Отан сүйгіштігін, атамекен, құт қонысы «қос өзен» үшін жанын пида етуге даяр екендігін көреміз. Махамбеттің:

«Еділді көріп емсеген,
Жайықты көріп жемсеген,
Таудағы тарлан біз едік», –

деп елінің, жерінің тәуелсіздігін аңсайтыны, жыр толғайтыны сондықтан.

«Елдің қамын жеді ғой; ел қорғаған мен едім; ел құтқарар мен едім; мен де айрылдым елімнен; Халықтың кегін қусайшы; халықтың көрген қорлығын; Астана жұртын айналған және т.б. Міне, бұл жолдар Махамбет жырының тақырыбы мен идеясын танытатын жолдар. Біз Махамбетке дейінгі поэзиядан *халық, ел, жұрт* сөздерінің осы әлпетте мол қолданысын кездестірмейміз» [3, 39].

Еділ-Жайық бойына ел қондырып, жағасына мал толтырсам деген ақын сөзінен оның қай кезде де жеке бастың қамын емес, ел мұңын, жоғын түгендеуге жанын салатынын аңғарамыз, Ол қай кезде де жеке бастың мүддесін ойламайтыны. Анығы, қос өзен ұғымы жалпақ жұрт, қалың елдің атақонысы, дүйім алаш жұртының атамекені мағынасында айтылып тұрғанын жадымыздан шығармауымыз керек. Ақын ұғымындағы екі өзен – ен жеріміздің, кең байтақ даламыздың символы. Сол өлкеге теңдік әперсем, бостандық әперсем деген ақын арманының шырылын ұққандаймыз. Елге зәбірі өткен ел билеушілерінің түпкі арам ниетін сезген ақын олардың ой-ниеттерінің аярлығын, арамдығын бетіне басып, олар иемденген ақ орданы ел ынтымағын, тыныштығын ойлайтын ел ордасына айналдырсам деген ниетін аңғарамыз. Халқына пайдасы тимейтін ханның, елдің

ығырын шығарған сұлтанның шаңырағын ортасына түсіріп, елді азаптан, жан-жақты қыспақтан құтқарар күнді аңсайды. Бостандыққа жетер, өз алдына тәуелсіз ел атанар сәтті сағынады. Ежелгі дұшпанды жеңіп, өз алдына дербес, тәуелсіз, ба-янды өмір сүруді ойлап, халқын жігерлендіреді.

Ақын арманы – еліне егемендік алып беру, тәуелсіз болғанын көру. Осы мақсатқа жету жолында ол ештеңеден аянбақ емес. Халқының азапты күндерін азайтуға, қиындықтан құтқаруға қай кезде де даяр, қай сәтте де атқа қонуға дайын болғанмен, қолдан келер шама, көрсетер шара бар ма?! Ел тілеуін тілеген ақын арманы аласармайды. Керісінше, ширығып, буырқанып, алысқанын жеңбей қоймайтын, аяқанын орындамай тынбайтын ертегінің батырларындай кейіпке еніп, ел үмітін ақтауға барын салады.

Қорлықта жүрген халқыма,
Бостандық алып берем деп,
Қырық бір жасқа келгенде,
Ауыр әскер қол ертіп,
Жасқұсқа барып кіргенде.

Егескен жауын жеңбей тынбайтынына, ел-жұртына берген сертіне беріктігіне сенгенімізбен, айласы мықты, құрығы ұзын жау оңайлықпен алдыра қоймасы кәдік. Ақынның өршіл рухына, бостандық сүйгіш жүрегіне ештеңе де кедергі бола алмайтынына көз жеткіземіз. Қандай алапат күш иесі болсын ақынның сағын сындыра алмайды, өршіл, күрескер болмысына қарсы тұра алмайды.

Боз ағаштан биік едім,
Бұлтқа жетпей шарт сынбан.
Ел құтқарар ер едім,
Жандаспай ақылы бір тынбан.

Ақынның Нарыны – туған жері, атамекені – жер бетінің балқаймағындай құнарлы, қасиетті. Оның айтуынша, айналасы ат шаптырса жеткісіз Нарынның көркі көз тойғысыз, қойнауы табиғаттың таңғажайыбына толы, «шортаны қара бақандай, Бақасы сары атандай, Балдырғаны білектей, Баттауығы жүректей». Қасиет қонған, қыдыр дарыған мұндай өлкенің қолдан су-сып бара жатқаны ақынды шошындырады. «Бөрідейін жол тартып, Жауырынына мұз қатып» жолға шыққан батырдың ойы анық, көздегені – «Анау Нарында жатқан, Жас баланың қамы». Ел кегін жоқтаған Махамбетті отаршылдардың ойсыз тірлігі мен ел атқамінерлерінің аяр әрекеті ашындырып, амалсыз атқа қондырып, қолына қара алғызады.

Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығарға,
Қас үлектен туған қатепті
Қара нар керек біздің бұл іске.

Қасарысқан жауға қарсы тұрар Исатайдай
ер керек, оған серік боларлық, жау қашырарлық
қайрат көрсетер қабылан жүректі бағландар
қажет екенін аңғартады.

Елім, жерім деген азамат қана шыдар,
бойын рух кернеген, намыс билеген баһадүр
ғана жол бастар бұл сапардың оңай еместігін,
халқын азаттыққа, бостандыққа жеткізудің
жолы ауыр, машақаты мол, мехнаты көп екенін,
оған «ат үстінде күн көрмей, арып-ашып жол
көрмей» жете алмайтынын түсіндіріп, намысын
қайрайды.

Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Ерлердің ісі бітер ме?!

Ақын қолданысындағы қатын-бала,
қараорман, байтақ, қарындас т.с.с. сөздердің
ауқымы кең, мағынасы терең екенін бүгінгі
көзіқарақты оқырманның сезетіні анық. «Қара
қазан, сары бала қамы үшін» атқа қонған ерлердің
ісі қай кезде де өнеге, ерін, жерін қорғаудағы
ұстанымы қай ұрпаққа да үлгі болмақ. «Еділ үшін
егестік, Жайық үшін жандастық, Қиғаш үшін
қырылды, Тептер үшін тебістік...», – дегенінен

бір аймақтың жер-су атаулары айтылғандай
көрінгенмен, бұл сөздердің, ұғымдардың
мағынасы әлдеқайда кең. Махамбетті түйсінсек,
Еділ-Жайық-қос өзен – елдіктің символы, Ата-
мекен, туған жер ұғымы Отан сөзінен кем
соқпайды. «Айналасы ат шаптырса жеткісіз»
Нарыны – қазақтың қимасы, ұлттың бөлшегі
деген мағынамен пара-пар екенін саналы ұрпақ
ұғып өсуге тиіс, біліп, түйіп жүруі қажет. Кім
үшін «егесіп, жандасып», не үшін «қырылып,
тебісіп» жүргенін өсер ұлттың баласына сәби
шақтан сездіріп өсірсек, елге, жерге деген
құрметін құнттап жүрсек, еңбегіміз еш кетпек
емес. Қалың елі үшін ханның қорған, ерлердің
– қалқан болғанын біліп өскен ұлан ұлтына –
қамқор болып ер жететінін, отансүйгіштік рухта
тәрбиеленетінін ұмытпағанымыз жөн.

Басына төнген қауіп-қатерге қарамастан
қараорман халқының амандығын, бостандығын
ойлау – жаратылысы бөлек жанның, жүрек
жұтқан батырлықтың белгісі. Шамырқанған,
шамданған шайырдың шайырының, шатынаған,
қайралған батырдың батырының ғана қолынан
келер іс. Оза көшіп, кең жайлаған, еркін жүріп,
ен жайлаған елдің ертеңге апарар көшін түзеу,
болашақ ұрпаққа жеткізер аманатын түгелдеу
үлкен жауапкершілікті мойнына алған ердің
ғана қолынан келер қайрат. Заманы жүктеген
ауыртпалықты мойымай көтеріп, ел үмітін
ақтаған Махамбеттердің бүгінгі ұрпақ алдында
ары таза, айтқаны ақиқат.

Әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н. Махамбет ерлік пен бірлікке шақырады // Махамбет энциклопедиясы. – Алматы, 2004. – 610 б.
- 2 Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2001. – 336 б.
- 3 Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 239 б.

References

- 1 Nazarbaev N. Maxambet erlik pen birlikke shaqiradı // Maxambet énciklopediyası. – Almatı, 2004. – 610 b.
- 2 Şärip A. Qazaq poéziyası jäne ulttıq ideya. – Almatı: Bilim, 2001. – 336 b.
- 3 Ömiräliëv Q. XV-XIX ğasırlardağı qazaq poéziyasınıñ tili. – Almatı: Ğılım, 1976. – 239 b.

2-бөлім
ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2
ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2
LINGUISTICS

Ақымбек С.Ш.,
Ебелекбаева Ә.Қ., Ахмет А.Н.

**Іскер әйелдің тілдік портретін
жасауда интонацияның
прагматикалық функциясы**

Мақала әйелдердің іскерлік диалогіндегі интонация функциясының салыстырмалы зерттеуіне арналады. Қазір оқшауланған монологтік лебіздерге емес, өзара әрекеттесуге бағытталған зерттеу еңбектері баршылық. Осыдан келе диалог уәж айту мен жауап реакциясы ретінде басты зерттеу объектісіне айналып отыр. Мақалада диалогтік бірлік ретінде диалогтік мәтіндегі құрылымдық, коммуникативтік және мағыналық тұтастыққа ие бірліктер талданған. Іскерлік қарым-қатынас екі жақтың ерекшеліктеріне негізделе отырып құрылады. Яғни іскерлік диалог құруда коммуниканттардың қоғамдық мәртебесі, қызмет иерархиясында алатын орны, мамандығы, ұлты, жасы, мінезі мен жынысы – маңызды факторлардың бірі. Зерттеу барысында коммуниканттары әйел қызметкерлер болып келетін іскерлік диалогтік бірліктер қарастырылды. Яғни бағынышты әйел адам басшыларымен сөйлесу барысында өзінің эмоция, толқу, алаңдау секілді жай-күйлерін интонация көмегімен барынша жасыруға, сыртқа байқатпауға тырысады. Бірақ негізгі тонның жиілігі арқылы адамның мұндай толқу әрекеттері бірден байқалады.

Зерттеу нәтижелері іскерлік дискурста интонацияның просодикалық параметрлері әйел коммуниканттың қызметтік дәрежесіне тікелей байланысты болатынын көрсетті.

Түйін сөздер: іскерлік диалог, қызметтік дәреже, просодикалық параметрлер, интонацияның прагматикалық функциясы, гендерлік лингвистика.

Akymbek S.Sh.,
Yebelekbayeva A.K., Akhmet A.N.

**Pragmatic function of intonation
in creating the speech portrait of
a business lady**

This article is devoted to the comparative study of the functions of intonation in the dialogical business communication of women in different rank positions. Nowadays the main object of study becomes a dialogue as the exchange of remarks, stimulus and responses. In the article dialogical unity is a unit of dialogical text which possess structural, communicative and semantic value. Business communication is built taking into account the characteristics of the partners who have a business relationship, their social status and place in the official hierarchy, profession, nationality, age, nature and gender. The object of the research is a dialogical unity female boss and subordinated women. During communication subordinated woman tries to hide her emotions and excitement, but these actions can be seen through the main frequency. The research allowed concluding that prosodic parameters directly depend on the rank position of a female communicant in business discourse.

Key words: dialogical business communication, rank position, prosodic parameters, pragmatic function of intonation, gender linguistics.

Ақымбек С.Ш.,
Ебелекбаева А.Қ., Ахмет А.Н.

**Прагматическая функция
интонации в создании
речевого портрета деловой
женщины**

Статья посвящена сравнительному изучению функции интонации в деловой диалогической речи женщин, занимающих различное ранговое положение. Сейчас основным объектом исследования становится диалог как обмен репликами-стимулами и реакциями. В статье под диалогическим единством понимается единица диалогического текста, обладающая структурной, коммуникативной и смысловой целостностью. Деловое общение строится с учетом особенностей партнеров, вступающих в деловые отношения, их социального статуса, места в служебной иерархии, профессии, национальности, возраста, характера и пола. Объектом исследования являются диалогические единицы женщины-начальника и женщины подчиненной. Во время коммуникации женщина-подчиненная старается скрыть свои эмоции и волнения, но такие действия можно заметить через частоту основного тона.

Исследования позволили прийти к выводу, что просодические параметры интонации напрямую зависят от рангового положения коммуниканта-женщины в деловом дискурсе.

Ключевые слова: деловая диалогическая речь, ранговое положение, просодические параметры, прагматическая функция интонации, гендерная лингвистика.

ІСКЕР ӘЙЕЛДІҢ ТІЛДІК ПОРТРЕТІН ЖАСАУДА ИНТОНАЦИЯНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ФУНКЦИЯСЫ

Тілдік қарым-қатынас адам әрекетінің ең маңыздысы ретінде көптеген ғылым салаларының зерттеу объектісіне айналып отыр. Мысалы: социология, қоғамдық психология, антропология, лингвистика және т.б. Бүгінде лингвистердің қызығушылығы окшауланған монологтік лебіздерге емес, қоғамдық-сөйлесімдік әрекеттесуге бағытталған. Осыдан келе диалог уәж айту мен жауап реакциясы ретінде басты зерттеу объектісіне айналып отыр. Себебі әрбір тілдік немесе тілдік емес мәжбүрлеу екінші қатысушының тарапынан болатын жауап реакциясын туындатады [1, 84]. Мақалада диалогтік бірлік ретінде «диалогтік мәтіндегі құрылымдық, коммуникативтік және мағыналық тұтастыққа ие бірліктерді» [2, 76] ұсындық. Аталған бірліктерде ілікпе сөз (реплика) арасындағы жүйелік байланыс көрініс тапқанын байқауға болады. Сондай-ақ әңгімелесушілердің өзара бір реттік сөйлеу әрекетімен алмасуын көрсетеді [3, 48].

Қазір көптеген кәсіби әрекеттерде маңызды орын алып қана қоймай, оның табыстылығын сипаттайтын іскерлік қарым-қатынасқа (тілдесу) назар аудармау мүмкін емес. Осы тұста Дж. Рокфеллердің мына пікірі өте құнды «Басқа да тауар түрлері секілді адамдармен коммуникацияға түсе білу қабілеті де – тауардың бір түрі. Мен мұндай шеберлік үшін әлемдегі басқа тауарларға қарағанда әлдеқайда көбірек ақша төлеуге дайынмын» [4, 37].

Іскерлік қарым-қатынас екі жақтың ерекшеліктеріне негізделіп отырып құрылады. Яғни іскерлік диалог құруда коммуниканттардың қоғамдық мәртебесі, қызмет иерархиясында алатын орны, мамандығы, ұлты, сенімі, жасы, мінезі мен жынысы – маңызды факторлардың бірі. Зерттеу барысында коммуниканттары әйел қызметкерлер болып келетін іскерлік диалогтік бірліктер қарастырылғандықтан, іскерлік қарым-қатынастың гендерлік ерекшеліктеріне тоқталғанды жөн санаймыз.

Гендерлік лингвистика – қазіргі тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан лингвистикалық бағыттардың бірі. Лингвистикалық әдебиеттерде «гендер» термині жүйелі қолданылмағандықтан, ғалымдардың еңбектерінде «жыныс» және «гендер» сөздері қатарласа қолданылады. Гендер – әйел

мен ердің әлеуметтік қоғам қалыптастырған, жасаған үлгісі. Ол әйел мен ер жынысының әлеуметтік ортадағы, қоғамдық-мәдениет ошақтарындағы өзіндік орны мен ролін айқындайды.

Жалпы ғалымдар «жыныс және сөз» мәселелерімен шетел тіл білімінде XX ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап айналыса бастады. Грамматикалық род категориясын білдіретін ағылшын термині «gender» лингвистикалық контекстен алынып, ең алдымен, басқа ғылым салаларының, яғни әлеуметтік пәлсафа, әлеуметтану, тарих және саясаттану ғылымдарының зерттеу нысанына айналды. Кейінірек бұл термин гендерлік зерттеулердің кең өркен жаюына орай ғылымда өзіндік мәртебе алып, қазіргі тіл біліміне жаңа мағынада, жаңаша сипатпен қайтадан енді.

Қазіргі таңда гендерлік лингвистика негізінен тілдік қатынастағы ерлер мен әйелдер тілінің өзіндік ерекшеліктері мен айырым белгілеріне айрықша назар аударуда. Сол себепті қазіргі кезде әлемдік тіл білімінде әр ел ғалымдары тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесін көтеріп, жан-жақты зерттеулер жүргізуде.

Іскерлік қарым-қатынас гендерге тәуелсіз деп дәстүрлі есептелгенмен, іс жүзінде әлеуметтік нормаларға сәйкес стереотиптер іске қосылады. Қоғамдық нормалар – адамның қоғамдағы әрекетін анықтайтын негізгі ережелер жиынтығы [5, 31]. Гендерлік стереотиптер көбіне қоғамдық норма ретінде түсіндіріледі. Психолог және социолог Алисон А., Грей Дж., Лавриненко Н.В., Лукьянова Н.А. [6; 7; 8; 9], сияқты ғалымдар іскерлік ортадағы гендерлік қарым-қатынастың мәселелерін бірнеше мәрте қарастырған. Дегенмен аталған ғалымдар бұл проблеманы тек психологиялық және социологиялық тұрғыдан ғана талқылады.

Өзектілігі: Қазақ тіліндегі іскерлік диалог мәселелерін фонетикалық тұрғыдан қарастыру. Басшы әйелдер мен бағынышты әйелдер арасындағы іскерлік диалогтегі интонацияның прагматикалық функциясына сараптама жасалады. Сондай-ақ әйелдердің қызметтік дәрежесінің іскерлік тілдесім барысында қолданылатын просодикалық параметрлерге әсері қарастырылады.

Зерттеу объектісі: Қазақ тіліндегі іскерлік диалогтер, әр түрлі иерархиялық сатыда тұрған әйелдердің арасындағы коммуникациялар: Басшы әйел-Бағынышты әйел.

Зерттеу пәні: Басшы әйел мен бағынышты әйелдің диалогтік сөйлесімінің просодикалық ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеу материалы ретінде басшы әйел мен бағынышты әйел арасындағы іскерлік диалогтің құрамына енетін мәтін таңдап алынды.

Зерттеудің мақсаты: Қазақ тіліндегі басшы және бағынышты әйел адамдардың іскерлік дискурсындағы просодикалық амалдарды анықтау және салыстыру, сонымен қатар басшы және бағынышты әйел адамдардың жалпы интонациялық контуры ретінде сөйлеу портреттерін қалыптастыру.

Зерттеудің негізгі объектісі қазақ тіліндегі іскерлік диалогты зерттеу болғандықтан, іскерлік қарым-қатынас туралы базалық түсінік қалыптастыру қажет. Іскерлік қарым-қатынас – коммерциялық, ғылыми, өндірістік, басқарушылық т.б. салаларын ұйымдастыру немесе оңтайландыру мақсаттарындағы тұлғаралық байланыс [10, 59]. Іскерлік қарым-қатынасқа іскерлік тілдесім, ғылыми пікірталас, саяси тақырыптардағы әңгіме-келіссөздерді және қызмет бабы бойынша кеңес-сұхбаттарды жатқызуға болады [11, 7].

Біздің жұмысымыздың мақсаты – басшы және бағынышты әйелдердің жалпы интонациялық контурын анықтау. Сол себепті объективті және субъективті тәсілдері бар жинақталған әдістер арқылы басшы және бағынышты әйелдердің диалогтік бірлігінің просодикалық амалдарына инструменталды-фонетикалық зерттеу жүргіздік.

Аудиторлық анализ экспериментальді зерттеудің бір сатысы. Мұнда қызмет бабы бойынша әр сатыда тұрған әйелдер арасындағы іскерлік диалогтің просодикалық параметрлері анықталды. Аудиторлар келесі тапсырмаларды орындауға міндеттелді: диалогтік бірліктің синтагмаларын анықтау және кідіріс ұзақтығын көрсету; фразда екпінді дұрыс орналастыру, айтылымның эмфатикалық центрін айқындау, қарқын деңгейі, диалогтік бірлік құрамындағы фразалардың айтылу темпі мен дауыс қаттылығын көрсету. Аудиторлық анализ просодикалық ерекшеліктердің ішінен қазақ тіліндегі іскерлік диалогте айтылу темпі мен дауыс қаттылығының маңызы ерекше екенін көрсетті.

Енді зерттеудің келесі сатысы «PRAAT» компьютерлік бағдарламасы арқылы жүзеге асқан инструменталды-фонетикалық анализ болып табылады. Бағдарлама акустика-интонаграфиялық, спектральді-сегментті және суперсегментті деңгейде анализ жүргізеді. Іскер әйелдің сөйлесімдік портретін қалыптастырудың прагматикалық аспектісін жүзеге асыруда

интонацияның әуендік компонентін қарастыру негізгі тон жиілігінің диапазонын зерттеуге жол ашты. Көрнекті ғалым З.Базарбаева былай дейді: «Акустикалық жағынан қарағанда, әуен сипаты әр уақытта өзгеріп тұратын негізгі тонның жиілігімен сәйкес. Сөйлеу тілінің негізгі тон жиілігінің бір өзгешелігі – оның сөйлеу процесінде ұдайы өзгеріп тұруында. Тілдегі негізгі тонның абсолюттік мазмұны сөйлеушінің дауысының жоғары не төмен болуымен байланысты деп есептеледі» [12, 26].

Эксперименталды зерттеуді жүргізу әйелдер репликасының жалпы интонациялық контурын қалыптастыру қажеттілігінен туындап отыр. Сол себепті әйел дикторлардың, оның ішінде басшы және бағынышты (тәуелді, қол астындағы) әйелдердің сөйлеу мәнеріндегі просодикалық амалдар қарастырылды.

Эксперименталды-фонетикалық зерттеу екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңнің мақсаты – басшы және бағынышты әйелдердің жалпы интонациялық контурын жасау және оларды салыстыру. Бірінші кезеңде зерттелген диалогтік бірлік орналасу принципі бойынша 3 топқа бөлінеді: 1) Коммуникация басталған кездегі реплика; 2) Репликаның шарықтау шегі (кульминация); 3) Репликаның аяқталу сәті (қорытынды). Әр топта басшы және бағынышты әйел репликасындағы диалогтік бірлікке талдау жасалған болатын.

Электроакустикалық анализ жүргізу барысында лебіздің субъективтік (қабылданушы) сипаттары мен объективтік (акустикалық) параметрлері негізге алынды. Нақтыласак, әуен

негізгі тон жиілігінің уақытқа бөлінісіне коррелят екендігі, дауыс қаттылығы дыбыстау қысымының, яғни интенсивтілік мәніне сәйкес келетіні, айтылым жылдамдығы кідірістің орналасу сипаты мен лебіздің айтылу ұзақтығына тәуелділігі. Экспериментальді анализге жиілік және уақытқа қатысты просодикалық параметрлер: жиілік диапазон, негізгі тон жиілігінің шектік (максималді) мәні, негізгі тон жиілігінің шектік мәнінің синтагмада орналасуы (3-буын, корпус, өзек), диалогтік бірлік буынының орташа ұзақтығы мен кідіріс (мс).

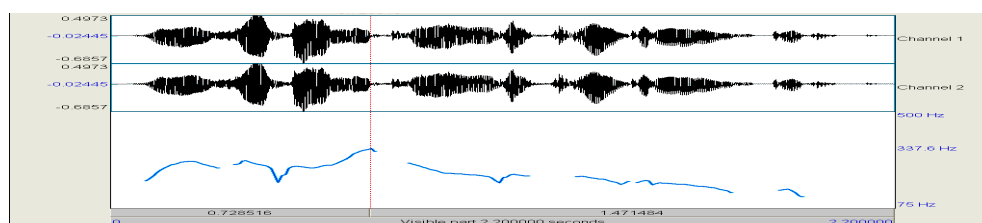
Басшы әйел мен бағынышты әйел интонациясын зерттеу мақсатында төмендегі диалог ұсынылды:

- Бұл жобаны кейінге қалдыруымыз керек.
- Жоқ, жобаны кейінге қалдыру мүмкін емес.
- Бұдан басқа да маңызды мәселелер бар.
- Дәл қазіргі уақытта біз үшін ең тиімдісі – осы. Биылдан қалсақ, тендерге үлгермейміз.
- Жақсы, жобаны кеңес талқысына салайық.
- Мен онда құжаттарды әзірлейін.

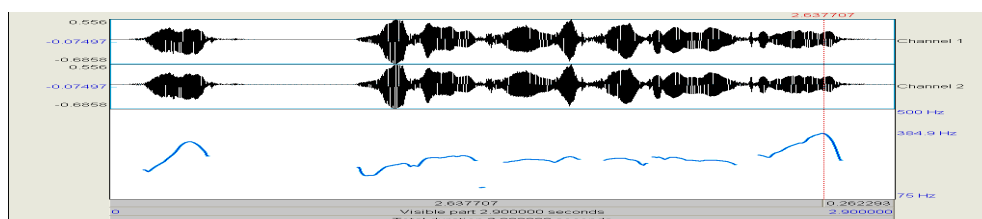
Берілген диалогтік бірліктердің компоративті анализі келесі нәтижелерге қол жеткізді:

1. Диалогтік бірліктің басында басшы әйел мен бағынышты әйелдің арасында айтарлықтай айырмашылықтар білінбейді. Басшы әйел (337.6 Гц және 157.7 Гц) айтылымында негізгі тон жиілігінің жоғарғы және төменгі шегі де жоғары, бірақ бұл фактіні бағынышты әйелдің (304.0 Гц және 186.6 Гц) ұқсас көрсеткіштерімен салыстыра отырып үлкен айырмашылық ретінде бағалауға келмейді.

Анализ нәтижелері 1-2 – суретте

1-сурет – Басшы әйел

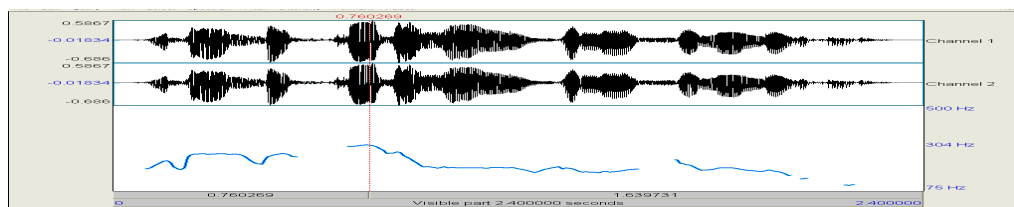

2-сурет – Бағынышты әйел

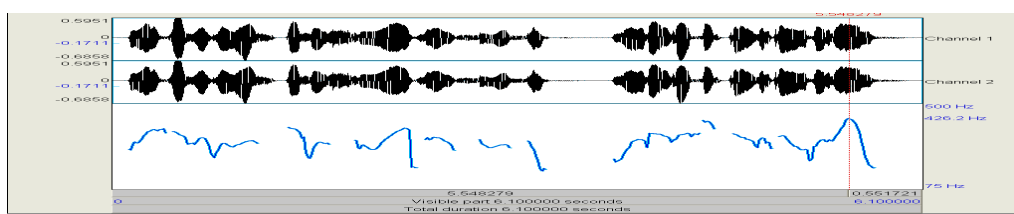
2. Диалогтік бірліктің шарықтау шегінде (кульминация) басшы әйелдің (304 Гц және 152 Гц) қалыпты, өзгеріссіз көрсеткіштерімен салыстырғанда бағынышты әйелде (426.2 Гц және 171.2 Гц) негізгі тон жиілігінің тұрақты түрде өсуін байқаймыз. Сондай-ақ бағынышты

әйелдің диалогтық бірлігінің корпусында негізгі тон жиілігінің ауытқулары (375.9 Гц-тен 415.2 Гц-ке дейін) білінеді. Ал басшы әйелде аталған ауытқулар жоқ (258 Гц-тен 296.8 Гц-ке дейін).

Анализ нәтижелері 1.1-2.1 – суретте

1.1-сурет – Басшы әйел

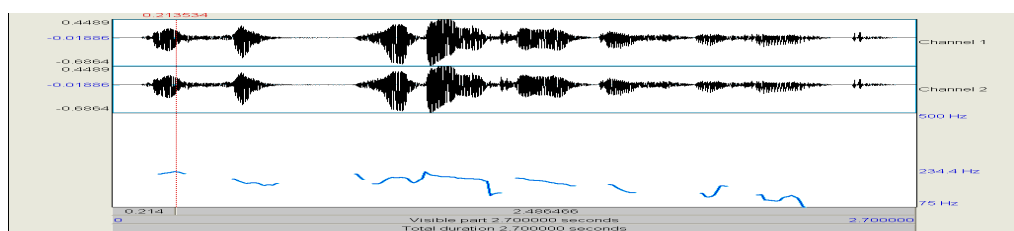

2.1-сурет – Бағынышты әйел

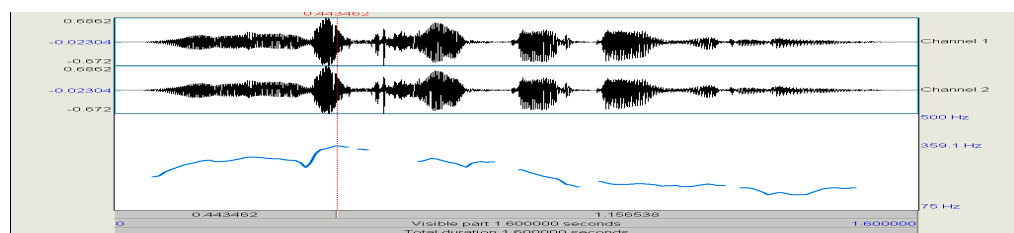
3. Ілікпе сөздің шешуші сәтін сараптай отырып, басшы әйел (230.5 Гц және 123.4 Гц) негізгі тон жиілігінің көрсеткіштері бағынышты әйелмен (358.4 Гц және 143.2 Гц) салыстырғанда алғашқы буындарында, корпус

және өзексоңында төмен түскен. Ядрода басшы әйел (234 Гц) негізгі тон жиілігінің көрсеткіші бағынышты әйел (302 Гц) көрсеткішінен төмен.

Анализ нәтижелері 1.2-2.2 – суретте

1.2-сурет – Басшы әйел

2.2-сурет – Бағынышты әйел

Барлық алынған нәтижелер бойынша төмендегідей қорытындылар жасауға болады:

1) Негізгі тонның жиілігінің көрсеткіші бойынша бағынышты әйелге қарағанда басшы әйелде негізгі тонның жиілігі жоғары болады. Себебі басшы әйел қарым-қатынас барысында жетістікке (мақсатына) жететінін біліп, ақпаратты бірқалыпты, сабырлы күйде жеткізеді. Егер де басшы әйел ақпаратты ерекше әсерлі жеткізгісі келсе, онда сөз жоғары әуенге ие болып, негізгі тон жиілігі жоғарылайды. Негізгі тонның жиілік көрсеткіші аудиторлардың зерттеулеріне сәйкес, сөйлеу барысында интонацияның күрт төмендеуі пікірталастың енді қайталанбайтынын, сөйлесімнің аяқталғандығын білдіреді. Аудиторлық зерттеу көмегімен сөйлесімдегі әйел адамдардың темпі өте жоғары болатыны анықталды. Қарапайым қызметтегі әйел адамдарының сөйлеу аппаратында айрықша интонациялық ерекшелік болмауы мүмкін, ал басшылық қызметте істейтін әйел адамда негізгі тон жиілігі жоғары көрсеткішке ие. Жағдаяттың өзгеруіне байланысты негізгі тонның жиілігі де өзгеріп отырады. Оған мысал, егер де басшы әйел өзінен лауазымы жоғары тұлғалармен сөйлессе, онда өзі сол бағынышты әйелдің сөйлеу рөліне (тілдесіміне) енеді (айналады). Сонда басшы әйел жоғары тонмен емес, бағынышты әйелге тән төмен тонмен сөйлейді. Негізгі тонның жиілігі басшы әйелдерде көп жағдайда физиологиялық ерекшеліктерге байланысты өзгермейді. Өзіне тәуелді, бағынышты адамдарға өз сөзін тыңдату мақсатында басшы әйелдерде негізгі тонның жиілігі өзгереді.

2) Диалогтік бірлік басталған уақытта бағынышты әйел адамдарда негізгі тонның жиілігі төмен болады, ал сөйлесімнің аяқталу шағында

бұл көрсеткіш біршама жоғарылайды. Мұны бағынышты әйел адамның ақпаратты сөйлемнің аяқталу шағында жеткізуге асығатындығынан болатын құбылыс деп түсіндіруге болады. Екінші жағынан алып қарайтын болсақ, егер де бағынышты әйел адамның басшысы ер адам болса, онда әйел адам ер адаммен сөйлесу кезінде өзін сенімсіз сезіне бастайды. Ал бағынышты әйел адамның мұндай толқуларын негізгі тон жиілігінің көрсеткіштерінен байқауға болады. Бағынышты әйел адамның басшы ер адаммен коммуникациядағы (тілдесімдегі) басты мақсаты – ойды күйзеліссіз, артық эмоциясыз, барынша нақты, дәлелді етіп жеткізу болып табылады.

Жоғарыда айтылған дәйектерге сүйеніп мынадай қорытындыға келуге болады:

Диалогтік сөйлесім барысында сөйлеуші мен тыңдаушының іс-әрекетін негіздейтін әрі реттейтін потенциалды қабілетке ие семантикалық элементтерді қарастыру маңызды. Осы тұрғыдан интонация мәселелерін негізге алмай, мақсатқа жету мүмкін емес. Өте көп жағдайда прагматика деп анықталып жүрген қосымша ақпаратты тек интонация арқылы көруге болады.

Прагматика, ең алдымен, сөйлеушінің субъективті қарым-қатынасымен байланысты, яғни сөйлеушінің эмоциясы, экспрессиясы, қалауы мен әртүрлі бағалау ақпараттарын жатқызуға болады. Мұндай қосымша ақпарат сөйлесімге тән қалыпты, нейтралды интонациядан ауытқыған сәтте пайда болады.

Яғни бағынышты әйел адам басшыларымен сөйлесу барысында өзінің эмоция, толқу, алаңдау секілді жай-күйлерін интонация көмегімен барынша жасыруға, сыртқа байқатпауға тырысады. Бірақ негізгі тонның жиілігі арқылы адамның мұндай толқу әрекеттері бірден байқалады.

Әдебиеттер

- 1 Баранов А.Н., Крейдлин Г.Е. Структура диалогического текста: лексические показатели минимальных диалогов // Вопросы языкознания. – 1992. – №3. С. 84-93.
- 2 Москальская О.И. Проблемы описания синтаксиса. – М.: Прогресс, 1986. – 267с.
- 3 Федорова Л.Л. Типология речевого воздействия и его место в структуре общения // Вопр. языкознания. – 1991. – №6. – С. 46-50.
- 4 Введенская Л.А., Павлова Л.А. Деловая риторика. – М.: Прогресс, 2004. – 512с.
- 5 Берн Ш. Гендерная психология. – М.: Олма-Пресс, 2004. – 318с.
- 6 Вудвард, Алисон Е. На шляху до гендерної рівноваги. – К.: К.І.С., 2002. – 285с.
- 7 Грей Джон. Венера и Марс на работе. – М.: София, 2003. – 320с.
- 8 Лавриненко Н.В. Женщина: самореализация в семье и обществе (Гендерный аспект). – К.: ВИПОЛ, 1999. – 203с.
- 9 Лукьянова Н.А. Настольная книга бизнесмена. – М.: Руссо, 1996. – 576с.
- 10 Душкина М.Р. Психология влияния: деловое общение. – Санкт-Петербург: Питер, 2004. – 224с.
- 11 Девкин В.Д. Диалог. – М.: Высшая школа, 1981. – 158с.
- 12 Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2008. – 326 б.

References

- 1 Baranov A.N., Krejdlin G.E. Struktura dialogicheskogo teksta: leksicheskie pokazateli minimal'nyh dialogov // Voprosy jazykoznanija. – 1992. – №3. S. 84-93.
- 2 Moskal'skaja O.I. Problemyopisanija sintaksisa. – M.: Progress, 1986. – 267s.
- 3 Fedorova L.L. Tipologija rechevogo vozdejstvija i ego mesto v strukture obshhenija // Vopr. jazykoznanija. – 1991. – №6. – S. 46-50.
- 4 Vvedenskaja L.A., Pavlova L.A. Delovaja ritorika. – M.: Progress, 2004. – 512s.
- 5 Bern Sh. Gendernaja psihologija. – M.: Olma-Press, 2004. – 318s.
- 6 Vudvard, Alison E. Na shljahu do gendernoi rивnovagi. – K.: K.I.S., 2002. –285s.
- 7 Grej Dzhon. Venera i Mars na rabote. – M.: Sofija, 2003. – 320s.
- 8 Lavrinenko N.V. Zhenshhina: samorealizacija v sem'e i obshhestve (Gendernyj aspekt). –K.: VIPOL, 1999. – 203s.
- 9 Luk'janova N.A. Nastol'naja kniga biznesmena. – M.: Russo, 1996. – 576s.
- 10 Dushkina M.R. Psihologija vlijanija: delovoe obshhenie. – Sankt-Peterburg: Piter, 2004. – 224s.
- 11 Devkin V.D. Dialog. – M.: Vysshaja shkola, 1981. – 158s.
- 12 Bazarbaeva Z. Қазақ тили: intonologija, fonologija. – Almaty: «Zhibek zholy» baspa үji, 2008. – 326 b.

Yessimzhanova M.
**The «Hospitality» Concept in
Phraseology**

The present study is an attempt to investigate «phraseological units» (PUs), focusing on the «hospitality» concept as used in the English, Russian, and Kazakh languages. The «hospitality» concept is considered from the viewpoint of cognitive linguistics and linguoculturology. The phraseological data of each considered language present material related to «hospitality» projecting generally positive attitude toward «hospitality» expressed in the respective phraseological units. Phraseological units of all three languages present commonly held negative attitude toward a «guest who stays long».

Key words: phraseological unit, concept, hospitality.

Есімжанова М.
**Фразеологиядағы
«қонақжайлық» концепті**

Зерттеу жұмысында ағылшын, орыс және қазақ тілдерінде «қонақжайлық» концепті сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді талдауға әрекет жасалған. «Қонақжайлық» концепті когнитивтік лингвистика және лингвокультурология тұрғысынан зерттелген. Қарастырылған тілдердегі мысалдар «қонақжайлыққа» қарасты фразеологиялық бірліктердің барлығын және олардың «қонақжайлық» концепті жағымды жағынан сипаттайтыны көрсетілген. Сонымен қатар қарастырылған тілдердің барлығындағы фразеологиялық бірліктер «ұзақ мезгіл қонақ» болудың жағымсыз қылық екенін білдіреді.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірлік, концепт, қонақжайлық.

Есімжанова М.
**Концепт «гостеприимство»
во фразеологии**

В данном исследовании предпринимается попытка исследования фразеологических единиц, репрезентирующих концепт «гостеприимство» в английском, русском и казахском языках. Концепт «гостеприимство» исследуется с позиций когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. Данные материала рассматриваемых языков характеризуются наличием фразеологических единиц, относящихся к «гостеприимству», проецируются в основном как положительное отношение к «гостеприимству». Фразеологические единицы рассматриваемых языков представляют общее негативное отношение к «гостю, остановившемуся надолго».

Ключевые слова: фразеологическая единица, концепт, гостеприимство.

**THE «HOSPITALITY»
CONCEPT IN
PHRASEOLOGY**

From the viewpoint of interrelationship of language and culture, phraseology is a boundless source for research at conceptual and linguistic level. This paper explores the concept of «hospitality» by analyzing of related «phraseological units» of English, Russian, and Kazakh languages to detect possible universalities and specific features.

The data and materials for the current study have been selected from lexicographical, phraseological sources and Internet as well in English, Kazakh, and Russian languages. All the phraseological units have been sorted out on the basis of their referring to the «hospitality» concept. Additionally, the interview method was applied with the respondents whose language was considered to be their first one.

When analyzing the data, the following main methods were used: the comparative method, and the method of conceptual analysis. The comparative method was based on approaches to searching of national specificity developed by Dobrovolskii [1]. The comparative approach assumes that the national specificity of a language can be identified by comparing it to another language. In the comparative approach, all the facts of L1 regarding L2 are considered to be specific, when they are not trivial from the point of view of traditional national culture of L2.

As for the conceptual method, the studies by Wierzbiska [2] and Ter-Minasova [3] served as the methodological basis for the study. In addition, linguo-cultural approach has been applied as one of the methods of linguoculturology is the analysis of language phenomena aimed at revealing of ethno-cultural specifics, different aspects of which were discussed by Wierzbiska [4; 2], Teliya [5], Maslova [6], Dobrovol'skij & Piirainen [7], and Chen [8].

Metalinguistic identification of the term «concept» is still under discussion, as well as relation of the term «concept» to the term «notion», cognitive structures and principles of comparative research. In the context of the current research, the term «concept» implies «mental forming», the internal content of which is filled by language speakers depending on the system of etalons, stereotypes and priorities existing in the national consciousness during a specific historical period.

It should be noted that there is no single definition of a «phraseological unit» (PU). Linguists offer different terms, for

example: «fixed expressions», «set expressions», «formulaic language», «idiom», etc. The terminology has been actively discussed and analyzed by many linguists, for example: Makkai [9; 10], Moon [11], Amosova [12], Kunin [13], Shanskii [14], and many others. For the purposes of the current study, the term «phraseology» is understood in its broad meaning. Therefore, the diverse fixed expressions including two-word formations, as well as predicative structures, are considered as the phraseological material for investigations.

Discussion

In this work, the concept of «hospitality» has been identified as universal for all the languages under consideration: in general, «hospitality» is considered to be positive. «Hospitality» can be described in English dictionaries as: «disposed to treat guests and strangers with cordiality and generosity». A whole set of PUs related to «hospitality» have been revealed in all languages.

Ter-Minasova [3], a Russian phraseologist, claims that «hospitality» in English idioms is not presented, either positively or negatively. However, analysis of English phraseology data reveals a positive attitude that English idioms express toward hospitality, e.g.: «to kill the fatted calf», «to roll out the red carpet», «wine and dine», «to make someone feel at home», «bread-and-butter letter».

Analysis of Russian phraseological units demonstrates huge amount of PUs referring to «hospitality»; there are some PUs with a very clear positive disposition, e.g.: «Что есть в печи, то на стол мечи», «У нас на Руси прежде гостю поднеси», «Гостю шей не жалей, а погуще лей».

Data in Kazakh language phraseology also indicates a clear positive attitude to hospitality: «Қонақ келсе, құт келер», «Қонақты сөзбен тойғыза алмасын», «Құтты қонаққа – тәтті тамақ», «Атын барда жер таны, асын барда ел таны».

The general cognitive field of the «hospitality» concept can be structured as a frame, formed on the basis of notions associated with hospitality. Differentiation of the notions is based on the analysis of the material collected in all three languages.

Different and similar cultural values can be observed when looking at more specific components of the «hospitality» concept. This study aims at providing a more detailed analysis of the «invited/ uninvited» and «welcome / unwelcome guest» notions to find out specific and common features between languages.

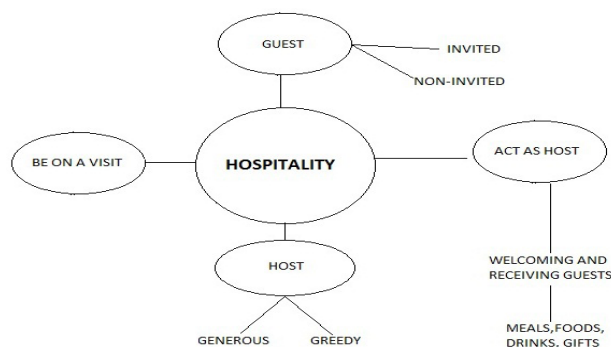

Figure 1 – Cognitive structure of the «hospitality» concept

Data in the Russian language

The Russian language provides explicit references to a welcome guest: «Добрый гость всегда впору», «Кто редко приходит, того хорошо принимают», «Хороший гость дому радость», «Гость дорогой, некупленный, даровой», «Желанный гость зову не ждет», «Званный – гость, а незванный – пес», «Званный гость убыточен».

The qualities of a unwelcome guest are expressed in the proverb: «Незванный гость хуже татарина», which literally means that the guest who has not been invited is worse than a Tatar; the expression is etymologically connected with Tatar invasion of Russia.

The following PUs also contribute to the negative meaning toward non-invited guest: «Кто ходит незванный, редко уходит негнанный», «Незванные гости с пиру долой», «На незваного гостя не припасена и ложка».

The following PUs reflect a negative attitude toward a long-staying guest: «Мил гость, что недолго сидит», «Бесстыжий гость посидеть любит», «И желанный гость от долгого пребывания делается лишним».

Data in the English Language

«As welcome as flowers in May», «surprise party» are examples of PUs in the English language that reflects a positive attitude toward a non-invited, but welcome guest.

There is a PU which features negative qualities of a guest: «Guests, like fish, begin to smell after three days». In particular, this PU reflects negative attitude toward a long-staying guest. In this PU, «guest» is compared with «fish», a product which cannot be kept long. The association might be decoded in the following way: guest – fish should not

be kept long – fish is spoiled quickly – the guest who stays long is like fish which should not be kept long – guest should not stay long. (It is interesting to note that a similar PU is found in German: «*Ein Gast wie ein Fisch, er bleibt nicht lange Frisch*»). In both languages the same symbol of «fish» as a guest is used.

The other PUs demonstrate different attitude toward invited guests, e.g., this is an American PU «*First come, first served*» (the first guests are served, not all of them).

Data in the Kazakh Language

In Kazakh culture, a notion of a «guest» is linked to basic cultural notions: «*Қонақ келсе, құт келер*»; this literally means that having a guest means having happiness. Non-hospitality is considered totally unacceptable behavior. The features of a welcome guest are also exemplified: «*Құтты қонақ келсе, қой егіз табады*», «*Құтты қонаққа – тәтті тамақ*».

In comparison with English and Russian languages, Kazakh phraseology demonstrates differentiation of «a uninvited guest» types. They are the following PUs:

«*құдайы қонақ*» (a guest from God) is a non-invited guest, who is travelling and who has to spend a night at a certain place;

«*қыдырма қонақ*» is a guest visiting friends/relatives (this can be either invited or uninvited); and

«*қылғыма қонақ*» is a guest who is also uninvited and who comes just to have a full belly.

It is obvious that the formation of the two first types of guests is connected to the nomadic life of Kazakhs, when a traveler had to spend a night at unknown place from time to time.

Although «hospitality» implies basic notions and values in Kazakh culture, it is important to note that some PUs display the same negative attitude toward a long-staying guest: «*Қонақ бір күн қонса – құт, екі күн қонса – жұт*». This literally means that a two days guest will lead to «*zhut*». The meaning of the word «*zhut*» is hunger or starvation, which etymologically comes from the times when Kazakhs suffered from the Soviet collectivization.

Another example of a Kazakh PU is more neutral regarding treatment of a non-invited guest: «*Шақырмаған қонаққа шайдан артық тамақ жоқ*» («There is nothing, with the exception of tea, for an uninvited guest»).

Hospitality is a whole system of mentality, behaviors and culture which teaches one not to be obsessive; this has some parallels in Russian and Kazakh. The Kazakh PU «*Шақырмаған жерге барма, шақырса қалма*» advises people not to go to anywhere uninvited; but once you have been invited, the advice is not to miss the event. The Russian PU «*На незвано не ходи, на нестлано не ложись*», «*Видя яму не вались, не зван в гости – не ходи*» reflects an attitude similar to the Kazakh one.

Analysis of the PUs denoting the «guest» notion revealed some similarities and differences in the phraseologies of English, Russian, and Kazakh thus demonstrating that there is some specificity between a universal concept and its different cultural and linguistic realizations. The summary of the findings, in particular, presence of a definite type, is presented in the table below:

Table 1 – Differentiation of PUs referring to the «guest» notion

	English	Kazakh	Russian
positive attitude toward hospitality	+	+	+
invited/ welcome guest	+	+	+
uninvited but welcome guest	+	+	+
uninvited/ unwelcome guest	--	+	+
long-staying guest	+	+	+

To conclude, the study demonstrates:

The universality of the «hospitality» concept, which is represented in the phraseologies of the considered languages with generally positive attitudes toward hospitality displayed in the respective phraseological corporuses.

Phraseological funds of all three languages present commonly held negative attitude toward a «guest who stays long».

Phraseological funds of all three languages demonstrate different (positive, neutral, and negative) attitudes toward «uninvited guest». The Kazakh language seems to display more differentiated filling of the «uninvited guest» notion expressed by the respective PUs.

References

- 1 Dobrovol'skij D. 'Obraznaya sostavlyayushaya v semantike idiom // Voprosy Yazykoznaniiya. – 1996. – № 1. – 71-94.
- 2 Wierzbiska A. Ponimanie kultur cherez posredstvo kluchevyh slov. – M.: Yazyki slavyanskoi kultury, 2001.
- 3 Ter-Minasova S. Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya: uchebnoe posobie. – M.: Slovo, 2000.
- 4 Wierzbiska A. Yazyk, kultura, poznanie. – M: Rus. Slovarei, 1996.
- 5 Teliya V. Russkaya phraseologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij, lingvokulturnyj aspekty. – M.: Shkola «yazyki russkoi kultury», 1996.
- 6 Maslova V. Lingvokulturologiya: uchebnoe posobie. – M.: Akademiya, 2001.
- 7 Dobrovol'skij D., Piirainen E. Figurative language: Cross cultural and cross-linguistic perspectives. // Current Research in the Semantics / Pragmatics Interface. – Amsterdam, the Netherlands: Elsevier. – 2005. – 13.
- 8 Chen P. A cognitive study of «happiness» metaphors in English and Chinese idioms // Asian Culture and History. – 2010. – № 2(2). – 172-175.
- 9 Makkai A., Boatner M., Gates J. A dictionary of American idioms. – Hauppauge, NY: Barrons Educational Series, 1995.
- 10 Makkai A. Idiom Structure in English. – The Hague, The Netherlands: Mouton, 1972.
- 11 Moon R. Fixed expressions and idioms in English. – Oxford, England: Carendon Press, 1998.
- 12 Amosova N. Osnovy angliiskoi phraseologii. – LGU: Leningrad, 1963.
- 13 Kunin A. Kurs phraseologii sovremennogo anglijskogo yazyka. – M: VSh, 1986.
- 14 Shanskii N. Phraseologiya sovremennogo russkogo yazyka: uchebnoe posobie dlya vuzov. – M: VSh, 1985.
- 15 Kenesbayev I. Kazakh tilinin phraseologiyalyk sozdigi. – Almaty: KazAkparat, 2007.

Нуршаихова Ж.А.
**Технология создания
экспертизы дискурса сайта**

В аннотируемой статье автор рассматривает технологию создания экспертизы дискурса сайта. Для этой цели демонстрируется система индикаторов, состоящая из субстратегии номинации, целеполагания, оценки. Основным инструментом такой технологии становится информация, рожденная на базе явных и скрытых смыслов дискурса и эксплицируемая системой KPI.

Ключевые слова: экспертиза дискурса сайта, система индикаторов или KPI (Key Performance Indicator) – ключевые показатели эффективности.

Nurshaikhova Zh.A.
**Technology expertise of creating
a site of discourse**

The annotated article, the author examines the technology to create a site examination of discourse. For this purpose demonstrates the system of indicators, consisting of sub-strategies nomination, goal-setting, evaluation. The main instrument of this technology becomes information, born on the basis of explicit and implicit meanings of discourse and explicable KPI system.

Key words: expert discourse site, system of indicators, or KPI – Key Performance Indicator.

Нұршайықова Ж.А.
**Сайт дискурсының
сараптамасын жасау
технологиясы**

Автор мақалада сайт дискурсының сараптамасын жасау технологиясын зерттейді. Осы мақсат үшін номинациялар субстратегиясынан, мақсаттау мен бағалаудан тұратын индикаторлар жүйесі баяндалады. Мұндай технологияның негізгі құралы ретінде KPI жүйесі көрсететін, айқын және жасырын мағынадағы дискурс негізінде туындаған ақпарат алынады.

Түйін сөздер: сайт дискурсының сараптамасы, индикаторлар жүйесі немесе KPI (Key Performance Indicator) – негізгі тиімділік көрсеткіштері.

ТЕХНОЛОГИЯ СОЗДАНИЯ ЭКСПЕРТИЗЫ ДИСКУРСА САЙТА

Дискурсная стратегия в определенной сфере социальных практик как достигнутая цель реализуется благодаря воздействию информацией. Индикаторами этого воздействия являются субстратегии формирования системы смыслов дискурса, которые выстраиваются в ментальную модель.

Технология воздействия в сфере социального позиционирования средствами сайта представлена системой индикаторов: субстратегии номинации, целеполагания, оценки.

Суть технологии – создание дискурса, способного конструировать социальный мир в системе отношений, моделируемых в процессе дискурсного воздействия через систему смыслов.

Природа дискурсного воздействия средствами сайта имеет свою технологическую специфику, что подтверждается научными исследованиями дискурса как средства идентификации компании. В частности, специфичная сфера социальной практики: система координат – определила границы сферы социального позиционирования компании посредством сайта как социальной практики дискурсного воздействия. Основным результатом реализации технологической программы в данной сфере и есть позиционирование компании как успешного субъекта социума. Категориально это определено как социальные последствия воздействия на информационное пространство социальной практики, формирующее массовое сознание.

Исследование дискурса сайта как средства воздействия позволило определить базовые параметры технологий воздействия и описать их через систему индикаторов. Как уже было указано, индикаторами социального воздействия являются субстратегии. Система индикаторов дискурса сайта соотнесена с субстратегиями воздействия сайта: номинации, целеполагания, оценки; ментального моделирования, прагматического фокусирования. На основе данной системы индикаторов и выстраивается технология воздействия средствами сайта.

Анализ языковых средств реализации дискурсных стратегий и субстратегий, общего лексического фона позволяют осуществить алгоритмически выстроенное ментальное моделирование когнитивной составляющей дискурса сайта в системе моделирующих утверждений и дать оценку эффективности воздействия на посетителей сайта.

Для проведения проверки результативности дискурса сайта можно проводить экспертизу с использованием выстроенных нами алгоритмов:

1. *Алгоритм определения репутации компании*

2. *Алгоритм построения когнитивной модели дискурса сайта*, которые возьмут на себя роль матрицы при формировании стереотипов экспертной оценки и при вынесении заключения, в котором будет видна вся система индикаторов дискурса сайта, в реальном свете представляющая рассматриваемый дискурс.

Алгоритм определения репутации компании

Определить репутацию компании по следующим ключевыми факторам:

- качество продукции или услуг,
- инновации,
- условия труда (корпоративная культура),
- качество корпоративного управления,
- лидерство,
- финансовые результаты работы.

Использовать метод опроса респондентов по ключевым факторам, являющимся надежными индикаторами построения репутации компании, и по которым измеряются чувства, симпатия, уважение и доверие посетителей сайтов к названию корпоративного бренда.

Выстроить систему дискурсных стратегий. Основными стратегиями презентации компаний с целью их социальной идентификации являются субстратегии номинации, целеполагания, позиционирования и языковая стратегия.

Провести анализ языковых средств при помощи фреймового отбора лексики с целью определения эффективности использования инструментов для социальной идентификации компании.

Алгоритм построения когнитивной модели дискурса сайта

1. Определить систему номинаций компании:

1.1 позиционирование себя (компаний) – *что это? какая компания?*

1.2 позиционирование себя по отношению к другим – *какая по сравнению с другими?*

1.3 позиционирование своей сферы деятельности – *какая по специальности компания? чем занимается?*

2. Описать фоновые знания о компании посредством выявленной системы номинаций:

2.1 выписать положительные номинативные утверждения компании

2.2 оценить формулировку целей компании по фоновым знаниям, определить корректность / некорректность целеполагания

2.3 оценить стратегию и задачи компании, определить их корректность в зависимости от точности/ложности утверждения цели, задач, стратегии, определить необходимость/отсутствие необходимости модификации ментальной модели дискурса

2.4 расширить фоновые знания о компании за счет дополнительной информации.

3. Определить, какие фоновые знания можно получить при исследовании лексической поддержки дискурса:

3.1 глагольная лексика

3.2 существительные

3.3 прилагательные

3.4 наречия.

4. Описать по полученным фоновым знаниям идеологический портрет компании – *какая это компания?* Определить по выявленной системе утверждений сохраняют/не сохраняют в этой ментальной модели «все сущности, упомянутые в утверждении, свои свойства и отношения» по Ф. Джонсону-Лэрду [1].

5. Обосновать необходимость/отсутствие необходимости модификации сайта компании.

Ментальные модели (скрытые смыслы)

Ментальные модели – это набор инструментов, при помощи которых мы мыслим. Каждая ментальная модель предполагает свою собственную систему взглядов на конкретную проблему: через них мы придаем смысл событиям и истолковываем свой опыт. Работа ментальной модели особенно заметна, когда в результате мыслительных тренировок появляется сразу несколько вариантов решения проблемы. Причем каждый из них по-своему помогает определиться с приоритетами и добиться выполнения поставленных задач. Универсального метода для решения всех задач не существует, однако, освоив несколько ментальных моделей, в зависимости от ситуации, можно выбрать ту из них, которая наилучшим образом подходит для конкретного случая.

Следуя шагам алгоритма, можно охарактеризовать любую компанию, составив ее идеологический портрет. По созданному портрету можно судить профессионально ли и эффективно ли использовались дискурсные составляющие контента сайта, и какими базовыми инструментами социальной идентификации воспользовались PR-специалисты для того, чтобы воздействовать на сознание потребителя и создать положительный образ компании.

Конструировать ментальные модели можно разными способами.

1. Точно следовать алгоритмам построения когнитивной модели дискурса сайта.

2. Дополнительно описать категоризацию целеполагания дискурсной стратегии по трем типам:

- статусным характеристикам;
- экономической деятельности;
- политической составляющей.

3. Провести *блиц-контент-анализ* одновременно нескольких сайтов, чтобы выяснить, влияют ли номинативные/предикативные дискурсные стратегии на уровень репутации компании. При таком параллельном контент-анализе нескольких сайтов построенная ментальная модель покажет, что не так было использовано копирайтерами, какие стратегии использовались верно, и какие стратегии были ошибочными.

4. Провести дескрипцию идеологических портретов компаний по параллельно составленным ментальным моделям дискурсов сайтов.

Субстратегии формирования ментальных моделей дискурса

Существуют различные форматы многоаспектного знания, представляющие собой систему взаимосвязанных когнитивных контекстов. К ним относится система индикаторов дискурса сайтов рассматриваемых для целей проведения экспертизы компаний: субстратегии системы номинаций; субстратегия целей и задач компании в качестве фоновых знаний; расширение фоновых знаний за счет дополнительной информации о компании; субстратегия лексической поддержки дискурса, так называемая когнитивная матрица, которая «сводит воедино знания разных уровней концептуализации: от первичного восприятия и знания обыденных когнитивных контекстов до знаний экспертного уровня» [2].

Дискурсивные формации, как вариант форматов когниции, образуются на пересечении коммуникативной и когнитивной составляющих дискурса сайта компании. Следовательно, необходимо определить систему номинации компании: рассмотреть, как компания номинирует себя, как компания осмысливает себя в социуме или в своей отрасли и какова эта отрасль. В формальном аспекте, то есть с позиции коммуникативной составляющей. Когда же речь идет о знаниях, содержащихся в дискурсивном сообщении, то в этом случае речь идет о когнитивной составляющей. И хотя дискурсивные формации переплетаются между собой, частично совпадая по коммуникативным и когнитивным признакам, считаем необходимым привлечь к анализу все возможные индикаторы дискурса, отражаю-

щие искомые дискурсивные составляющие сайта компании (базовые индикаторы влияния на реципиентов), и в первую очередь с номинативной позиции.

Фоновые знания, окружающие систему номинаций, также формируют процесс познания. К ним мы отнесли положительные / негативные утверждения компании о себе, проанализировали и оценили формулировку целей и задач компании с целью определения точности, правильности, четкости целеполагания.

Оценку стратегии компании, ее корректность по отношению к реальности / нереальности утверждения целей и задач, мы также относим к когнитивным форматам дискурсивного содержания сайта компании.

На основании вышеперечисленных дискурсивных составляющих сайта выявляется необходимость / отсутствие необходимости модификации ментальной модели дискурса. Здесь речь идет о той роли дискурсивного форманта, который решает, существует ли когнитивный элемент, модифицирующий сайт.

Неотделимо от дискурсивных когнитивных реалий расширение фоновых знаний о компании за счет исследования дополнительной информации.

К коммуникативным дискурсивным индикаторам мы относим фоновые знания, полученные при исследовании лексической поддержки дискурса: глагольной лексики, существительным, прилагательным, наречиям. Когнитивно-матричный анализ и фреймовый отбор лексики основаны на выявлении когнитивных компонентов, сблокированных в особый формат многоаспектного знания, составляющих идеологический портрет компании.

В качестве частного примера приведем составленный нами на основе Алгоритма определения репутации компании вариант экспертного заключения, в котором обрисовывается вся система индикаторов дискурса сайта, в реальном свете представляющая сайт мультинациональной компании НЕСТЛЕ.

Проведя экспертизу дискурса компании НЕСТЛЕ, подтверждаем, что все сущности, упомянутые в утверждениях номинативного, предикативного и адъективного характера сохраняют свои свойства и отношения. Данный тезис доказывает, что авторы дискурса сайта компании НЕСТЛЕ создали положительный образ компании, который они презентовали своей целевой аудитории.

На основании подробного анализа всех ключевых факторов, составляющих ментальную

модель международной компании НЕСТЛЕ экспертиза приходит к выводу, что позитивная оценка компании составлялась не только на основании вариативного использования номинаций, оценки стратегии, целей компании, но и на принципах и ценностях, на которых строится слаженная работа коллектива. Все дискурсивные компоненты сайта показывают, что коммерческой целью компании НЕСТЛЕ, ее руководства и работников на всех уровнях являются не только производство и сбыт продукции компании, но и обеспечение долгосрочных выгод для акционеров, работников, потребителей, деловых партнеров и экономик тех стран, в которых работает компания, а во главу деятельности ставятся не только такие ценности, как командный дух, но и антикоррупционная деятельность, честность, доверие.

«Исходя из фоновых лексических значений контента сайта и используя их в качестве инструмента для социальной идентификации компании, экспертиза приходит к выводу, что ментальная модель презентационного дискурса мультинациональной компании НЕСТЛЕ, а

также алгоритм ее анализа представляет собой идеологический портрет компании, отработанный за 2 века его существования рекламными копирайтерами и не требующий его какой-либо модификации в формулировании цели либо номинации. Базовые инструменты социальной идентификации компании использованы эффективно. Дискурсивные составляющие контента сайта представлены достоверными жизненными утверждениями» [3].

Проведя контент-анализ фоновых знаний, которые представляют собой лексическую поддержку дискурса, а также изучив когнитивную модель сайта, мы, как эксперты, полагаем, что дискурсивные формы манипуляции сознанием реципиента были профессионально учтены создателями контента сайта.

Таким же образом можно матричным способом проанализировать дискурсы сайта любой компании, провести экспертизу результативности дискурса как средства социальной идентификации компании и как средства воздействия на посетителей сайта по Алгоритму построения когнитивной модели дискурса сайта.

Литература

- 1 Джонсон-Лэрд Ф. Ментальные пространства с функциональной точки зрения. Текст. / Ф. Джонсон-Лэрд // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. – М., 1988. – С. 234 – 257.
- 2 Болдырев Н.Н. Проблемы культурологического анализа. – С. 5. <http://boldyrev.ralk.info/dir/material/194.pdf>, режим доступа: свободный.
- 3 Интегративная теория дискурса: монография / Л.В. Екшембеева, Г.К. Ихсангалиева, М.Ш. Мусатаева, Ж.А. Нуршаихова, Ж.С. Нуржанова. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – С. 183.

References

- 1 Dzhonson-Lerd F. Mentalnyie prostranstva s funktsionalnoy tochki zreniya. Tekst. / F. Dzhonson-Lerd // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vyip. XXIII. – M., 1988. S. 234 – 257.
- 2 Boldyirev N.N. Problemyi kulturologicheskogo analiza. – C.5. <http://boldyrev.ralk.info/dir/material/194.pdf>, rezhim dostupa: svobodnyi.
- 3 Integrativnaya teoriya diskursa: monografiya / L.V. Ekshembeeva, G.K. Ihsangalieva, M.Sh. Musataeva, Zh.A. Nurshai-hova, Zh.S. Nurzhanova. – Almaty: Qazaq universiteti, 2016. – S. 183.

Нутпаева Т.Ж., Туманова А.Б.

**Понятие персуазивности
в современной лингвистике**

Статья посвящена описанию категории персуазивности в современной лингвистике. В ней представлен краткий обзор научной литературы по данному вопросу. Цель статьи – определить значения понятия «персуазивность» и способы его репрезентации в современном русском языке, в частности в художественном тексте. В работе понятие персуазивности представляется как обязательный компонент семантики любого высказывания/предложения, позволяющий говорящему дать оценку содержанию высказывания со стороны его достоверности/недостоверности. Авторы придерживаются определения персуазивности как субъективной (модусной) категории, отражающей степень убежденности говорящего в достоверности данных. А также говорится о том, что присутствие в высказывании/предложении персуазивов обусловлено коммуникативной задачей – оказывать воздействие на адресата речи, сформулировать субъективную позицию к содержанию высказывания. Для подтверждения основных положений статьи приведены фрагменты из художественных произведений Ф. Достоевского, А. Жаксылыкова и др.

Ключевые слова: персуазивность, субъективные (модусные) категории, достоверность и недостоверность информации, уверенность/неуверенность автора, художественный текст.

Nutpayeva T.G., Tumanova A.B.

**The concept of persuasiveness in
modern linguistics**

The article describes the category of persuasiveness in modern linguistics. It provides an overview of the scientific literature on this issue. The purpose of the article – to determine the meaning of concept «persuasiveness» and methods of its representation in the modern Russian language, in particular in the art text. In this paper, the concept of persuasiveness appears as a mandatory component of any semantics remarks / suggestions, allowing the speaker to assess the content of statements by its validity / invalidity. Authors adhere to the definition of persuasiveness as the subjective (modus) categories, reflecting the degree of conviction in the reliability of data of the speaker. In addition, states that the presence in the statement / sentence persuasive words caused by the communicative task – affect to the addressee, to formulate a subjective attitude to the content of the utterance. To confirm the basic provisions of article shows fragments from the art works of F. Dostoevsky, A. Zhaksylykov and others.

Key words: persuasiveness, subjective (modus) categories, the accuracy and inaccuracy of information, confidence / uncertainty of the author, art text.

Нутпаева Т.Ж., Туманова А.Б.,

**Қазіргі лингвистикадағы
персуазивтілік ұғымы**

Мақала қазіргі лингвистикадағы персуазивтілік категориясын зерделеуге арналған. Мақала аталған мәселе бойынша ғылыми еңбектерден қысқаша шолуға негізделген. Мақаланың мақсаты – «персуазивтілік» ұғымының мағынасын ашу және орыс тілінде, атап айтқанда, көркем мәтіндерде оның қалай көрінетінін талдау. Мақалада персуазивтілік ұғымы әрбір екінші сөйлемде орын алатын семантиканың басты бөлігі ретінде анықталады. Ойды жеткізуші өзінің нақтылығын/дерексізділігін көрсету үшін белгілі бір тілдік қолданыстарды осы персуазивтілікпен көрсетеді. Авторлар персуазивтілік – сөйлеушіні сенімділік дәрежесін көрсететін субъектті (модусты) категория деген анықтамаға сүйенеді. Сонымен қатар, сөйлеуде/сөйлемде персуазивтердің болуы оның қарым-қатынастағы қызметін көрсетеді дейді. Мақаладағы негізгі қағидаларды растау үшін Ф. Достоевскийдің, А. Жақсылықовтың көркем шығармаларынан үзінділер алынып, мысалдар келтірілді.

Түйін сөздер: персуазивтілік, субъектті (модусты) категория, ақпараттың нақтылығы және дерексіздігі, автордың сенімділігі мен сенімсіздігі, көркем мәтін.

ПОНЯТИЕ ПЕРСУАЗИВНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Интерес к изучению категории персуазивности проявляется еще в античной риторике и возрождается в неориторике, а также в лингвистической прагматике. Кроме того, в современной науке отмечается, что в теории речевой деятельности речевое взаимодействие часто интерпретируется как особенный тип работы, включающий в себя как достоверную, так и недостоверную информацию.

Цель статьи – определить значение понятия «персуазивность» и способы его репрезентации в современном русском языке.

Обратимся сначала к определению термина «персуазивность». Данный термин активно применяется в зарубежной науке со второй половины XX века, а в лингвистике на постсоветском пространстве используется сравнительно недавно.

В современной науке термин «персуазивность» имеет различные трактовки:

- в рамках лингвистики текста рассматривается как анализ высказываний справедливого содержания предложения со стороны его достоверности и недостоверности, высказываний уверенного либо неуверенного знания;

- персуазивность рассматривается как разновидность манипулирования, противопоставляемого разумному аргументированию, либо как комплекс приемов и средств, сориентированных на усиление аргументов в процессе аргументирования (W. Schöberle, A. Pratkanis, O.C. Иссерс, А.В. Голоднов).

Обзор научных работ по данной теме (В.В. Виноградов, А.Н. Гвоздев, В.Г. Гак, В.Н. Бондаренко, Г.А. Золотова, Е.С. Яковлева и др.) позволяет определить понятие персуазивности как обязательный компонент семантики любого высказывания/предложения, позволяющий говорящему дать оценку содержанию высказывания со стороны его достоверности или недостоверности. Иными словами, персуазивность есть уверенность или неуверенность автора в достоверности излагаемой им информации.

На основании изученного материала относительно термина «персуазивность» мы сформулировали свое определение персуазивности, как субъективной (модусной) категории, отражающей степень убежденности говорящего в достоверности

данных. В ее структуру входят два семантических полюса: убежденности и нерешительности; в области убежденности формируется легкая и акцентированная уверенность, а области нерешительности – предположение, догадка, заключение, подозрение и т.п.

Иными словами, на уровне содержания персуазивность организуется противопоставлением двух полюсов: «достоверно» и «недостоверно». При этом необходимо отметить, что в данном случае речь идет не о правдивости/недостоверности объективного прецедента реальности, а о субъективном отношении говорящего к какому-либо факту или событию (субъективная модальность) [5].

По мнению В.А. Белошапковой, главными репрезентатами персуазивности на речевом уровне в русском литературном языке представлены модальные слова и частицы: *возможно, наверное, кажется, может быть, едва ли, вряд ли, будто* и др. В диалектной речи в этой роли часто употребляются такие модусные частицы и вводно-модальные словосочетания, как: *авось-небось, бышино/бышеть, верно, видам/по видам, видать, видимо, видко, видно / как видно, али / али как, вроде / вроде бы, как вроде / как вроде бы, как-то вроде* и т.д. [1, 772].

Для выражения значения недостоверности излагаемой информации обязательно использование в высказывании/предложении формального показателя. Изучение научной литературы по данному вопросу показало, что в русском языке имеется огромный спектр языковых средств:

– вводных конструкций: *возможно, наверное, кажется, может быть* (например: «*Возможно*, вследствие этого в кинокартине все так отменно ужасно играют», «*Кажется*, он уже готов был сдаться», «*Наверное*, такая наша реальность», «*Может быть*, и данные заклатья повлияли в них» и др.);

– частиц: *вряд ли, вроде бы, чуть ли не, как бы* (например: «Однако *вряд ли* безработные перестанут нарушать законы ради мифических социальных гарантий», Известия, «Эта организация считалась *чуть ли не* сообществом спецслужб, хотя им не была» и др.);

– союзов:

1) союзы недостоверного сравнения: *словно, будто, как будто* (например: «*Как будто* им было с чем сравнивать», «Но главное, возникновение такой «всемирной» организации *словно* бы само по себе снимает вопрос о расшире-

нии или нерасширении подобных ведомств» и т.д.);

2) разделительные союзы: *то ли...то ли, не то...не то* (например: «А здесь *то ли* вовремя не выполнили план, *то ли* просто ушли от ответственности», «*Не то* люди стали относиться к этому иначе, *не то* просто мир изменился») [4, 263-264].

В лингвистической науке известно, что персуазивность представляется одной из первоосновных образующих содержательной стороны текста (и художественного в том числе!). Она работает одним из основных средств в реализации общефилософских, художественных планов автора. Кроме того, данная категория обладает большим числом стилистических ресурсов, с помощью которых художник слова решает различные проблемы, соотносимые с чувственно-экспрессивной стороной, образной канвой текста, формулированием подтекстной информации, сатиры и юмора.

Наблюдения показали, что персуазивные средства/частицы входят в область ключевых средств, создающих субъективную модальность выражения наравне с интонацией и вводно-модальными элементами. Присутствие в предложении персуазивных частей обусловлено коммуникативной задачей – оказывать воздействие на адресата речи, сформулировать субъективную позицию к содержанию высказывания. Актуализация модусного элемента, прежде всего, свойственно для художественного текста, в котором становятся значимыми эти лексические и синтаксические ресурсы, которые формируют не пропозитивное, а интерпретационное значение предложения.

Рассмотрим применение элементов категории персуазивности на примере текста романа Ф. Достоевского «Преступление и наказание». Особый интерес у нас вызвали фрагменты, описывающие душевное состояние Раскольникова, его волнение, тягостные раздумья, сомнения, в основном применяются две частицы со смыслом проблематической правдивости – *как бы* и *как будто*. Показательно, что в тексте вышеназванные персуазивы рождаются на базе общности смысловой функции: употребляются для указания на то, что разговор идет о чем-то мнимом [3], а также «для указания на ориентировочный характер выражения, на подозрение в правдивости чего-либо, на то, что же действительность только внешне подобна на утверждаемое» [4]. Сравним:

Но скоро он впал как бы в глубокую задумчивость, даже, вернее сказать, как бы в какое забытье, и пошел, уже не замечая окружающего, да и не желая его замечать;

Сходя по лестнице, он несколько раз даже останавливался, как будто чем-то внезапно пораженный;

Что-то совершалось в нем как бы новое, и вместе с тем ощутилась какая-то жажда людей;

Но какая-то рассеянность, как будто даже задумчивость, стала понемногу овладевать им: минутами он как будто забывался или, лучше сказать, забывал о главном и прилеплялся к мелочам. [7, 115]

В приведенных примерах выделенные персуазивные частицы смещают суть настоящего объективно-модального суждения в сторону полюса ирреальности. Содержимое выражения перестает являться совершенно правдивым, и все происходящее с Раскольниковым предстает в иллюзорном, смутном мире.

Использование средств репрезентации категории персуазивности делает высказывание менее категоричным, снимает его утвердительный характер и переводит высказывание в целом из утвердительного в оценочное, например: *убеждён, возникает впечатление, думается, как показалось* и т.п. Как видим, категория персуазивности пересекается с категорией оценочности. Сравним:

*Как убеждённый проводник нового мышления и ветеран старой крепёной закваски, я и на смертном одре буду хрипеть: «Тоталитаризм не пройдёт! Порой **возникает впечатление**, что они переживают кризисные ситуации – например, развод родителей – значительно легче, чем взрослые* [7, 115].

Постоянное взаимодействие категорий персуазивности и авторизации лишней раз подтверждает мысль о тесной связи этих двух модусов. Полученная тем или иным способом информация может быть более или менее достоверной. Так, «чужое» всегда менее достоверно, чем «свое», и поэтому авторизационные показатели цитированности часто являются

одновременно показателем отрицательной персуазивности: конструкции типа *как мне говорили, по словам кого-либо, по мнению кого-либо, в древности говорили* и т.п. фиксируют нежелание автора нести полную ответственность за излагаемые сведения. При изложении говорящим собственной информации авторизационное значение физического восприятия (*видеть, слышать, осязать* и др.) почти исключают сомнения в достоверности фактов, тогда как для семантики предложения-догадки такие сомнения естественны. Некоторые глаголы восприятия имеют в своей семантике сему недостоверности – *казалось, кажется, послышалось, почудилось* и др. [5]. Например:

Ошалевшее пернатое население поля, разом поднялось на крыло. **Казалось**, самое небо пришло в бурное движение. Сразу стало темно от бесчисленного количества птичьих тел, застывших небосвод и самое небо (Жаксылыков, Сны окайненных, 2006, 141).

Таким образом, наши наблюдения и попытки определить суть категории персуазивности, выявить способы выражения модусного смысла достоверности и недостоверности позволили сделать следующие выводы: 1) категория персуазивности – сложная модусная категория, тесно соприкасающаяся с категориями авторизации и оценочности; 2) персуазивность является субъективной (модусной) категорией, отражающей степень убежденности говорящего в достоверности информации; 3) репрезентатами персуазивности в русском языке могут быть представлены различного типа модальными словами и частицами: *возможно, наверное, кажется/казалось, может быть/может, как будто/будто* и др.; 4) использование персуазивных средств делает высказывание/предложение менее категоричным, снимает его утвердительный характер и переводит высказывание в целом из утвердительного в оценочное.

Литература

- 1 Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 2003.
- 2 Василенко Л.И. Модальные слова как средство авторизации текста // Филологические науки. – 1984. – № 4. – С. 76-79.
- 3 Маслова В. Л. Лингвокультурология. – М., 2004. – 208 с.
- 4 Кохановский В. П. Философия / Под ред. Кохановского В.П. – Ростов-на-Дону, 1999. – 135 с.
- 5 Туманова А.Б. Экспликация модусных смыслов в художественном дискурсе писателя-билингва: Монография. – Алматы, 2006. – 209 с.

- 6 Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: МГУ, 1984. – 307 с.
- 7 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – С. 115.

References

- 1 Beloshapkova V. A. Sovremennyy russkij jazyk. Sintaksis. – М., 2003.
- 2 Vasilenko L.I. Modal'nye slova kak sredstvo avtorizacii teksta// Filologicheskie nauki. – 1984. – № 4. – С. 76-79.
- 3 Maslova V. L. Lingvokul'turologija. – М., 2004. – 208 s.
- 4 Kohanovskij V. P. Filosofija / Pod red. Kohanovskogo V.P. – Rostov-na-Donu, 1999. – 135 s.
- 5 Tumanova A.B. Jeksplikacija modusnyh smyslov v hudozhestvennom diskurse pisatelja-bilingva: Monografija. – Almaty, 2006. – 209 s.
- 6 Shmeleva T.V. Smyslovaja organizacija predlozhenija i problema modal'nosti // Aktual'nye problemy russkogo sintaksisa. – М.: МГУ, 1984. – 307 с.
- 7 Gal'perin I.R. Tekst kak ob#ekt lingvisticheskogo issledovanija. – М., 1981. – С. 115.

Салимова С.Р.
**Жан Дени о фонетике
турецкого языка**

В статье были широко проанализированы фонетические характеристики турецкого языка в научных исследованиях французского языковеда Жана Дени. Как известно, фонетика каждого языка представляет собой идентичность и сходство, а также различия звукового мира, их место в устной речи, наконец, представляет сам язык с целенаправленным комплексом звуков. Внутренняя структура языка строится на основе лингвистических знаний каждого лингвиста. Фонетика языка особенно выделяется из этой последовательности. В некотором смысле, усвоение любого языка начинается с фонетики и переходит к следующему уровню иерархической системы языка.

Жан Дени определяет сходство между гласными «а», «о», «ö», «ü» в турецком языке и французском. В статье также говорится о французских, арабских, персидских заимствованиях в турецком языке, об их адаптации к турецкому языку, сочетании с грамматикой турецкого языка. В XVII-XVIII веках было заимствовано достаточно слов с итальянского языка. После Второй мировой войны усилился процесс заимствования с английского языка.

Ключевые слова: фонетика, звук, лингвистика, турецкий язык, иерархическая система.

Salimova S.R.
**Jan Deny about phonetics of the
turkish language**

French linguist J.Denny`s phonetics characteristics of the Turkish language had shown in the article, the details of phonetics of the Turkish language had analyzed widely. Phonetics of every language is represented its identity with similarities and differences of sound world, their place in verbal speech, finally, itself language with purposeful complex of the sounds. Internal structure issues of the language is stood on the basis of linguistic knowledge of every linguist. Phonetics of language is noted especially from this succession. In a sense, mastering of every language begins from phonetics and goes to the next level of hierarchical system of the language.

J. Denny defines similarity between vowels «а», «о», «ö», «ü» in the turkish language in phonetics of the french language. In the article is also talked about french, arabic, persian acquisitions in the turkish language, is spoken in their adaptation to the turkish language, combination with the grammar of the turkish language. In XVII-XVIII centuries were taken enough acquisitions from the italian language . After II World War it gave it`s place to the english language.

Key words: phonetics, sound, linguistics, Turkish, hierarchical system.

Салимова С.Р.
**Жан Дени түрік тілінің
фонетикасы туралы**

Мақалада француз тілші-ғалымы Жан Денидің ғылыми зерттеулеріндегі түрік тілінің фонетикалық сипаты жан-жақты талданады. Қайсыбір тілдің фонетикасын алсақ та, ол басқа бір тілдің фонетикасымен дәлме-дәл келеді, ұқсасады немесе айырмашылық пайда болады, айналып келгенде, дыбыстардың кешені ретінде белгілі бір мақсатқа қызмет етеді. Тілдің ішкі құрылымдық жүйесі әр тілшінің лингвистикалық білімі негізінде түзіледі. Тілдің фонетикасы әсіресе осы сабақтастықтың себебінен ерекшеленіп тұрады. Көп жағдайда тілді үйрену фонетикадан басталады, одан кейін тілдік жүйенің қиын деңгейлерін игере бастайды.

Жан Дени түрік және француз тілдеріндегі «а» «о» «ө», «ү» дыбыстарының өзара ұқсастықтарын анықтайды. Мақалада сондай-ақ түрік тіліне енген француз, араб, парсы кірме сөздері туралы да әңгімеленеді, олардың түрік тілі грамматикасының қарауына түскенде қалай игерілгендігін арнайы сөз етіп отырады. XVII-XVIII ғасырларда бұл тілге итальян тілінен де көптеген сөздер енді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ағылшын тілінен кірме сөздер ену үдерісі де күшейген.

Түйін сөздер: фонетика, дыбыс, лингвистика, түрік тілі, иерархиялық (сатылы) жүйе.

ЖАН ДЕНИ О ФОНЕТИКЕ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Фонетика любого языка наряду общими и различными свойствами звуков, их своеобразием, с определением их места в вербальной речи и наконец, целесообразного комплекса звуков представляет сам язык. Основу лингвистических знаний каждого лингвиста составляют вопросы внутреннего строения языка. В этом ряду особо можно отметить фонетический строй языка. В определенном смысле, изучение любого языка начинается с фонетики и уже после переходит к другим уровням иерархической системы языка. Значит, иерархия языка начинается с фонетического уровня. И поэтому обучение языку начинается именно с этого уровня [1]. Будучи учебным пособием работа французского лингвиста Ж. Дени «Grammaire de la langue turque» («Грамматика турецкого языка») начинается с вопросов фонетики турецкого языка [2]. Внимание привлекает в этом труде то, что здесь широко анализируются тонкости фонетики турецкого языка. Это показывает, что Ж. Дени в период написания данного пособия был теоретически хорошо снабжен и в тюркологию пришел с этим потенциалом. На примере четких и точных пояснений турецкого алфавита он демонстрирует идеи совершенного лингвиста. Идеи относительно латинского алфавита («Latin alfabesi») даются относительно европейских языков. Ссылаясь на те же алфавиты, он пишет, что авторы алфавитов предпочли взять «ö» и «ü» из немецкого, «j» из французского, «ş» и «ç» из румынского языков. В сравнении с другими алфавитами «с», «ç», «ğ», «ı» и «i» выражают специфические звуки. Привлекает внимание не характерное написание с маленькой буквы для современного турецкого и азербайджанского языков звука «ğ» в начале слова [2, 18-20]. Говоря о алфавите Ж. Дени особо останавливается на знаке апостроф («'»). В пояснениях знака в турецких языках апостроф называют сокращенной пометкой, которая представляет звуки в заимствованиях из арабского языка, проходящие через плотную гортань и тех звуков, произношение которых невозможно в турецких языках [3, 20-21]. Он закрепляет свои идеи конкретными фактами. Далее, указывается на то, что если апостроф ставится на звук «и», то согласные звуки «g», «k» и «l» смягчаются. Привлекает внимание также то, что Ж. Дени доказывает фактами смягчение «k», «g», «l», «ğ» в «h» за счет

соседних гласных. Отсутствие прикрытого гласного «э», наличие 8 гласных в турецком языке, использование в первом начальном слоге звуков «о» и «ö» и неиспользование в последующих слогах, отсутствие долготы гласных в отличие от древнетурецкого и туркменского языков – все это преподнесено как материал профессионального тюрколога. Ж. Дени определяет три критерия классификации гласных и на ее основе ведет классификацию: *basse* – глубина, *hautes* – высота *və elargies* – ширина. По глубине в артикуляции различаются гласные переднего и заднего ряда, отмечаются, что переднеязычные гласные явля-

ются мягкими, а заднеязычные – твердыми гласными. По высоте в классификации группируются гласные по мягкости и твердости. Принцип расширения гласных зависит от положения губ: лабиализованные и нелабиализованные. По его мнению, лабиализованные гласные сужающиеся гласные, нелабиализованные – расширяющиеся гласные.

Идеи Ж. Дени о гласных османского языка носят концептуальный характер и проведенная им классификация базируется на конкретных критериях. Итоги касательно гласных османского языка даны в нижеследующей схеме [3, 50]:

	Нелабиализованные		Лабиализованные	
	нижние	верхние	нижние	верхние
Переднеязычные	e	i	ö	ü
Заднеязычные	a	ı	o	u

Идеи и пояснения Ж. Дени о гармонии гласных в османском языке с научно-теоретической точки зрения носят совершенный характер. О выдвинул идею о том, что гармония гласных в османском языке сохранена больше, нежели в других алтайских языках. В этом плане представляют интерес его мысли: «Долгое время османский турецкий язык сопровождался первым законом гармонии гласных, т.е. взаимное отношение, сходство глубины или положение нёба (слова в двух группах: использование слов с переднеязычными и заднеязычными гласными). И это строго соблюдалось, только где-то около двадцати слов остались вне этого закона. Гармония лабиализации гласных звуков, оказывая влияние на окончания, сохранила свое воздействие. Этот процесс шел медленно и в XIX веке вместо «için» говорили «içün», вместо «euı» говорили «euü», на сегодняшний момент наблюдаются сдвиги в этом направлении, например: как в таких словах, как «çatıg» (грязь), «yağtıg» (дождь), «avıs» (ладонь), «çabuk» (быстро). И сегодня, в словах «кари» и «карі» губной «р» попадает под влияние соседних звуков» [3].

Таким образом, «закон гармонии лабиализованных гласных был первым и основным законом. Как указывается в этих двух законах, этому закону разрешено быть в одном предложении: переднеязычные гласные (e, i, ö, ü) или же заднеязычные (a, ı, o, u), в то же время нелабиализованные (e, i) или же лабиализованные (ö, ü) соблюдают этот принцип» [3, 150].

По его мнению, гармония гласных османского языка чаще встречается в устной речи, нежели в художественном или письменном языках. Эти положения указывают на то, что основываясь на фактическом и теоретическом материалах о гармонии гласных в тюркских языках, Ж.Дени обладал совершенными знаниями.

То же самое можно сказать и о согласных звуках. Он классифицировал согласные по нижеследующему правилу:

1. По артикуляции (губные и зубные);
2. По долготе (долгие и краткие);
3. По звучанию (глухие и звонкие) [3, 133].

Как видно, Ж.Дени принципы классификации согласных османского языка не очень и отличается от современного состояния языка. Вслед за этим, пояснение характерных особенностей согласных османского языка с точки зрения современного состояния языка тоже немаловажно.

Рассмотрим часть из них. Например: возьмем согласный «v». По мнению Ж. Дени, этот согласный очень распространен в турецком языке, часто используется в начале слова, встречаются замены «v» на «b» (*min/bin*, в значении «тысяча»). Также обращается внимание на замену «v» на «g» (*söv/sög*, в значении «обзывать»).

Идеи ученого относительно согласного звука «j» тоже представляют интерес. Он считает, что шипящий «j» встречается в словах, заимствованных из французского языка (*patinaj*, *qaraj*).

Гортанный звук «ğ» в начале слова в переднеязычной группе, а также в середине слова в

заднеязычной группе не используется. «Н» не будучи органическим согласным звуком представляет звук «К» или же гортанный звук в арабских и персидских языках. Особо отмечается, что чаще всего данный звук встречается в словах подражания и восклицания. В этом отношении привлекает внимание тот факт, что особенности фонетической адаптации в словах, заимствованных из арабского языка не остались вне внимания Ж. Дени. В фонетической системе языка фонетика окончаний занимает важное место. В работе «*Principes de grammaire turk*» («Принципы турецкой грамматики») (1955) 53-157 параграфы посвящены данной проблеме. Дело в том, что в то время о гармонии корня и окончаний в азербайджанском и других тюркских языках отдельно не было написано. Была информация о некоторых фонетических явлениях. В аспекте гармонии корня слова и окончания различаются два момента:

1. Гармония между гласными в окончаниях;
2. Гармония гласных в соотношении корня и окончания [3, 133].

Приведенные примеры и пояснения в этом плане сохранили свою важность и в современном языкознании. Указанное состояние, связанное с гармонией гласных в турецком языке, очень важное, потому что в основе формальных изменений после присоединения окончания к корню стоит та же проблема.

Ж. Дени говоря о фонетике турецкого языка и фонетических особенностях лексических единиц, заимствованных из языков Западной Европы пишет, что в турецком языке звук «j» показывает себя в заимствованиях из французского языка. Хотя в турецком языке существуют слова персидского происхождения, в которых используется согласный звук «j»; французские заимствования для турецкого языка являются более поздним процессом. Ж. Дени, указывая на нарушение закона гармонии во французских заимствованиях, свойственного турецкому языку, определяет фонетические особенности этих языков. Этот вопрос нашел свое отражение в книге, опубликованной в 1955 году Ж. Дени «*Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*» («Грамматика турецкого языка (османский диалект)») [1, 218].

По его мнению, первоначальное произношение в речи турка эти слова сохраняют. В них, в связи с тем, что не происходит фонетическая адаптация, свойственная турецкому языку, исходя из своеобразия и консерватизма фонетических особенностей двух разносистемных языков

устраняется закон гармонии. В его труде и это нашло свое отражение [2, 183]. Ж. Дени также говорит о вопросах уподобления закону гармонии неба некоторых слов. Вообще, в то время в связи с принятием латинской графики в словах европейского происхождения, принятых в турецкий язык накопление гласных звуков в начальных формах устраняется. Объединение гласных и согласных звуков в словах, заимствованных из французского языка устраняется путем добавления между ними звуков «v» и «u» (*burjuva*). Также встречаются слова, заимствованные из европейских языков с двумя согласными; согласные звуки в конце слова оглушаются, например: *mikgor*. Однако, добавляя к ним окончания, начинающиеся с гласного, она заново озвончаются [2, 12].

Указанный Ж. Дени данный признак связан с законом озвончения, существующим как в турецком, так и в азербайджанском языках. То есть слова, заимствованные из европейских языков подчиняются фонетическим законам тюркских языков, что в итоге приводит их к фонетической адаптации.

Французские лингвисты говорят о заимствованиях европейского происхождения в турецком языке, об их фонетической адаптации, хотя не затрагивают социально-исторические причины этих заимствований.

Европеизации Турции в период Танзимата (XIX век) имеет особое значение: открытие французских школ, привлечение французских преподавателей создает материальную базу для увеличения этих заимствований. В этот период французское влияние овладевает турецким образом жизни, возникает интерес к французской литературе. Многие французские заимствования, а также заимствования европейского происхождения в турецком языке относятся к этому периоду. Европеизация сформировала новое направление в турецком языке. То есть турецкое общество, европеизируясь, избавлялось от персо-арабских лексических заимствований или же сокращали их объем. Несмотря на широкие возможности заимствованных слов как представителей европейской культуры на начальных этапах Танзимата, наплыва как такового не было, так как процесс европеизации в Турции шел медленно.

Ж. Дени определяет сходство между гласными звуками «а», «о», «ö», «ü» в фонетике французского и турецкого языков. Дело в том, что в период реформы Танзимат после сохранения морфологических показателей категории рода во французских заимствованиях, не оставалась

нужда в различении с лексической точки зрения; использовались готовые слова [1, 170].

Начиная с первой четверти XX века усиливается проникновение в турецкий язык слов европейского происхождения (франц.: «гарсон», «актриса»), которые образуют целый лексический пласт. Существующие во французских заимствованиях носовые звуки ослабевают, так как в турецком языке носовых звуков не существует. Французские лингвисты, в том числе Ж. Дени особо отмечают проникновение французских заимствований в турецкий язык после объявления создания Турецкой Республики.

Со временем исчезают в тех заимствованиях продолговатые звуки, присущие французскому языку, некоторые стандартные выражения используются как единое слово. А также, трудности, связанные с ударением в заимствованиях из французского языка, можно сказать, мало наблюдаются.

В грамматике Ж. Дени дается также словарный состав османского турецкого языка. Говоря об этих заимствованиях он делит их на западные и восточные заимствования. Восточные заимствования он отличает персидские заимствования арабского и индоевропейских языков. Несмотря на это, опираясь на базу этих языков говорится о смешанных особенностях османского литературного языка. Поэтому образованный и культурный человек должен был знать три языка: турецкий, арабский и персидский. Говорящий о турецко-османском языке должен был знать грамматику всех трех языков. Каждый писатель должен был уметь образовывать словосочетания согласно синтаксису персидского языка. Для этого надо было знать формы множественного числа женского рода, характерные арабскому языку, понять как используется глаголы десяти движений в арабском языке, знать их многочисленные гласные.

Ж. Дени отмечал, что восточные заимствования произносятся, адаптируясь турецкой фонетике, в связи с тем, что национальный язык не до конца потерял свои особенности. Это аналогично французским заимствованиям, вошедшим

в английский язык. Их называли «тасарруф» (с арабского *tasarruf*). В турецком языке также существует очень много ошибочных трактатов «Галатат» (с арабского *Galatat*), где восстанавливаются правильное произношение и значение. В итоге были настолько распространены восточные заимствования в турецком языке, что даже в художественных произведениях и поэзии для замены турецкой морфологии (падежные окончания, предлоги, частицы) и глаголов сохранялись вспомогательные глаголы иностранных слов с аффиксами «etre/dır⁴; faire/ etmæk». Но, несмотря на то, нельзя утверждать, что господство заимствованных слов было безгранично. Эти границы, меняющиеся в зависимости от культуры писателя, всегда оставались под присмотром. И поэтому словарь с ограниченными персидскими и арабскими словами, используемыми в турецком языке никогда не путают с арабо-турецким и персидско-турецким словарями.

С научной и технической точки зрения влияние арабского на турецкий было сильнее персидского языка. Привлекало внимание изучение арабского языка, так как заучивался Коран наизусть (для полноценного понимания все того, что сказано там).

С социальной точки зрения сильное влияние принадлежало персидскому языку, который был под влиянием арабского языка; здесь персидский язык был ведущим, за исключением поэзии. В заключении можно сказать, что арабский и персидский языки имели в турецком османском языке такую же роль, как латинский язык в европейской цивилизации.

Что касается влияния западных языков, то это почти не наблюдалось, а если и было, то только на словарном уровне.

В VII-XVIII веке итальянский язык подвергся значительному влиянию. После второй мировой войны он передал свое место английскому языку. После войны английские заимствования нашли свое отражение в словарях итальянских морских названий. А это в свою очередь стало влиять на греческий словарь. Несмотря на остатки Визанса греки создали словарь рыболовных терминов.

Литература

- 1 Буров А.Г. Лингвисты дальнего зарубежья о западноевропейских заимствованиях в турецком языке: работы российских и украинских исследователей // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 31. – С. 170 – 174.
- 2 Deny J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). – Paris: E. Leroux, 1921.

3 Jean Deny Principes de grammaire turque, Librairie d'Amerique et d'Orient ADRIEN-MAISONNEUVE 11, rue Saint-Sulpice. – Paris (VIe) 1995. – P. 18-20.

References

- 1 Burov A.G. Lingvisty dal'nego zarubezh'ya o zapadnoevropejskikh zaimstvovaniyah v tureckom yazyke: raboty rossijskikh i ukrainskikh issledovatelej // Kul'tura narodov Prichernomor'ya. – 2002. – № 31. – S. 170 – 174.
- 2 Deny J. Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). – Paris: E.Leroux, 1921.
- 3 Jean Deny Principes de grammaire turque, Librairie d'Amerique et d'Orient ADRIEN-MAISONNEUVE 11, rue Saint-Sulpice. – Paris (VIe) 1995. – P. 18-20.

Салқынбай А.Б.,
Сайбекова Н.У.

**Жазу – әлемдік
өркениет бесігі**

А. Байтұрсынұлы – қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1912) – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады. Жазу дегеніміз грамматология ғылымы. Ал грамматология ғылымының негізін қалаған А. Байтұрсынұлы. Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі болып табылатындықтан, жазудың адамзат әлеміндегі алатын орны, тіл мен мәдениеттің байланысы, қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалған төте жазу – Байтұрсынұлы әліпбиінің маңызы мен мәні мақалада қарастырылады.

Түйін сөздер: жазу, төте жазу, грамматология, жазба тіл, әдеби тіл, тіл мен мәдениет.

Salkynbay A.B.,
Saibekova N.U.

**Writing – the cradle of world
civilization**

A. Baitursynuly is the reformer who presented new sample and made national alphabet in the history of Kazakh science. «Oku kurali» (1912) is one of the first alphabet written by Baitursynuly in Kazakh language. This alphabet was rewritten from the point of new methods of teaching and re-published several times until 1925. «Oku kurali» is being evaluated as the important textbook until present day from the methodological point. Writing is the science of grammatology. A. Baitursynuly laid the foundation of the science of grammatology. Because, the writing is the phenomenon of culture at high level, the role of writing in the world of human being, the relation of language and culture, new orthography made on the basis of Arabic script adapted on the nature of Kazakh language –the importance and significance of the alphabet of Baitursynuly are considered in the article.

Key words: writing, new orthography, grammatology, written language, literary language, language and culture.

Салқынбай А.Б., Сайбекова Н.У.

**Письменность – колыбель
мировой цивилизации**

А. Байтұрсынұлы является реформатором, представлявшим новый образец национального алфавита в истории казахского языка. «Оқу құралы» (1912) является одним из первых алфавитов, написанных А. Байтұрсынұлы на казахском языке. Этот алфавит перерабатывался с точки зрения новых методов обучения и переиздавался несколько раз до 1925 года. «Оқу құралы» оценивается как важное учебное пособие, с точки зрения методологии, до сих пор. Письменность – наука грамматологии. А. Байтұрсынұлы заложил основы грамматологии. Письменность является феноменом культуры на высшем уровне. Роль письменности в мире человека, отношение языка и культуры, новая орфография, основанная на арабском алфавите и адаптированная к природе казахского языка, рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: письменность, новая орфография, грамматология, письменный язык, литературный язык, язык и культура.

ЖАЗУ – ӘЛЕМДІК ӨРКЕНИЕТ БЕСІГІ

Тіл мен мәдениет-қоғам дамуының әлеуметтік азығы. Адамның жан дүниесі мен болмысының, мәдениетінің қалыптасуына үлкен үлес қосатын халықтың баға жетпес байлығы-оның тілі. Себебі, бүкіл бір ұлттың әдет-ғұрпын, дүниетанымын, рухани мәдениетін тек тіл арқылы ғана танып біле аламыз. Тіл мәдени байлықты жасайтын құрал ғана емес, сонымен қатар, ол-мәдениеттің көзі, ұлт өмірінің айнасы. Кез-келген халықтың мәдениетіндегі тілдің маңыздылығын бағалау аса қиын. Мәдени әдебиетте тілдің маңыздылығы келесі бағалауларға саяды: тіл-адамды қоршаған шынайы әлем ғана емес, сонымен қоса халықтың менталитеті, оның ұлттық сипаты, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, ғибраты, ережелер мен құндылықтар жүйесі, әлем көрінісі бейнеленетін мәдениет айнасы; тіл-мәдениеттің жинағы, өйткені барлық білімдер, шеберлік, сол немесе басқа халықпен жинақталған материалды және рухани құндылықтар оның тілдік жүйесінде – фольклорда, кітаптарда, ауызша және жазбаша сөйлеуде сақталынады [1, 14].

XVIII ғасырдың атақты философтары Ж. Ламетри, К. Гельвеций, П. Гольбах және басқалар тілдің қоғам мен мәдениетті қалыптастыруда қажетті шарт болып табылатындығын, мәдениетті дамытуда әр адам пен халықтың шексіз мүмкіндіктеріне сенетіндігін атап көрсетті. Олардың ізінше тіл мен мәдениеттің ара байланысының мәселесін өздерінің зерттеулерімен жаңа лингвистиканың негізін қалаған Д. Вико, И. Гердер және В. Гумбольдт болды. Ең үлкен деңгейде бұл мәселе тіл мен мәдениетті кеңістік пен уақыт ұрпақтарының байланысында ерекше құрал деп қарастырған, сонымен қоса олардың әлемді қабылдау мен өмір бейнесін қалыптастыруға тигізетін әсерін бағалаған И.Г. Гердердің тұжырымдамасында түсіндіріледі. В. Гумбольдт [2] тілді «халықтың рухымен» тікелей өзара байланысқан мәңгілік өзгеріп отыратын тарихи құбылыс деп түсінді. В. Фон Гумбольдттың пікірінше, ұлттың өзіне тән, іштей дамитын рухы бар. Сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл. Л.В. Щербаның тұжырымдамасы тілді психологиялық тұрғыдан түсіндіру болып табылады, ол сөйлеу әрекетінен, тілдік жүйеден және тілдік материалдан тұрады. Осыған орай

бірінші орында сөйлеу әрекеті, сөйлеу және түсіну үдерісі тұрады; ол екінші аспект – тілдік жүйенің, сөздік пен грамматиканың бар болуымен байланысты, ал сөздік пен грамматика тек қана тілдік материалдан алынады [3].

Ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ұлттың ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау, яғни ұлттық ділді айқындау, басқалардан айырмашылығын көрсету болып табылатындығына Э. Сепир мен Б. Уорф өз еңбектерінде ерекше көңіл бөлген. Тіл мен мәдениетке байланысты айтылған осы ғалымдардың болжамдары ғылымда «Сепир-Уорф болжамы» деген атпен белгілі. Бұл болжамның негізін адамдар әлемді әртүрлі-өзінің ана тілінің призмасы арқылы көреді, тіл-тек ойларды туындататын құрал ғана емес, ол біздің ойларымызды өзі қалыптастырады деген пікір құрайды. Егер кез-келген тіл болмысты өзіне ғана тән тәсілмен бейнелесе, тіл өзінің «әлемнің тілдік көрінісі» арқылы ерекшеленеді. Сепир-Уорфтың болжамы тіл әрбір адамда табиғи бейнемен қалыптасатын және бізді қоршаған әлемнің құбылыстары мен заттарын ретке келтіретін әлем көрінісінің негізі болып табылады деген ережеден келіп шығады [4].

Тілдің қарым-қатынас қызметі жеке бірліктер түрінде емес, өзара хабар алмасатын саналы әрекет түрінде жүзеге асады. Өзара хабар алмасатын саналы әрекет түріне ауызекі сөйлеу тілі мен жазбаша сөйлеу жатады. Мақалада қарастырылатын мәселе – жазбаша сөйлеу, жазу. Жазу тарихы қай ғасырдан бастау алады деген сауалға келер болсақ, жазу ғасыры бағзы заманнан келе жатқан Орхон-Енисей жазбасынан бастау алады.

Тас бетіндегі жеке жазбалар 1722 жылдан бастап пайда бола бастады, XIX ғасырдың соңынан бастап олар үлкен мөлшерде Сібір облыстарынан (Енисейдің жоғарғы жағынан), Орхон маңынан табыла бастады [5].

Қазақ тілінің қалыптасу, даму кезеңдерін айқындау жалпы түркі тілдерінің даму жолдарымен тікелей байланысты. Турк (түрік, түркі) сөзінің мағынасы жөнінде айтар болсақ, ол түркі қағанатының аты, этникалық термин болуымен қатар, өзінің негізгі байырғы «күшті, қуатты» деген мағынасын да көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде сақтаған [6]. Төл мәдениетіміздің рухани көкжиегін кеңейтетін Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – тілдің даму заңдылықтары мен грамматикалық құрылымының дамуын пайымдауда ғана емес, халықтың тарихи зердесін айқындауда, тарихи деректерді, жер-су, этнос атаулары мен оның

жүйелі тарихын қалпына келтіруде аса қажет болып табылатын жәдігерлік дүниелер. Халық танымының негізінде жасалған көне түркілік таңбалар қазіргі таңдағы түркі халықтарының тілдік әуенін, әуезін, сонымен қатар қазақ тілінің дыбыстарын таңбалайды. Жазу – мәдениеттің ең жоғарғы деңгейдегі көрінісі. Ауызша және жазбаша сөйлеудің сыртқы (дыбыстау) және ішкі (мағына) жағы болады.

Жазудың екі жүйесі бар: идеографиялық жазу, сөзден тұратын дыбыстық тізбекті дыбыстайтын фонетикалық жүйе. Жазудың фонетикалық жүйесі сөйлеудің бөлінбейтін элементтеріне негізделген буындық және әріптік болып табылады [7].

Жазу – адамзаттық мәдениеттің дамуын айқындайтын әлеуметтік мәні бар зор құбылыс. А. Аманжоловтың «Түркі филологиясы және жазу тарихы», М. Томановтың «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы», С. Исаевтың «Қазақ әдеби тілінің тарихы», Р. Сыздықованың «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты еңбектерінде қазақ жазуының даму тарихы қарастырылады.

XIX ғасырдың екінші жартысынан былай қарай қазақ әдеби тілі дамуының жаңа дәуірі басталады. Ол – қазақ әдеби тілінің жаңа сатыға көтеріліп, ұлттық сипат алу дәуірі еді. М.Б. Балақаев: «Әдеби тіл – жазба тіл. Жазба әдебиет арқылы тіл байлықтары, оның құрылысы сымбатты қалыпқа түсіп екшеледі. Жазуы болмаған халықтың тілі әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды... «әдеби тіл» деген ұғым халықтың жазу мәдениетімен тығыз байланысты екен. Әдеби тіл жазу арқылы әдеби мұраларды баспаға басып, жұртқа тарату арқылы, ауызекі тілдің байлықтарын екшеп саралау арқылы қалыптасады» - деп жазады [8].

Сонымен, жазу дегеніміз грамματοлогия ғылымы. Грамматология (гр. gramma – жазу, гр. logos – ұғым, ілім) – жазу туралы ғылым. Қазақ тіл біліміндегі грамματοлогия ғылымының негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы. Қазақтың өзінің төл жазуын алғаш рет жәдидшілдік, усул жәдид – төте оқу жолы негізінде негізін алғаш рет қалаған лингвист ғалым.

Жәдидшілдік дегеніміз не? Жәдидшілдік – бірыңғай саяси сипатты қозғалыс емес, ол ағарту ісі мен руханиятты тұтастай қамтыған идеялық негізі бар тұжырымдама әрі ағым. XIX ғасыр соңында Ресей империясын әлемдік озық педагогика тәжірибесіне сәйкес алғаш рет мұсылман балаларын дыбыс жүйесімен оқытуды бастаған – Исмайыл Гаспыралы болып табылады. А. Байтұрсынұлы: «Усул жәдид, яки төте оқу жолы

бар екенін білеміз, бірақ сол жол қазақ арасында аз таралған соң, біздің мақсатымыз да – сол оқуды қазақ арасына көбірек жаю», – деп жазды. Яғни, жәдидшілдік дегеніміз төте жазу [9].

Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Қазақ тілінің табиғаты дегеніміз – қазақтың өзінің таза ауызекі сөйлеу тілі. Ауызекі сөйлеу тілі қандай болу керек? Ауызекі сөйлеу тілі жазу тіліне жақын болу керек. Неліктен ауызекі сөйлеу тілі жазу тіліне жақын болу керек? Себебі, түп санадағы ақпарат жазу арқылы беріледі және әр халықтың өзіне ғана тән мәдениеті мен рухын байланыстыратын сөйлеу тілі әр халықтың өзіне ғана тән болып табылады. 1914 жылы Оренбург қаласынан шыққан «Тіл-құрал» оқу құралында А. Байтұрсынұлы: «Тіл адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бары. Осы дүнияды адамдар тілінен айрылып, сөйлесуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді. Осы күнгі адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы. Жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүнианың бір шетіндегі адам екінші шетіндегі адаммен сөйлеседі. Сондықтан сөйлесе білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі онан да артық» -дейді [10].

Байтұрсынұлы әліпбиі қай уақыттан бастап қолданыс тапты? Байтұрсынұлы әліпбиі 1912 жылдан бастап қазақ-орыс мектептерінде, мұсылман медреселерінде қолданыс тапты. Қазіргі таңда төте жазу үлгісі көптеген халықтың жазу үлгісі болып табылады. Байтұрсынұлы әліпбиінің өміршендігі мен қолданыста қалғандығының себебі неде? Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Неліктен А. Байтұрсынұлы усул жәдид, төте оқу жолын негізге алғанда араб әріптерін алды? Себебі, тіл дыбысының жеткілікті болу жағынан араб әрпі артық. Жазу тұрғысынан қарастырғанда, араб әрпімен жазғанда қол қимылдау бағдары

сағат тілінің бағдарымен бірыңғай келіп отырады және жазу оңнан солға қарай жүреді. Араб әрпінде оңнан солға қарай жазғанда қол қардың жиылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын жеңілденеді. Қол тыныққан есепті болып, талмайтындықтан және жазу тұрғысынан артықшылықтары басым болғандықтан араб әріптерін негізге алды.

Оның осы әліпбиінен панисламдық, арабшылдық сарын іздегендер де көп болды. Алайда, олардың көксегендері не еді? Яғни, мәдениет пен тілдің дамуына өзіндік үлесін қоса алмаған жандардың қазақ тіл білімі мен грамматологияның негізін қалаған Ахметке деген ішкі қызғаныштары болатын. Қазақ халқының мәдениеті мен өркениеті жоғары деңгейде дамысын, араб әрпінің негізінде қазақтың өзіне тән төл жазуы бар болатын болсын, барша қазақ халқы сауатты да көзі ашық болсын, өзіндік ой – пікірін айта алатын деңгейге жетсін деген көкірегі ояу да ашық азаматты айқын қаралау болатын.

А. Байтұрсынұлы қандай жұмыстар жасады және қандай еңбектер жазды деген сауалға келер болсақ, Байтұрсынұлы қазақ тілінің тазалығын сақтау мақсатында жұмыс жасады. Өзі жазған «Өмірбаянында» (1929): «...Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халық тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым» – деді.

А. Байтұрсынұлы – жанының түкпіріне ешкім бойлап бара алмайтын, өзіндік сыр мен сипатқа толы, *қазақ тіл білімі мен грамматологиясының* негізін қалаған, барша ғұмыры саналы да өнегелі ұлағатқа толы, тек қана қазақ халқының мүддесін ойлаған және сол жолда аяусыз еңбектенген алаштың аяулы да біртуар азаматы.

Әдебиеттер

- 1 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.
- 2 Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. Цит. по книге.: Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I. – М., 1964.
- 3 Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Издательство «Наука». Ленинградское отделение. – Ленинград, 1974.

- 4 Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку // Новое в зарубежной лингвистике. 1960.
- 5 Фридрих И. История письма. Пер. с нем. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1979.
- 6 Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Санат», 1996. – 128 б.
- 7 Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. Переводы с французского языка под редакцией А.А.Холодовича. – М.: «Прогресс», 1977.
- 8 Исаев С. Қазақ әдеби тілінің тарихы (оқулық). – Алматы: Ана тілі, 1996. – 304 б.
- 9 Аңыз адам журналы №20(32), қазан, 2011 жыл. – 30 б.
- 10 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. – Оренбург. 1914 жыл.

References

- 1 Ter-Minasova S.G. Jazyk i mezkul'turnaja kommunikacija. – M., 2000.
- 2 Gumbol'dt V. O razlichii stroenija chelovecheskih jazykov i ego vlijanii na duhovnoe razvitie chelovecheskogo roda. Cit. po knige.: Zvegincev V.A. Istoriya jazykoznanija XIX i XX vv. v ocherkah i izvlechenijah. Ch. I. – M., 1964.
- 3 Shherba L.V. Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost'. Izdatel'stvo «Nauka». Leningradskoe otdelenie. – Leningrad, 1974.
- 4 Uorf B.L. Otnoshenie norm povedenija i myshlenija k jazyku // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. 1960.
- 5 Fridrih I. Istoriya pis'ma. Per. s nem. – M., Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stva «Nauka», 1979.
- 6 Amanzholov A. Tyrki filologijasy zhəne zhazu tarihy. Oqu quraly. – Almaty: «Sanat», 1996. – 128 b.
- 7 Ferdinand de Sossjur. Trudy po jazykoznaniju. Perevody s francuzskogo jazyka pod redakciej A.A.Holodovicha. – M.: «Progress», 1977.
- 8 Isaev S. Qazaq ədebi tiliniñ tarihy (okulyk). – Almaty: Ana tili, 1996. – 304 b.
- 9 Aңыз adam zhurnaly №20(32), qazan, 2011 zhyl. – 30 b.
- 10 Bajtұrsynұly A. Til – qural. – Orenburg. 1914 zhyl.

3-бөлім
**ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ**

Раздел 3
**МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ**

Section 3
**METHODS OF TEACHING LANGUAGE
AND LITERATURE**

Әбдиманұлы Ө.
**Әдебиет оқулықтарын
қалыптастырудағы
М. Әуезов тағылымы**

Мақалада Әдебиет оқулығын жасау, оның тарихын зерттеу мәселелері жан-жақты сөз болады. Әр дәуір талабына сай жоғары мектеп оқулықтарын қалыптастырудағы академик М. Әуезов тәжірибелері салаланып, сараланады. Оқулық жазуды Ленинград университетінде оқып жүрген кезінде қолға алған М. Әуезовтің бұл бағытта өзіндік дәстүр, тағылым қалыптастырғандығы нақты мысалдар негізінде талданып көрсетіледі. М. Әуезовтің әдебиет тарихына байланысты өз бетінше жүргізген зерттеулерін, жинаған деректері мен материалдарын түрлі оқу орындарында дәріс оқуы барысында сараптап, бір жүйеге келтіріп, «Әдебиет тарихы» атты оқулығын жазу тәжірибесі әдістемелік тұрғыдан талданған.

М. Әуезовтің оқулық жазудағы, қазақ әдебиетінің тарихын дәуірге бөлудегі, жанрлық жіктерін жүйелеудегі ой-түйіндерінің ғылыми мәні мен маңызы тұжырымдалған. Ғалымның орыс әдебиеті тарихының зерттелу дәстүрінен үйрену тәжірибесіне ерекше назар аударылған. М. Әуезовтің әдебиет тарихының жеке пән ретіндегі ғылымдық сипатын ашудағы, оның зерттеу нысанын нақтылай білудегі, оқулық жазудың өзекті мәселелері танудағы жаңашыл ой-пікірлерді басшылыққа алуы жүйеленген.

Түйін сөздер: оқулық, оқу құралы, әдістеме, тәжірибе, әдебиет тарихы, әдебиет дәуірлері, әдебиет дәстүрі, зерттеу, дәстүр, жаңашылдық.

Abdimanuly O.
**The Influence of M. A Auevov's
doctrines on the formation of
textbooks on literature**

In the given article the problems of drawing up textbooks on literature and its chronological development are considered. According to the requirements of each era there have been selected and differentiated experience of the academician M. Auevov in formation of textbooks at the higher school. In the creation of the textbook the concrete examples and national traditions of M. Auevov's doctrines are analyzed, that he started to work in this direction during study at the Leningrad university. The collected materials which are independently investigated by M. Auevov on «History of literature» are considered, systematized and used by the author during conducting the lectures, which provided the basis for the creation the textbook where methodical experience in writing such works has been analysed.

Special attention is paid to the experience of the scientist in the history of studying Russian literature traditions.

Innovative ideas when determining the scientific character of the textbook on the history of literature by M. Auevov as a separate discipline, its concretization of the object of research and topical issues in the writing of a textbook have been systematized.

Key words: textbook, tutorials, technique, experience, history of literature, literary eras, literary tradition, research, tradition, innovation.

Әбдиманұлы О.
**Влияние учений М.А Ауэзова
на формирование учебников
по литературе**

В статье рассматриваются проблемы составления учебников по литературе и их хронологическое развитие. Согласно требованиям каждой эпохи были отобраны и дифференцированы опыт академика М. Ауэзова в формировании учебников высшей школы. В разработке учебника анализируются конкретные примеры и национальные традиции и учения М. Ауэзова, начавшего работать в этом направлении еще во время учебы в Ленинградском университете. Собранные и исследованные М. Ауэзовым материалы по «Истории литературы» рассмотрены, систематизированы и использованы автором во время чтения своих лекций, они легли в основу для создания учебника, где был проанализирован методический опыт написания подобных изданий.

Особое внимание уделено опыту исследования ученого в истории изучения традиций русской литературы. Проведена систематизация новаторских идей при определении научного характера учебника истории литературы М. Ауэзова как отдельной дисциплины, его конкретизации объекта исследования и актуальных проблем в написании учебника.

Ключевые слова: учебник, учебные пособия, методика, опыт, история литературы, литературные эпохи, литературная традиция, исследование, традиция, новаторство.

**ӘДЕБИЕТ
ОҚУЛЫҚТАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
М. ӘУЕЗОВ
ТАҒЫЛЫМЫ**

Қазақ даласында жаңа дәуір басталысымен Алаш зиялылары ұлт игілігіне бағышталған ағартушылық істен шет қалмай, оған өз үлетерін қосты. Бұл жолдағы алғашқы қадам бастауыш дәрежесіндегі мектептерге түрлі әліппе, сауат ашқыш құралдар жасаудан басталды. А. Байтұрсыновтың «Әліпби» (1921), «Оқу құралы» (1921), «Әліпби. Жаңа құрал» (1926), «Тіл құралы» (1920), Т. Шонаұлымен бірігіп жазған «Оқу құралы» (1927), М. Жұмабаевтың 1930 жылға дейін жеті рет басылып шыққан «Сауатты бол» (1923), Ж.Аймауытовтың «Жаңа ауыл» (1929) атты оқулықтары мен тағы басқалардың оқулық, хрестоматиялары ұлттық әдебиеттің мектепке жеке пән ретінде жүре бастауына жетекші ықпал жасады. Басқа пәндерден де оқу құралдар жазу қолға алынды. Әйтсе де, педагогикалық техникумдар мен училищелерде, халық ағарту институттарында әдебиет тарихын оқыту қажеттілігі айқын сезіле бастады. Осы қажеттілік оқу-ағарту, әдебиет саласында жүрген қазақ интеллигенциясының алдына қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу міндетін қойды.

Әдебиет оқулығын жасау, оның тарихын зерттеуде осы жоғарғы басқыштағы мектептер мен оқу орындарына қазақ әдебиетінің арнайы түрде оқытылуын қажет еткен уақыт, дәуір талабына үн қосқан М. Әуезов болды. 1924 жылы Семей қаласындағы қазақша педагогикалық техникумға әдебиет тарихынан лекция оқитын оқытушы іздеген кезде Семей губерниялық атқару комитеті Ленинград университетінде оқуда жүрген М. Әуезовті шақыртады. «Әуезов қазақ қазақ әдебиетіне қызығуы мен осы саладағы өз бетінше жүргізген зерттеулері арқылы техникумдарда қазақ әдебиетін оқытатын бірден-бір кандидатура болып табылады» [1] деп атап көрсетілуіне қарағанда, сол кездің өзінде-ақ М. Әуезовтің қазақ әдебиетінің тарихынан өз тарапынан біршама зерттеулері әдеби ортаға жақсы таныс болған болуы керек. Әдебиет тарихына байланысты өз бетінше жүргізген зерттеулерін, жинаған деректері мен материалдарын Семей педагогикалық техникумына лекция оқу барысында бір жүйеге келтіре, толықтыра отырып, М. Әуезов 1927 жылы қазақ әдебиеті тарихынан тұңғыш зерттеу-еңбек болып табылатын «Әдебиет тарихы» атты оқулығын жазады. Автор «Жазушыдан» деп аталатын шағын алғы сөзде оқулықты жазудағы мақсаты туралы: «Ана

тілінің кеңірек өріс іздеуі қазақ мектебінде соңғы жылдарда күштірек айқындалып отыр. Олай болатын себебі соңғы жылдары қазақ елінің оқу-ағарту жұмысына тұсауын кескендей кеңшілік берді. Қазақтың бастауыш мектеп жасындағы балаларына арнап ашылған әлденеше жүз бірінші басқыш мектептен басқа бұл күнде оқытушылар дайындайтын техникум, институттар шыға бастады... Бастауыш мектептен гөрі жоғарырақ болып ашылған қазақ мектебі болса, барлығында ана тілінің әдебиетін тексеріп ұғынудың талабы байқалады. Ана тілінің жолында ендігі басқышта қазақ мектебінің іздейтін жаңалығы, кең өрісі сол әдебиет болды», -дей келе, бұл алғашқы қадам, тұңғыш тәжірибе ғана, сондықтан «Кітаптың тарихсыз заманда шыққанын еске алуды тілейміз. Қай жолдағы білімді алсақ та алғашқы тәжірибесінде сүрініп-қабынып, шала-шарпы, ала-құла болып шығады. Кемшілікті сын түзейді, көп болып біріккен ой түзейді. Сондықтан бұл кітап «Қазақ әдебиеті» деген толық атты аламын деп дәмеленбейді», - деп ашық ескертеді [2, 9]. Оқулықты жазу барысында М. Әуезов көп ізденіп, жан-жақты дайындалғаны қазақ әдебиетінің тарихын дәуірге бөлуінде, жанрлық жіктерін жүйелеуде айқын аңғарылады. Бұл бағытта өзі жақсы таныс болған орыс әдебиеті тарихының зерттелу тәжірибесіне сүйеніп отырғаны да сезіледі. Сонымен қатар әдеби мұраны игеру зерттеу проблемасын көтеріп жатқан сол кездегі әдеби-теориялық, әдеби тарихи талдау жасай тексеру бағытындағы ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдегі алғашқы ғылыми сипаттағы мақалаларды да ескеріп отырғаны анық байқалады. Әдебиет тарихының жеке пән ретіндегі ғылымдық сипатын аша келіп, оның зерттеу объектісін, яғни кімді, қалай зерттеу керек деген проблемалық мәселені алға қояды. Бұл проблеманы шешуде М. Әуезов әдеби мұраны зерттеу саласындағы өзіне дейінгі және сол кезеңдегі жаңашыл ой-пікірлерді басшылыққа алады.

М. Әуезов қазақ фольклорын ғылыми тұрғыда жан-жақты тексерген бөлімдерден кейінгі соңғы тарауда «Зар заман ақындары» деп атаған да оған Асан қайғы, Бұқар жырау, Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Ы. Алтынсаринді жатқызған. Автор ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің арасын бөлетін кезең деп әдебиеттің көркем өнер саласы ретінде «әлеуметтің халін ұғып, жоқтап ел қамын ойлай бастаған» кезеңді алады. Осы кезден бастап «барлық ақындардан қалған сөздерді жазба әдебиетке қосамыз» деп көрсетеді. 1920-жылдардағы «Жазба әдебиет

Абайдан басталады» деген ұғымға қарсы шыға отырып, Абайдан бұрынғы ақын-жырауларды ауыз әдебиетіне жатқызып жіберушілерге қарсы шығады. Зар заман ақындарын ақылшы би, қария және толғау айтқан жырау деп екіге бөле келе, олардың негізгі міндеті өлеңшілдік емес, елге басшылық жасап үлгі-өсиет айту, әлеумет қамын ойлау деген тұжырым білдіреді. Бірақ осы екі сипаттағы ақындарды «Бұлар өз заманындағы қазақтың жоғарғы тобынан, билер, басшылар ортасынан шыққан, өздері әкім» деп «тұрпайы социологизм» көзқарасымен бағалайды. Абайға дейінгі ақындардың барлығын хандық қоғамның жыршысы дей отырса да, автордың мына пікірі көңіл аударарлық. «Қазақтың жазба әдебиеті кешегі өткен Абай емес, одан көп арғы жердегі көп сай мен саладан суат алатынын түсінеміз». Бұл пікірін дәлелдеу мақсатында Асан қайғы мен Бұқар жырау өлеңдеріне әдеби-тарихи тұрғыда социологиялық талдау жасайды. Асанның Жәнібек ханға, Бұқардың Абылай ханға айтқан өлеңдерінің мәнін аша келіп, олардың ел ақылшысы, ел қамқоры да бола білгеніне көңіл аударады. Әйтсе де, М. Әуезов Абайға дейінгі әдеби мұра «Хандық, билік қоғамның мүддесін жырлаған әдебиет» деген көзқараста болған. Оған автордың: «Тарих сынымен қарағанда Асан қайғы мен Бұқар жырау қазақ қауымының жоғарғы табынан шыққанмен, билер ортасынан шыққан ақындар. Өздері де ел менгеріп жүрген басшы, ұлық. Бұларды туғызған қазақ тарихының хан билеп, би билеген дәуірі. Сондықтан дүниеге көзқарасы, ұғымы, ел тіршілігіне берген бағасы барлығы да хан мен би заманының ой-негізін салт-санасын білдіреді» деген пікірі дәлел. Бұл көзқарас Махамбет, Шортанбай, Мұрат, Ыбырай творчестволарына байланысты атап айтылмаса да, оларды халық ақындары деп те бағаламайды. Асан қайғы, Бұқар жырау өлеңдерінен басталған әлеуметтік сарын Махамбет поэзиясында күрескерлік мәнге ауысты, одан кейін Шортанбай, Мұраттарда діншілдік, зарлана күңіренумен толығып, Ыбырайда ағартушылық оқу-өнерге шақыру сипатын қабылдағанын Абайға дейінгі қазақ поэзиясының өсу жолы ретінде көрсетеді. Жиырмасыншы жылдардағы әр түрлі мақалаларда айтылып қана жүрген осы ақындар творчасына оқулық көлемінде алғашқы талдау жасауы, қолда бар деректердің сол кездегі ғылыми-зерттеушілік ой-пікірі тұрғысынан жүйеленуі, қорытылуы қазақ әдебиеті тарихын ғылымдық негізде зерттеуге алғашқы соқпақты салғанын көрсетеді.

М. Әуезов осы еңбектің соңында «Бүгінгі мақсат – қазақ ел әдебиеті жұрнақтарын сыртқы түр мен мағынасына қарап әр түрінің орнын көрсету. Бұл кітаптың түп мақсаты сол болған соң, бір дәуірде бір түрлі өлең айтқан ақынның бәрін сынаудың орнына солардың ішінен мысал боларлық бірнешеуін алып осылардың мысалын тексерумен әдебиет тарихының желісін тартып алмақшымыз. әр жерде шашылып қалған ескіге қарап, әдебиет тарихының ұзын жолынан қалған сүрлеуді тауып алуды талап етіп отырмыз», – дей келіп, «Қазақ әдебиетінің тарихи зар заман дәуірінен соң Абайға келіп тіреледі. Енді Абайға көшеміз», – деп қорытады. Әрине, қазақ әдебиеттану ғылымының өрістеп дамыған қазіргі кезеңнің талап-тілегімен қарайтын болсақ, оқулықтағы бірыңғай ағым теориясы мен «тұрпайы социологизм» теорияларына сай көзқарастағы пікірлерін сол дәуірдегі тек бізде ғана емес, бүкіл әдебиеттану ғылымында орын алған осы концепциялардың ықпалы деп түсінген дұрыс. Сол кездегі «ұлтшыл алашордашыларға» қарсы күрестің бір шеті М. Әуезовке де тиіп, шығармалары сыңаржақ солақай сыншылдыққа ұшырап жатқанын ескерсек, оқулықтың бүкіл тиражының баспадан шықпай жатып жиналып алынып, таралмай қалуына таңдануға болмайды. Идеялық нысанасы қате деп танылып, мектептер мен жоғарғы оқу орындарында практикалық

арнасын таба алмауына заман, дәуір ағымы кінәлі еді. Оқулық кеңес дәуіріндегі ой-көзқарасқа сай: «М. Әуезовтің 1927 жылы шыққан «Әдебиет тарихы» атты кітабы смаркстік методология тұрғысынан қарағанда «бірыңғай ағым» теориясына ойысатын елеулі қате-кемшіліктері бар еңбек болатын. Алайда бұл еңбек қазақ әдебиеті тарихын зерттеу талабымен құнды», – деп бағаланды [3, 110]. Халық ауыз әдебиетінің кейбір үлгілерін Бұқар, Шортанбай, Мұрат, Ыбырай Алтынсарин өлеңдерін талдау барысында ұшқары айтылған ой-пікірлер М. Әуезовтің кейінгі жылдарда жазылған еңбектерінде терең ғылыми дәлдікпен қайта жазылғаны мәлім. Бұл салада бағыт-бағдар алатын бұрын-соңды жазылған ғылыми еңбектің болмауына, жан-жақты қарап, жете зерттеу жүргізуге мұрша бермеген уақыт, заман талабын, әдебиеттану ғылымының әлі туып үлгермегеніне көңіл аударатын болсақ, бұл кемшіліктердің болуы заңды да. Соған қарамастан «Әдебиет тарихы» қазақ фольклорын жанры мен түріне жіктей отырып, тұңғыш рет жүйелі түрде зерттеген әдеби танымдық, ғылыми-зерттеушілік ой-пікірдің бетін мәнді арнаға бұрған, бірнеше кезеңдерге бөлінетін әдебиет тарихы бар екендігін танытқан бірден-бір оқулық, әдебиеттану ғылымының алғашқы қарлығашы болды.

Әдебиеттер

- 1 МӘМА архиві. – 398 папкі. – 28 б.
- 2 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы, III, 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1967.

References

- 1 MÄMA arxivı. – 398 papki. – 28 b.
- 2 Äwezov M. Ädebïet tarıxı. – Almatı: Ana tili, 1991.
- 3 Qazaq ädebïetiniñ tarıxı, III, 1-kitap. – Almtı: Ğılım, 1967.

Алтынбекова О.Б.,
Зуева Н.Ю.

**Текст-рассуждение
и его виды**

Настоящая статья является продолжением цикла научно-методических комментариев к учебному материалу УМК «Русский язык» для экспериментальных 11-х классов 12-летней модели образования [1] и содержит анализ функционально-смыслового типа речи рассуждения, а также методические рекомендации к практическим заданиям из учебника. Рассматривается типичная композиция этого типа речи, а также особенности рассуждений-доказательств, объяснений и размышлений.

Ключевые слова: рассуждение как функционально-смысловой тип речи, рассуждение-доказательство, рассуждение-объяснение, рассуждение-размышление, структура классической и свободной хрии, учебник русского языка для экспериментального 11 класса 12-летней модели образования.

Altynbekova O.B.,
Zuyeva N.Yu.

**Reasoning text
and its types**

The present article is a continuation of the cycle of scientific and methodological comments to the training material of the Educational-methodical complex of the discipline «Russian language» for the experimental 11-th grade of the 12-year education model [1] and it contains the analysis of the functional-semantic type of speech reasoning as well as the guidelines for practical tasks from the textbook. It considers the typical composition of this type of speech and peculiarities of reasoning and evidence, explanations and reflections.

Key words: argument as a functional-semantic type of speech, reasoning-evidence, reasoning-explanation, reasoning-reflection, structure of classical and free chreia, Russian language textbook for experimental 11-th grade of the 12-year education model.

Алтынбекова О.Б.,
Зуева Н.Ю.

**Мәтін пайымдау
және оның түрлері**

Бұл мақалада 12 жылдық білім беру моделіне эксперименттік 11 сыныптары үшін оқу материалы ОӘК «Орыс тілі» ғылыми-әдістемелік ескертпелер циклінің жалғасы болып табылады [1] және оқулық функционалды-семантикалық сөйлеу пайымдаулар түріне, сондай-ақ практикалық тапсырмалар үшін нұсқауларды талдауға арналған. Біз типтік сөзіндебұл түрінің құрамын, сондай-ақ ойлау, дәлелдемелер, түсініктемелер мен ойлар ерекшеліктері қарастырылады.

Түйін сөздер: функционалды-семантикалық сөйлеу пайымдаулар түрі, пайымдау-дәлелдемелер, дәлел, түсіндіру-пайымдау, ойлау, классикалық және еркін хрии құрылымы, 12 жылдық оқыту моделіне арналған 11 сынып орыс тілі оқулығы.

ТЕКСТ-РАССУЖДЕНИЕ И ЕГО ВИДЫ

Продолжая публикацию научно-методических комментариев к учебному материалу УМК «Русский язык» для экспериментальных 11-х классов [2], важно подчеркнуть, что особое внимание при изучении функционально-смысловых типов речи должно быть уделено учебному материалу о рассуждении как наиболее сложном из типов речи. Кроме того, именно этот тип речи более других используется при написании эссе, работе над которым, согласно Учебной программе [3], в 11-м экспериментальном классе 12-летней модели образования придаётся большое значение.

Объяснение учебного материала начинается с рассмотрения самого понятия [1; 55]: *рассуждение* – тип речи, при помощи которого доказывается или объясняется какое-либо положение, мысль; говорится о причинах и следствиях событий или явлений, оценках или чувствах (о том, что нельзя сфотографировать – если далее развивать визуальную ассоциацию, уже известную учащимся в процессе изучения других типов речи). С логической точки зрения, рассуждение – это цепь умозаключений на какую-либо тему, изложенных в последовательной форме. Рассуждением называется и ряд суждений, относящихся к какому-либо вопросу, которые следуют одно за другим таким образом, что из предшествующих суждений необходимо вытекают другие, а в результате обосновывается ответ на поставленный вопрос.

Таким образом, рассуждение – это смысловой тип текста, в котором формулируются различные закономерности, выражаются причинно-следственные, условные, целевые и другие логические отношения между явлениями.

В учебнике для наглядности предлагается таблица, в которой дана типичная, облегчённая по сравнению с вузовскими пособиями, композиция рассуждения (*тезис – обоснование – вывод*), показаны его разновидности (*доказательство, объяснение, размышление*) и введены возможные вопросы, которые соответствуют целям всех видов рассуждений (см. табл.).

Наглядным примером рассуждения служит текст К. Федина о мастерстве писателя, в котором легко вычленяются составляющие этого типа речи: тезис, аргументы и примеры, вывод.

Таблица

Рассуждение – это мысли о мире, а не сам мир	Типичная композиция текстов-рассуждений включает: 1. тезис (мысль, требующую доказательства или опровержения); 2. обоснование (аргументы, доводы, доказательства, примеры); 3. вывод (умозаключение)	Разновидности рассуждения:	
		1. рассуждение- доказательство;	Почему так, а не иначе? Что из этого следует?
		2. рассуждение- объяснение;	Что это такое? (Толкование понятия, объяснение сути явления)
		3. рассуждение- размышление	Как быть? Что делать? (Раздумья над различными жизненными ситуациями)

Разговор о мастерстве писателя следует начинать с языка [тезис].

Язык всегда останется основным материалом произведения. Художественная литература — это искусство слова. Даже столь важное начало литературной формы, как композиция, отступает перед решающим значением языка писателя [аргументы]. Мы знаем хорошие произведения литературы с несовершенной или даже плохой композицией [пример]. Но хорошего произведения с плохим языком быть не может. Из негодного леса нельзя выстроить хорошего дома... [вывод]. (По К. Федину)

В текстах-рассуждениях особая роль принадлежит подчинительным союзам со значением причины, следствия, уступки (для того чтобы, вследствие того чтобы, так как, хотя, несмотря на то что и т. д.), а также вводным словам, указывающим на связь мыслей, последовательность изложения (во-первых, во-вторых, итак, таким образом, следовательно, с одной стороны, с другой стороны). Отрывок из «Слова тридцать восьмого» Абая является образцом текста-рассуждения, где употреблены подобные языковые средства:

Возвыситься духовно можно иными путями.

Во-первых, умение сохранить человеческое достоинство даже во время великих испытаний облагораживает человека.

Во-вторых, самовосхваление, выпячивание собственных достоинств может только навредить тебе.

В-третьих, злонамеренность, принижение, оскорбление самолюбия других порождают ответную враждебность. (Абай)

Если обратиться к истории вопроса, то интересными для обучающихся будут сведения о том, что вантичные времена, когда ораторское искусство стало предметом системного научного осмысления, возникла риторика — как наука «изобретения расположения мыслей», в совре-

менном толковании — теория красноречия, наука об ораторском искусстве.

В риторике речь-рассуждение получила название *хрия* (от латин. *Chria*, греч. *Chreia* — предмет обсуждения, вопрос, тема, изречение; давать ответ, прорицать), и составление хрий вплоть до середины XIX века составляло важнейший элемент обучения риторике.

Структура классической (строгой) хрии состоит из восьми последовательных частей:

1. Приступ, в котором, как писал М.В. Ломоносов, «похвален или описан должен быть тот, кто речь сказал или дело сделал, что соединяется с темой хрии».

2. Парафразис, или экспозиция, то есть, по словам М.В. Ломоносова, «изъяснение темы через распространение».

3. Причина, достаточная для доказательства тезиса. Причин может указываться несколько.

4. Противное, то есть указание на контраргументы (если это не так, то...).

5. Подobie, которым изъясняется и подтверждается тема.

6. Пример.

7. Свидетельство, в котором обычно используется ссылка на авторитет.

8. Заключение, в котором приводится цитата, афоризм или даётся собственный вывод [4].

Схема хрии может быть более свободной: слегка меняться последовательность частей, некоторые из них могут быть вообще опущены. Нестрогая (свободная) хрия — это способ рассуждения, при котором вначале подбираются частные аргументы, а затем формируется тезис.

Структура нестрогой хрии состоит из 5 частей:

1. Приступ.

2. Доказательство или аргумент.

3. Связь — посредством искусственной связи или логического мостика адресат подводится к той мысли, в которой его необходимо убедить.

4. Формулировка тезиса (основной мысли).

5. Заключение [5].

Тексты-рассуждения можно обнаружить во всех функциональных стилях, однако основной сферой использования текстов-рассуждений является научный стиль (например, теорема и её доказательство), поскольку именно в научном стиле приходится чаще всего доказывать, развивать, утверждать или опровергать какую-либо мысль.

Разновидностями рассуждений являются разного рода научные дефиниции, в которых определяемое понятие соотносится с ближайшим родом, к которому оно принадлежит, и указываются характерные признаки, отличающие данное понятие от других, принадлежащих к этому же роду (видовые отличия), например:

Фигуры речи – это особые формы синтаксических конструкций [родовая принадлежность], *с помощью которых усиливается выразительность речи, её воздействие на адресата* [видовые отличия от других синтаксических конструкций].

Определение раскрывается, развивается в объяснении, которое нередко напрямую включается в дефиницию, например: *Риторический вопрос есть риторическая фигура выделения смысловых центров речи* [определение]. *Риторический вопрос в строгом смысле слова должен содержать в себе утверждение или отрицание и не требовать от адресата ответа, а, точнее, подразумевать однозначный ответ, подсказывать его слушателю* [объяснение].

Следует подчеркнуть, что и в других функционально-смысловых стилях речи употребляется, в большей или меньшей мере, тип речи рассуждение. Весьма распространены рассуждения в эссеистской литературе, а также в художественной речи – философской, психологической прозе, например:

Человек может и должен быть всегда созидателем.

Эта мысль звучит сейчас как исповедь века. Человек всегда борется за претворение в жизнь своей мечты, своих чаяний. Но это нелёгкая борьба. Сама жизнь всегда усложняет эту борьбу, так как в мир приходят не только Моцарты, стремящиеся приносить радость людям. Мы все причастны к этой борьбе. Все люди земли. Каждый ищет истину и выбирает себе место на баррикадах. Мы – на стороне Разума! (По А. Алимжанову)

Доказательством широкого использования рассуждения не только в научном, но и в других

стилях речи может послужить написание эссе-размышления на свободную тему, но с соблюдением типичной композиции и употреблением необходимых языковых средств [1: 57]. Это эссе учащиеся могут написать в публицистическом, художественном, научном, даже разговорном стиле, применив фантазию и эрудицию. Помогут написанию эссе советы, данные в Справочных материалах дидактики [6].

Рассуждение может быть *развёрнутым* – с использованием большого количества доводов, риторических приёмов сопоставления, противопоставления и т.д., а может быть *кратким*, лаконичным, например, крайне сжатое логическое доказательство: все пернатые – птицы – страус пернатый = страус – птица. Но в любом случае текст-рассуждение должен содержать разъяснение, доказательство или опровержение какой-либо мысли с помощью определённой системы доказательств.

Структура развёрнутого рассуждения хорошо видна в тексте К. Паустовского [1; 57], где в первом предложении представлен ведущий тезис о возникновении художественного замысла (*Замысел – это молния*), аргументируемый затем яркими примерами, сравнениями; в последнем предложении следует вывод:

Замысел – это молния. Много дней накапливается над землёй электричество. Когда атмосфера насыщена им до предела, белые кучевые облака превращаются в грозные гроззовые тучи и в них из густого электрического настоя рождается первая искра – молния.

Замысел, так же, как молния, возникает в сознании человека, насыщенном мыслями, чувствами, заметками памяти. Накапливается всё это исподволь, медленно, пока не доходит до той степени напряжения, которое требует неизбежного разряда. Тогда весь этот сжатый и ещё несколько хаотический мир рождает молнию – замысел. (По К. Паустовскому)

Для развития и совершенствования пунктуационной грамотности в учебнике дано послетекстовое задание [1; 58], в котором требуется различить осложнённые простые и сложные предложения, объяснив расстановку знаков препинания в них. Например, анализ предложения «*Замысел, так же, как молния, возникает в сознании человека, насыщенном мыслями, чувствами, заметками памяти*» должен сопровождаться комментарием: это простое осложнённое предложение, в котором запятыми выделяются сравнение, причастный оборот с однородными членами, а следующее предложение

(Накапливается всё это исподволь, медленно, пока не доходит до той степени напряжения, которое требует неизбежного разряда) – сложноподчинённое, содержащее: два придаточных предложения (временное и определительное), соединённых последовательной связью; однородные члены (медленно, исподволь) и т.д.

Обобщающее задание, завершающее параграф [1; 58], ставит своей целью повторение и закрепление навыков распознавания функционально-смысловых типов речи, их содержательных и языковых особенностей. Первый и последний тексты представляют собой рассуждения, второй – повествование с элементами описания, что должны установить и обосновать учащиеся:

I. Человек стал человеком не только потому, что создал первое орудие труда, но и потому, что увидел глубину синего неба, мерцание звёзд, журавлиный косяк в небесной лазури, отражение солнца в прозрачных каплях утренней росы, серые нити дождя в пасмурный осенний день, фиолетовое облачко на сиреневом кусте, нежный стебелёк и голубой колокольчик подснежника, – увидел, и изумился, и пошёл по земле, создавая новую красоту. Остановись и ты в изумлении перед красотой, и в твоём сердце расцветёт² человеческая красота. (В. А. Сухомлинский)

II. Ассоль подошла к окну и, сняв крюк, отвела раму. Взяв старенькую шёлковую косынку, она заперла дверь и выпорхнула босиком на дорогу. Она шла, чем далее, тем быстрее, торопясь

покинуть селение. <...>. Затем она села, подбрав ноги. Внимательно наклоняясь к морю, смотрела она на горизонт. Всё, чего она ждала там долго и горячо, делалось там – на краю света.

Вдруг на горизонте показался корабль. Он всплыл и остановился на самой середине зари. Он был виден ясно, как облака. Разбрасывая веселье, он пылал, как вино, роза, кровь, уста, алый бархат и пунцовый огонь. Корабль шёл прямо к Ассоль. (По А. Грину)

III. Не есть ли красота – отражение человеком природы, подобно познанию?

Красоте необходимо зеркало, нужен мудрый ценитель, добрый или восхищённый созерцатель, ведь ощущение красоты – это ощущение жизни, любви, надежды, мнимая вера в бессмертие, так как прекрасное вызывает в нас желание жить.

Красота связана с жизнью, жизнь – с любовью, любовь – с человеком. Как только прерываются эти связи, погибает вместе с человеком и красота в природе. (По Ю. Бондареву)

Таким образом, успешное усвоение учебного материала, предлагаемого в рассматриваемом разделе экспериментального учебника «Русский язык» для 11 класса 12-летней модели образования, будет способствовать формированию и совершенствованию знаний учащихся об особенностях построения текстов разных функционально-смысловых типов, их лексической, грамматической и стилистической организации.

Литература

- 1 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Пробный учебник для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.
- 2 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Переход на 12-летнюю модель образования в Казахстане: создание учебников русского языка // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (144). – 2013. – С. 9–13; Русский язык в Казахстане: методические комментарии к разделу учебника для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №5–6 (145–146). – 2013. – С. 147–150; Средства связи предложений в тексте // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №3 (149). – 2014. – С. 55–59; Изучение текста в учебнике русского языка для 11 классов 12-летних школ Казахстана // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №2 (148). – 2014. – С. 27–30; Анализ понятия о сверхфразовом единстве // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №6 (152). – 2014. – С. 227–231; Модальность текста // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4–5 (150–151). – 2014. – С. 161–164; Соотношение сверхфразового единства и абзаца // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №1 (153). – 2015. – С. 100–104; Типология текстов в учебнике русского языка 11 класса // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – №4 (156). – 2015. – С. 141–144; Функционально-смысловые типы речи в экспериментальном учебнике: общая характеристика // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2015. – №6 (158). – С. 200–204; Научно-методический комментарий к экспериментальному учебнику // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2016. – №4 (162). – С. 208–2013.
- 3 Учебная программа для экспериментального 11-го класса по переходу на 12-летнее образование общеобразовательной школы с русским языком обучения / Сост. К.Н. Булатбаева, М.Т. Шакинова, М.А. Измайлова, Н.В. Писаренко. – Астана: НАО им. Ы. Алтынсарина, 2013.
- 4 http://lingvistics_dictionary.academic.ru/4804
- 5 <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 6 Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю. Русский язык. Дидактические материалы: Пробное учебное пособие для 11 классов общественно-гуманитарного направления 12-летних школ. – Алматы: Мектеп, 2013.

References

- 1 Altynbekova O.B., Zueva N.Ju. Russkij jazyk. Probnyj uchebnik dlja 11 klassov obshhestvenno-gumanitarnogo napravlenija 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.
- 2 Altynbekova O.B., Zueva N.Ju. Perehod na 12-letnjuju model' obrazovanija v Kazahstane: sozdanie uchebnikov russkogo jazyka // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №4 (144). – 2013. – S. 9–13; Russkij jazyk v Kazahstane: metodicheskie kommentarii k razdelu uchebnika dlja 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №5–6 (145–146). – 2013. – S. 147–150; Sredstva svjazi predlozhenij v tekste // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №3 (149). – 2014. – S. 55–59; Izuchenie teksta v uchebnike russkogo jazyka dlja 11 klassov 12-letnih shkol Kazahstana // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №2 (148). – 2014. – S. 27–30; Analiz ponjatija o sverhfrazovom edinstve // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №6 (152). – 2014. – S. 227–231; Modal'nost' teksta // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №4–5 (150–151). – 2014. – S. 161–164; Sootnoshenie sverhfrazovogo edinstva i abzaca // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №1 (153). – 2015. – S. 100–104; Tipologija tekstov v uchebnike russkogo jazyka 11 klassa // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – №4 (156). – 2015. – S. 141–144; Funkcional'no-smyslovye tipy rechi v jeksperimental'nom uchebnike: obshhaja harakteristika // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – 2015. – №6 (158). – S. 200–204; Nauchno-metodicheskij kommentarij k jeksperimental'nomu uchebniku // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. – 2016. – №4 (162). – S. 208–213.
- 3 Uchebnaja programma dlja jeksperimental'nogo 11-go klassa po perehodu na 12-letnee obrazovanie obshheobrazovatel'noj shkoly s russkim jazykom obuchenija / Sost. K.N. Bulatbaeva, M.T. Shakenova, M.A. Izmajlova, N.V. Pisarenko. – Astana: NAO im. Y. Altynsarina, 2013.
- 4 http://lingvistics_dictionary.academic.ru/4804
- 5 <https://ru.wikipedia.org/wiki>
- 6 Altynbekova O.B., Zueva N.Ju. Russkij jazyk. Didakticheskie materialy: Probnoe uchebnoe posobie dlja 11 klassov obshhestvenno-gumanitarnogo napravlenija 12-letnih shkol. – Almaty: Mektep, 2013.

Бердалиева Р.Ш.
**Обучение иностранцев
русскому языку: роль
невербальных средств
общения**

В статье рассматривается проблема использования невербальных средств коммуникации в процессе обучения иностранных студентов русскому языку. Невербальная сторона общения, несмотря на свою важность в передаче информации, часто остается вне поля зрения человека, хотя мы интуитивно знаем о том, что ни одно взаимодействие не проходит без их участия. Знание этикета, культуры и особенностей невербального поведения русского народа создает необходимые условия для эффективного овладения русским языком студентами-иностранцами. В статье рассматриваются пути и методы использования жестов, мимики, телодвижений в процессе порождения речи, в «проигрывании социальных ролей», в разыгрывании микросцен на уроках русского языка. Особое внимание уделяется активному минимуму жестово-мимических средств, усвоение которого является основным требованием в формировании лингвострановедческой компетенции будущих специалистов. В статье делается вывод о том, что учет всех необходимых условий для результативного применения невербальных средств коммуникации приводит к полноценному овладению русским языком.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, культура, русский этикет, учебный процесс, овладение языком, минимум жестово-мимических средств, национальная специфика.

Berdaliyeva R.Sh.
**Teaching Russian to foreigners:
the role of non-verbal means of
communication**

The problem of studying the role of non-verbal means of communication in the process of teaching foreign students. Nonverbal communication side, despite its importance in the transmission of information, often remains out of view of the person, even though we intuitively know that no interaction takes place without their participation. Knowledge of etiquette and cultural differences, especially non-verbal behavior of the Russian people creates the necessary conditions for effective mastering the Russian language members of a linguistic community.

The article deals with the ways and means of using gestures, facial expressions, body movements during speech production, in «playing the social roles», in playing mikrostsen at Russian lessons. Particular attention is paid to active minimal gestural-mimic means assimilation of which is a basic requirement in shaping lingvostranovedcheskogo competence of future specialists. The article concludes that the inclusion of all the necessary conditions for the effective use of non-verbal means of communication leads to the full mastery of the language.

Key words: nonverbal communication, culture, Russian etiquette, learning process, learning the language, at least gestural-mimic means national identity.

Бердалиева Р.Ш.
**Шетелдіктерге орыс тілін
үйрету: бейвербалды
амалдардың рөлі**

Мақалада шетелдік студенттерге орыс тілін үйрету дәрістерінде бейвербалды амалдарды қолдану проблемасы қарастырылады. Ауызша қарым-қатынаста, ақпаратпен алмасу барысында бейвербалды амалдардың маңыздылығы көбінесе назардан тыс қалып отырады. Алайда, бейвербалды амалдардың қандай да болсын қарым-қатынаста алатын орны ауқымды. Орыс халқының этикеті мен мәдениетін білу, бейвербалды іс-әрекеттерінің ерекшеліктерін білу орыс тілін толық меңгеру үшін тиімді жағдайлар жасайды. Мақалада орыс тілін үйрету сабақтарында «әлеуметтік рөлдерді ойнау», микросценалар көрсету және тілдік қарым-қатынас үдерісінде ым-ишараттарды қолдану жолдары мен әдістері қарастырылады. Ерекше көңіл болашақ мамандардың лингвоелтану құзыретін қалыптастыруда ым-ишарат құралдарының белсенді минимумын меңгеру маңыздылығына бөлінді. Мақалада тілді толық меңгеру үшін бейвербалды коммуникация құралдарын есепке алу қажет екендігі дәлелденді.

Түйін сөздер: бейвербалды коммуникация, мәдениет, орыс халқының этикеті, оқу үдерісі, тілді меңгеру, ым-ишарат құралдарының минимумы, ұлттық өзгешелік.

**ОБУЧЕНИЕ
ИНОСТРАНЦЕВ
РУССКОМУ ЯЗЫКУ:
РОЛЬ НЕВЕРБАЛЬНЫХ
СРЕДСТВ ОБЩЕНИЯ**

Овладение языком (иностранном, вторым, неродным) не представляется возможным без мотивации учебной деятельности студентов, где доминирующими мотивами должны стать мотивы познания окружающего мира.

Современное обучение русскому языку иностранцев предполагает в качестве обязательной составной части знакомство с невербальной коммуникацией русских и русскоязычных людей, то есть тех, кто считает своими русский язык и русскую культуру. Задачи при этом зависят от целей изучения языка. Так, школьный курс может включать знакомство с характерными национальными чертами невербального поведения и основными правилами этикета, а в вузах необходимо формировать навыки общения в основных сферах общественно-коммуникативной практики.

Изучаемый язык в методике преподавания языка и культура носителей этого языка должны рассматриваться как неделимые части одного целого. Формирование лингвострановедческой компетенции, без которой не может быть и полноценной коммуникации, является одной из главных задач в методике. При изучении языка студенты сталкиваются с реалиями страны, которые отражают национальную культуру, колорит народа: информация о стране должна стать частью тех знаний, которыми они должны овладеть.

Таким образом, приближение учебной ситуации к полноценной жизненной ситуации решается путем использования не только текстов, но и невербальных средств коммуникации.

Невербальная коммуникация русских, как и любого другого народа, обладает не только универсальными (общечеловеческими), но и национально-культурными чертами, которые особенно проявляются в определенных сферах жизни. Национальная специфика обнаруживается прежде всего в области этикета, выражении личного плана, передаче различных общедо-бытовых понятий, явлений и пр. Наряду с общенациональными чертами имеются специфические территориальные (региональные), этнические и прочие различия [1, 581].

Невербальные компоненты коммуникации выполняют различные функции. Прежде всего это эмотивная функция, т.е. выражение определенных эмоциональных состояний, чувств,

отношений говорящего. Так, например, большую эмоциональную нагрузку несет мимика улыбки, которая может иметь смысловые оттенки радости, искренности, пренебрежения. Аппелятивная функция (призывная), рассчитанная на воздействие адресата и регулирующая коммуникацию. Основной является фатическая функция (контактоустанавливающая), которая служит для установления и поддержания коммуникативного акта.

Овладение невербальными средствами иноязычного общения приближает студента к полноценному коммуникативному акту, так как человек разговаривая не может оставаться неподвижным, не жестикуюлируя, не меняя выражения своего лица. Таким образом, при обучении языку важную роль играет не только овладение лексикой, но и овладение всеми компонентами полноценной коммуникации в дискурсе: интонацией, жестами, мимическими выражениями лица носителей данного языка.

Универсальные компоненты общения наблюдаются чаще в области выражения интенций, психо-эмоционального и ментального планов; многие из них носят рефлекторный или близкий к нему характер. Примеры универсальных средств: стоя в дверях при кратком посещении, держать руку на двери – подчеркивание временной краткости визита; играть каким-либо предметом – демонстрация непринужденности; тереть в руках какой-либо предмет – действие выдаёт смущение; нахмурить брови или поджать губы – недовольство; посмотреть, расширив глаза и слегка приподняв брови, обозначает вопрос; посмотреть вверх – стремление вспомнить что-либо, слегка отстраниться от партнера – неприязнь; податься к партнеру всем телом к партнеру – по меньшей мере, заинтересованность и т.д [2, 18].

Исходя из вышесказанного, при отборе учебного материала рекомендуется обращать внимание прежде всего на национальные (общенациональные) средства. Что же касается универсальных средств, то изучению, очевидно, подлежат главным образом те из них, которые либо носят сознательный характер и играют важную роль в общении, либо связаны с национальными средствами коммуникации и с языковыми выражениями данного естественного языка. С учетом целей обучения, в составе отбираемого материала следует выделить основную (ядерную) и периферийную части. Для вузовского курса основным материалом являются средства и навыки, позволяющие адекватно, в соответ-

ствии с нормативными ожиданиями, общаться в основных сферах общественно-коммуникативной практики, где предстоит действовать выпускнику, а именно в нейтрально-вежливой, публично-официальной и деловой, частично обиходно-бытовой сферах. Эти средства рассматриваются как активные; ими желательно уметь хорошо пользоваться при общении. Периферийную часть составляют средства, употребляемые главным образом в неформальном, обиходно-бытовом общении. Их мы условно относим к пассивным, то есть к таким, которые достаточно понимать.

Обучение в целом строится последовательно, поэтапно. Так, в стандартном вузовском курсе, в соответствии с порядком освоения языка, можно выделить начальный (базовый), средний и продвинутый этапы.

1) Начальный этап. Здесь предусматривается краткий вводно-ознакомительный курс. Это освещение общих вопросов: специфика иноязычной/межкультурной коммуникации; природа невербальной коммуникации и ее роль в общении; национально-типичные черты коммуникации русских (желательно в сопоставлении с обучаемыми).

На начальном этапе преимущественно изучается нейтрально-вежливое общение. Сюда относятся прежде всего основные, наиболее общие средства этикетного общения: обращения и приветствия, выражения благодарности, извинения, просьбы, согласия и отказа и т.д., а также общение в типовых ситуациях городской жизни (на улице, в транспорте, в сфере обслуживания и др.).

2) Средний этап: публично-официальное и деловое общение. Изучаются соответствующие средства коммуникации (официальные приветствия, поздравления, соблазнования и др.), типовые ситуации (общение на работе, деловая встреча, прием и др.).

Начиная со среднего этапа, рекомендуется активно привлекать учебные материалы, например, адаптированные тексты на темы этикета, видеосюжеты и пр., а затем и оригинальные. Здесь следует также приступить к изучению языковых обозначений актуальных невербальных действий, номинаций жестов и поз и пр.

3) Продвинутый этап. На этом этапе продолжается изучение средств и способов официального и делового общения (например, общение с начальством и подчиненными, ведение переговоров и пр.). Одновременно с углубленным изучением разговорной речи учащиеся знакомятся

с невербальными средствами повседневного, в особенности непринужденного, обиходно-бытового общения. Здесь рассматриваются основные средства обиходно-бытового и непринужденного общения со знакомыми и друзьями, в семье и т.д., анализируются характеристики людей, их бытовое поведение и ситуации обиходной жизни, обозначения обиходных предметов и понятий (деньги, пища) и т.п.

На данном этапе рекомендуется также уделять внимание специфике выражения эмоций и акцентирования речи. Студенты должны знать, что по мере совершенствования в языковой подготовке становится всё заметнее неадекватность коммуникативного поведения, связанная с ошибками в употреблении – неуместным использованием собственных национальных средств в иноязычном общении.

На протяжении всего цикла обучения важно активно применять в аудиторном общении невербальные средства, прежде всего жесты и мимику, отбираемые заранее и тесно связанные с процессом ведения занятий.

В овладении невербальными средствами иноязычной коммуникации различают также следующие три этапа:

1. осознание невербальных средств общения родного языка и сопоставление их с аналогичными средствами изучаемого языка (сравнение);
2. осознанная имитация невербальных средств общения на иностранном языке;
3. активация и использование невербальных средств иностранного языка в общении: в «проигрывании» различных социальных ролей, при инсценировке различных иноязычных пьес и фильмов, их отрывков [4, 52].

При изучении невербальных средств наряду с вербальными средствами иноязычной коммуникации следуют выделить:

- группа жестов и мимических выражений лица, совпадающих как в исполнении, так и в сфере употребления (передаче смысла). Это обычно жесты приветствия, прощания, знакомства, удивления и т.д.;

- группа жестов и мимических выражений лица, совпадающие в исполнении, но имеющие расхождение в их смыслах, в их сфере употребления;

- группа жестов и мимических выражений лица, совпадающие по смыслу, в сфере употребления, но различные в исполнении. Например, чтобы выразить состояние «сыт по горло» русский проводит рукой по горлу, а француз на уровне носа;

- невербальные средства, отсутствующие в коммуникативном поведении носителей изучаемого языка [4, 61].

Массовое обучение иноязычной коммуникации предполагает наличие соответствующей учебной литературы: учебников с расширенным коммуникативным компонентом, пособий по коммуникации, специальных упражнений и методик их. Особенно важную роль играют словари невербальных средств общения.

Ведущим принципом при отборе материала является его коммуникативная актуальность: отбираются прежде всего сознательно употребляемые средства, несущие важную нагрузку в общении. В таких концептуальных и методических рамках производится отбор наиболее употребительных средств. По мере необходимости указываются также связанные с невербальными языковые средства.

В качестве способа организации материала мы предлагаем его тематико-семантическое расположение (так, выделяются группы средств привлечения внимания, знакомства, приветствий, просьбы, согласия, отказа и пр.). Минимум снабжается алфавитным указателем единиц по их значению. Здесь необходимо коснуться вопроса о единицах жестово-мимических средств, связанного, прежде всего с наличием многозначных (полифункциональных) средств. Каждое значение подобных средств, как правило, рассматривается в качестве отдельной единицы.

В составе минимума выделяются активные и пассивные средств (первыми следует уметь пользоваться, вторые надо распознавать и понимать). По нашим оценкам, общее количество рекомендуемых для минимума жестово-мимических средств достигает порядка 100 – 120 единиц. Такой объем вполне можно освоить при 3 – 4-х летнем обучении.

Активный минимум состоит главным образом из средств этикета и типовых ситуаций упомянутых выше сфер иноязычного общения выпускников вузов.

В пассивный минимум входят средства, обслуживающие преимущественно непринужденное и фамильярное общение (дружеское, семейно-бытовое и пр.). Здесь выделяются прежде всего средства этикета и типовых ситуаций обиходно-бытового и фамильярного общения, а также обозначения актуальных в быту понятий, бытовых характеристик людей, выражения эмоций, оценок и т.п.

Рассмотрим жестово-мимические средства для аудиторного общения преподавателя и сту-

дентов, в целом отбираемых на основе минимума жестов и мимики.

1) Средства этикета и типовых ситуаций общения. Как правило, отбираются нейтрально-вежливые или общеупотребительные средства, подлежащие активному усвоению. Сюда относятся: приветствие при встрече, входе в аудиторию (вежливый кивок с вежливой формулой приветствия – приветствие старшего по положению по отношению к младшим) и ответ студентов – стандартный или облегченный поклон стоя; жесты указания: нейтрально-вежливое указание рукой, указание на себя; приглашение, например, к доске (нейтрально-вежливый приглашающий жест рукой ребром ладони вниз), подзывание (обиходный жест, обычный по отношению к младшим: 2-3 коротких маха ладонью вниз к себе); призыв к тишине (поднесение указательного пальца к губам, первой фалангой на уровне носа или касаясь его, со звуком: *Тс-с, Ссь* «Ш-ш-ш»); благодарность преподавателя, например, в ответ на услугу студента – вежливый кивок с речевой формулой) и ответ студента (полупоклон с речевой формулой); благодарность студента – вежливый поклон с речевой формулой и ответ преподавателя – кивок с формулой; извинение студента (например, при опоздании – легкий поклон с формулой: просьба студента (вежливый поклон с формулой); согласие, подтверждение (кивок); отказ, отрицание (качание головой или рукой, ребром ладони на адресата /обиходно-бытовой жест/); одобрение, поощрение, похвала (кивок головой с соответствующими выражениями) [6, 37].

2) Прочие жесты. Так, используются жесты обозначения различных действий, связанных с учебной деятельностью и пр. При введении они стилистически комментируются. Среди них могут быть национальные и универсальные жесты; последние, в частности, помогают лучше усвоить связанный с ними языковой материал и способствуют созданию общей картины жестово-мимического общения. Например, возможны следующие жесты: «писать» (жест письма пальцем слева направо), «считать» (загибание пальцев от большого к мизинцу), «говорить» (поднеся ко рту руку со сложенными щепотью пальцами ладонью от себя, 2 раза раскрыть пальцы, имитируя движение губ при говорении), Эти средства можно употреблять во фразах типа: «Сейчас надо писать/считать, говорить» и пр.

Учебный процесс предлагается в целом организовать циклически; такой организации наи-

более естественно поддается ядерная часть материала. По возможности материал группируется по тематико-смысловому принципу в учебные циклы, каждый из которых предназначен для овладения определенным количеством связанных между собой средств. Так, выделяются циклы указания, выражения согласия и отказа, приветствий при встрече и прощании, и пр. По мере введения материала, циклы сводятся в группы (например, группы средств этикета нейтрально-вежливой и других стилевых сфер); в конечном итоге обучаемые должны получить целостное представление о предмете.

Невербальные средства, тесно связанные с языковым материалом, обычно изучаются одновременно с ним либо после него.

Методика работы над материалом зависит от его характера: активный или пассивный материал.

Как показывает опыт, оптимальные темпы освоения невербальных средств – это 1-2 единицы в неделю. Вводя новую единицу, преподаватель показывает ее и кратко объясняет особенности (стилистическую окраску, основные языковые связи, сходство/отличие от средств обучаемых и пр.). Дальнейшая работа над материалом, прежде всего активным, включает самоподготовку и закрепление в аудитории. Затем производится контроль усвоения: разыгрывание микросцен с заранее данными невербальными средствами или предполагающих употребление изученных средств.

При освоении активного материала важно обеспечить коммуникативность (выполнение упражнений в микросценах или микродиалогах) и повторяемость, по возможности в сочетании с типичными языковыми средствами. При изучении пассивного материала акцент делается на рецептивный аспект. Обучаемые должны уметь следующее: вычленять (распознавать) и правильно понимать средства в коммуникативном акте; определять формируемую с помощью этих средств стилистическую тональность коммуникативного акта, отношения между общающимися/ отношение партнера к себе, социальный статус и уровень культуры партнера и общающихся и т.п.

Общие показатели уровня владения рассматриваемыми средствами – это, прежде всего, автоматизм совершения действий в соответствующей ситуации, отсутствие быстрой утомляемости и дискомфорта в результате действий партнера.

Специальные упражнения необходимы главным образом при изучении активного материала.

ла. Они выполняются в аудитории и самостоятельно [4, 36].

Основной способ аудиторных занятий – это отработка выполнения и парные упражнения: разыгрывание предлагаемых преподавателем микросцен/микродиалогов (например: знакомство, прощание, просьба и т.п.). Такой способ вполне эффективен и не требует много времени.

На продвинутом этапе, а также при организации спецкурсов и семинаров по невербальной коммуникации, желательно привлекать оригинальные материалы, в т.ч. следующие: 1) художественная литература, пьесы и сценарии кинофильмов (аналитическое чтение и чтение по ролям с воспроизведением невербальных элементов); 2) видеоматериалы, учебные и оригинальные. Последние включают фильмы и

телепередачи различных жанров, с анализом поведения персонажей и воспроизведением его отдельных элементов, и пр.

Самостоятельные упражнения выполняются в общении студентов между собой и в одиночку (дома). Так, в целях закрепления активного материала желательно побуждать студентов пользоваться им во внеаудиторном общении (здесь должен присутствовать элемент игры).

Каждый человек обладает своим жестовым языком, отражающим определенные особенности той или иной культуры. Но у него может быть особый жестовый «акцент» – географический, этнический, социальный и т.д.

Учитывая все необходимые условия для результативного применения невербальных средств коммуникации достигается главная цель – полноценное овладение языком.

Литература

- 1 Крейдлин Г.Е. Вербальная коммуникация в её соотношении с невербальной // Типология и теория языка: От описания к объяснению. К 60-летию А.Е. Кибрика. Сб. научных работ под ред. Е.В. Рахилиной и Я.Г. Тестельца. – М.: «Языки русской культуры», 1999.
- 2 Галичев А.И. Сопоставительное описание некоторых элементов кинесики и проксемики носителей немецкого и русского языков // Перевод и проблемы сопоставительного изучения языков (ред. В.М. Нечаева). – М.: Просвещение, 2005.
- 3 Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. – М. – Вена, 2001.
- 4 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. О своеобразии отражения мимики и жестов вербальными средствами (на материале русского языка). Вопросы языкознания, №1, 1981.
- 5 Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.
- 6 Алексеева Л.И. Этикет и национальные особенности невербального общения. – М., 2001.

References

- 1 Krejdlin G.E. Verbal'naja kommunikacija v ejo sootnoshenii s neverbal'noj // Tipologija i teorija jazyka: Ot opisanija k ob#jasneniju. K 60-letiju A.E. Kibrika. Sb. nauchnyh rabot pod red. E.V. Rahilinoj i Ja.G. Testel'ca. – M.: «Jazyki russkoj kul'tury», 1999.
- 2 Galichev A.I. Sopostavitel'noe opisanie nekotoryh jelementov kinesiki i proksemiki nositelej nemeckogo i russkogo jazykov // Perevod i problemy sopostavitel'nogo izuchenija jazykov (red. V.M. Nechaeva). – M.: Prosveshhenie, 2005.
- 3 Grigor'eva S.A., Grigor'ev N.V., Krejdlin G.E. Slovar' jazyka russkih zhestov. – M. – Vena, 2001.
- 4 Vereshhagin E.M., Kostomarov V.G. O svoeobrazii otrazhenija mimiki i zhestov verbal'nymi sredstvami (na materiale russkogo jazyka). Voprosy jazykoznanija, №1, 1981.
- 5 Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafori, kotorymi my zhivem // Jazyk i modelirovanie social'nogo vzaimodejstvija. – M., 1987.
- 6 Alekseeva L.I. Jetiket i nacional'nye osobennosti neverbal'nogo obshhenija., – M., 2001.

Нурмуханбетова А.А.,
Исабаева Б.К.
**Текст как мотивационный
фактор систематического
чтения**

В данной статье рассматриваются наиболее оптимальные виды чтения при работе с текстом. Предлагаются различные виды деятельности, способствующие более полному и точному извлечению информации из текста. Подчеркивается роль мотивации как одного из важнейших факторов при обучении чтению. Разработаны различные задания к текстам, способствующие повышению познавательных интересов и, следовательно, мотивации обучения. Затронуты вопросы, связанные с подбором учебного материала в поддержании мотивации, что действительно сегодня актуально. В желании добиться успеха имеется сильный эмоциональный заряд, который закладывает положительное отношение к иностранному языку как учебной дисциплины.

Одной из форм мотивации является удовлетворение, получаемое учащимися, которым надлежит овладеть определенными знаниями, умениями и навыками, а также компетенцией, необходимой им в их будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: мотивация, виды чтения, интеллектуальная деятельность, извлечение информации, современная методика, систематическое чтение, познавательный интерес, благоприятный климат.

Nurmukhanbetova A.A.,
Issabayeva B.K.
Text as a factor of motivation

The present article is devoted to the problem, concerning various types of reading. Different types of activity contributing to the exact extraction of information from the text are offered. The role of motivation as one of the major factors when training teaching reading is emphasized. Various exercises to texts for increasing cognitive interests and, therefore, motivation of training have been developed. Questions connected with the selection of a training material in motivation that is really is topical today have been touched on. There is a strong emotional charge to achieve subject which causes a positive attitude to a foreign language as a subject.

One of the motivation forms is satisfaction obtained by students who ought to master some knowledge, habits and skills, as well as competence that is necessary for them in their future professional activity.

Key words: motivation, types of reading, intellectual activity, extraction of information, modern technique, systematic reading, cognitive interest, favourable climate.

Нурмуханбетова А.А.,
Исабаева Б.К.
**Жүйелі мәтінге ынталандыру
факторы**

Бұл мақалада мәтінмен жұмыс істегенде оқудың тиімді түрі қарастырылады. Сондай-ақ мәтіннен толық әрі нақты ақпарат алуға септігін тигізетін әртүрлі шаралар түрі ұсынылады. Ынталандыруға назар аударылады. Қызығушылық танымын арттыруға, соның нәтижесінде оқуға ынталандыруды қамтамасыз ететін мәтінге арналған әртүрлі тапсырмалар құрастырылған.

Студенттің эмоционалдық сезіміне әсер етуде жетістікке жетуге талпыныс жасау ағылшын тіліне пән ретінде жағымды көзқарас қалыптастырады.

Болашақ мамандық саласында қажет болатын белгілі бір білім деңгейі, дағдылар, біліктілікті меңгеретін студенттерді ынталандырудың бір формасы қанағаттанушылық болып табылады.

Түйін сөздер: ынталандыру, оқу түрлері, ақыл-ой әрекеті, ақпарат алу, заманауи әдістеме, жүйелі оқу, танымдық қызығушылық, қолайлы жағдай.

**ТЕКСТ КАК
МОТИВАЦИОННЫЙ
ФАКТОР
СИСТЕМАТИЧЕСКОГО
ЧТЕНИЯ**

Проблема обучения чтению литературы по специальности является одной из самых актуальных в процессе профессиональной подготовки студентов, так как постоянно возрастающий поток информационных материалов, прежде всего, печатных по различным специальностям из года в год увеличивает нагрузку студентов.

Кроме того, задача высшей школы состоит в том, чтобы подготовить специалиста, который бы овладел не только определенной суммой знаний, но и смог бы в дальнейшем самостоятельно пополнять их, совершенствуя свою профессиональную подготовку.

Цель данной статьи – определение роли отбора материала при обучении систематического чтения. В настоящее время проблема эмоциональной привлекательности занятий иностранным языком стоит особенно остро, что выделяет данный предмет из всех других учебных дисциплин.

В данном исследовании чтение рассматривается как интеллектуальная деятельность, заключающаяся в восприятии, извлечении и осмыслении информации из текста. Важнейшим условием эффективной работы над чтением является познавательный интерес – основной мотив обучения иностранному языку.

Известно, что мотивация способствует познанию, однако довольно сложно выявить, как ее стимулировать, хотя можно предположить, что в познании заинтересованы и сами обучающиеся.

Развитие навыков чтения на иностранном языке достигается многими способами, но основным фактором является все же мотивация.

Следует отметить что, мотивация чтения на родном языке отличается от мотивации чтения на иностранном языке. При чтении на родном языке у читаемого всегда есть причина для чтения, что делает мотивацию самоуправляемым процессом. Эта причина иногда может быть надуманной, но, по крайней мере, читатель всегда выбирает сам, что ему хотелось бы почитать. Чтение же на иностранном языке в основном проводится в аудитории, но направляется и контролируется преподавателем, который определяет, что читать и как читать. Таким обра-

зом, может ли преподаватель в стенах аудитории воссоздать мотивацию чтения и получения удовольствия от чтения, которое обычно возникает при чтении в реальной жизни?

Возможны ситуации, когда студенты ощущают недостаток интереса или побуждения, они не считают, что именно их усилия улучшат результат, и тогда наблюдается неблагоприятный климат в группе.

Предположительно существуют три фактора стимулирования мотивации обучения чтению:

- сам текст
- задания
- роль преподавателя, которые для достижения мотивации чтения необходимо объединить.

Немалую роль в мотивации чтения играет выбор текстов, учитывающий интерес и направленность на развитие интеллекта обучаемых. Не думаем, что использование материала лишь для анализа иностранной речи будет способствовать мотивации чтения. При отборе текстов важно использование такого материала, который не создается специально для изучающих иностранный язык. Необходимо, чтобы обучаемый сталкивался с иностранным языком, который существует в реальной жизни как можно раньше [1].

Мотивация, возникающая с помощью текста, представляется как первостепенная цель, но в действительности текст сам по себе не может вызывать интерес у обучающихся.

Еще одним фактором в стимулировании мотивации является задания, цель которых, во-первых, – создание мотивации у учащихся, и во-вторых, развитие полезных микронавыков для чтения.

Как уже было отмечено, текст и его содержание далеко не всегда могут нести ответственность за стимулирование подлинной мотивации у обучаемого. Но если текст сопровождается интересными заданиями, то мотивацию можно вызвать искусственно [2].

Так какие же навыки можно развить, используя различные виды заданий?

- Извлечение основной идеи текста

Наиболее типичными заданиями являются упражнения по подбору сочетания текста и рисунка, текста и заголовка и т.д.

- Понимание организации текста, т.е. что относится к отрывку и как они могут быть соединены между собой логически.

- Предсказывание

Здесь следует обратить внимание на заголовок, который, возможно, натолкнет студентов на мысль о содержании текста с тем, чтобы в даль-

нейшем, ознакомившись с текстом, они могли убедиться в верном предположении.

- Работа с незнакомой лексикой

В данном случае, возможно использование определенных заданий, способствующих работе с незнакомой лексикой без словаря.

- Чтение с целью получить определенную информацию

Может быть предложен ряд заданий, помогающих читателю найти интересующую его информацию.

Современная методика предлагает различные виды деятельности при работе с текстом, когда студентам вначале предлагается прочитать текст самостоятельно, а затем она выполняют различные задания в парах или в не больших группах. Не все тексты подразумевают детальное изучение. Некоторые тексты даются для презентации тех или иных языковых аспектов.

Таким образом, задача студентов – извлечь необходимую информацию из текста, а не переводит каждое слово. Такое чтение называется *scanning*, или *изучающее чтение*. В других случаях от студентов требуются лишь получить самое общее представление о тексте, исключая детали. Этот вид чтения называется *skimming*, или *обзорное чтение*, что является важнейшим умением, в частности, для понимания текстов в объеме от 75 -100%, сложных по форме и содержанию. При работе над текстом можно одновременно развивать навыки как изучающего (*scanning*), так и обзорного (*skimming*) чтения [3, 5].

Следует отметить, что в читательской практике [4] данные виды чтения являются наиболее распространенными, поэтому большинство исследователей называют их обычными, или свободными. Л.В. Щерба писал об этом следующее: «этим умением должен обладать всякий образованный человек, но оно особенно необходимо студентам, научным работникам и т.д.». Согласно классификации С.К. Фоломкиной, данные виды чтения являются основой для формирования других видов чтения.

Просматривая текст первый раз, студенты нацелены лишь на то, чтобы ответить на вопросы к тексту. Затем они читают весь текст без словаря в течение 10-15 минут, после чего решают какой из нижеприведенных текстов наиболее точно передают основное содержание и идею текста.

При работе с текстом можно предложить следующие виды работы:

студенты в группах читают разные тексты, объединенные какой-либо общей темой, причем

вопросы и задания, общие для студентов обеих групп. При чтении текста студенты находят ответы на вопросы, выполняют задания и далее выбирают себе участников из другой группы, где обмениваются полученной информацией.

Современная методика предлагает и такие упражнения, которые сочетают работу над лексикой и грамматикой с развитием навыков чтения. Преподаватель делит студентов на небольшие группы, где предлагаются задания к текстам, в одних из которых пропущены предлоги, в других – союзы, в третьем случае следует выбрать правильную временную форму глагола.

Для работы в группах можно предложить и мозаичное (jigsaw) чтение. Студентам объясняют, что им предстоит прочитать текст, в котором они должны поставить разрозненные фрагменты в нужный порядок. Текст разрезается на фрагменты, а каждая группа получает конверт с текстом. Соединив фрагменты, студенты получают весь текст целиком. Побеждает группа, которая быстрее других справилась с этим заданием.

Студенты также увлеченно работают в парах, когда им предлагается составить рассказ из набора предложений. Если содержание текста не представляет сложности, можно предложить студентам с начала исправить ошибки в предложениях, а затем из них составить рассказ.

Для парной работы можно предложить также смешанные рассказы, когда предложения расположены в правильном порядке, но надо решить, к какому рассказу относятся предложения [5].

Домашнее чтение предоставляет наибольшее возможности для обучения студентов ознакомительному чтению, которое обеспечивает обильное чтение. Этот вид чтения, по мнению М.А. Кудашовой [6], создает благоприятное эмоциональное состояние у студентов, вызванное «легкостью» и «приятностью» самого процесса, способствующего формированию познавательного

интереса к литературе на иностранном языке. При обильном ознакомительном чтении в качестве домашнего чтения студент значительно пополняет свой пассивный запас знаний. Данный вид чтения создает благоприятные условия переноса приемов чтения из родного языка, поэтому требуется его преобладание на начальном этапе обучения, и оно более чем другие способствует развитию устной речи.

Вносит разнообразие и урок, когда учащиеся иногда сами выступают в роли преподавателей. Для этого среди обучаемых распределяются тексты, причем желательно, чтобы над одним текстом работали не более двух студентов. Задача, поставленная перед ними, заключается в том, чтобы передать своим «учащимся» содержание текста своими словами. Студент-преподаватель решает, на какие слова «учащимся» следует обратить внимание, и составляет для них соответствующее задание на проверку понимания прочитанного. После того, как «преподаватель» перескажет «учащимся» текст своими словами, они просматривают текст заново, чтобы проверить, насколько точно они поняли содержание. Затем они приступают к выполнению задания, предложенного «преподавателем» [7].

Вот далеко неполный перечень видов работы с текстом на занятиях иностранного языка. Мы остановились лишь на видах чтения, предполагающих работу, как в парах, так и в небольших группах. На наш взгляд, именно такая работа учит студентов работать в команде, и, следовательно, не только высказывать свое мнение, но и быть хорошим собеседником, что создаст благоприятный психологический климат в группе.

Кроме того, проблемные задания стимулируют мыслительную активность студентов, а также способствуют повышению познавательных интересов, а, следовательно, и мотивации обучения.

Литература

- 1 Reading 1. – Simon Greenhall: Diana Pye Cambridge University Press, 1991.
- 2 Vocabulary Builder 1, – Bernard Seal Longman, 1993.
- 3 Фоломкина С.К. Чтение как цель обучения – М.: Издательство «Высшая школа», 1987. – С. 5.
- 4 Основы методики преподавания иностранных языков под редакцией В.А. Бухбиндера, В. Штраусса. – Киев: Издательство КГУ, 1986.
- 5 Лашкова И.Г. Интерактивные методы при работе с текстом. – The 3rd Annual NATEK Conference «English and Globalism» June 17-18, 2003.
- 6 Кудашова М.А. О развитии интереса к изучению иностранных языков (Сб. научных трудов МТИИЯ им.М. Тореца) – М., 1975. – № 97.
- 7 Sandra Silberstein. Techniques and Sources in Teaching Reading. – Oxford, 2002.

References

- 1 Reading 1. – Simon Greenhall: Diana Pye Cambridge University Press, 1991.
- 2 Vocabulary Builder 1, Bernard Seal Longman, 1993.
- 3 Folomkina S.K. Chtenie kak cel' obuchenija – M.: Izdatel'stvo «Vysshaja shkola», 1987. – S.5.
- 4 Osnovy metodiki prepodavanija inostrannyh jazykov pod redakciej V.A. Buhbindera, V. Shtraussa. – Kiev: Izdatel'stvo KGU, 1986.
- 5 Lashkova I.G. Interaktivnye metody pri rabote s tekstom. The 3rd Annual NATEK Conference «English and Globalism» June 17-18, 2003.
- 6 Kudashova M.A. O razvitii interesa k izucheniju inostrannyh jazykov (Sb.nauchnyh trudov MTIIJa im.M.Toreza). – M.: – 1975. – № 97
- 7 Sandra Silberstein. Techniques and Sources in Teaching Reading. – Oxford: 2002.

4-бөлім
МӘДЕНИЕТ

Раздел 4
КУЛЬТУРА

Section 4
CULTURE

Dossybayeva G.K.

**The entrance of Kazakhstan into
the world educational field as an
equal**

How to take a fresh look at the existing domestic experience of training and education of future professionals based overseas, rethink it, to find ways to use innovative ideas to the practice of higher schools of Kazakhstan: a) the study, identifying the positive and negative aspects of different social and educational processes in the field of education abroad. b) improvement of the process of training and education of future specialists in modern Kazakhstan High school with the help of the aggregate foreign experience should be based on the existence of virtually identical priorities that will be the basis for the entry of Kazakhstan into the world educational field as an equal. The maximum success in modernization of the higher educational system in RK can be achieved in case all program directions of the Government placed into educational policy take all the best possible from positive potential of the US Higher educational system in main directions: qualitative selection of school-leavers, qualitative teaching staff, high level of organizing of teaching process, finance provision, development of the infrastructure of the university.

Key words: high school, the process of restructuring, global priorities, integration into the global educational environment, reforming the national education system.

Досыбаева Г.К.

**Қазақстанның әлемдік білім
беру кеңістігіне тең дәрежеде
кіруіне негіз болмақ**

Қолданыста бар отандық оқыту тәжірибесіне және жаңа мамандарды даярлаудағы білім беруге, шетелдің оқыту тәжірибесін ескере отырып, жаңа көзқарасқа қалай ие болуға болады, оны ой елегінен қайта өткізіп, Қазақстандағы жоғары оқыту орындарындағы оқыту практикасында жаңа инновациялық идеяларды пайдалану жолдарын табу: а) шетел білім беру саласының түрлі әлеуметтік және білім беру процестерінің оң және теріс жақтарын анықтау, әрі қарай ғылыми талқылау; б) шетелдік жиынтық тәжірибені пайдалана отырып оқыту үдерісін жетілдіру және Қазақстанның жоғары мектебіндегі болашақ мамандарды тәрбиелеу іс жүзінде бірдей басым бағыттардың болуына негізделуі тиіс, бұл Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне тең дәрежеде кіруіне негіз болмақ.

Әлемдегі заманауи жоғары білім беру стандарттарының дамуы АҚШ тәжірибесіне қызығушылық танытып, оның болашақ кәсіби мамандарды дайындау әдістері ретінде қолданыс табуға мүмкіндік туғызды.

Түйін сөздер: жоғарғы мектебі, жоғары білім берудегі қайта құрулар үдерісі, әлемдік білім беру кеңістігіндегі интеграция, ұлттық білім беруді реформалау.

Досыбаева Г.К.

**Вхождение Казахстана
в мировое образовательное
пространство на равных**

Чтобы по-новому взглянуть на имеющийся отечественный опыт обучения и воспитания будущих специалистов с учетом зарубежного, переосмыслить его, найти пути использования передовых идей в практике высших школ Казахстана, необходимо изучение, выявление позитивных и негативных сторон различных социальных и педагогических процессов, происходящих в области образования за рубежом, а также совершенствование процесса обучения и воспитания будущих специалистов в современной высшей школе Казахстана с помощью совокупного зарубежного опыта. В связи с тем, что современный этап развития образования в мире характеризуется повышенным интересом к опыту высшего образования США, интенсивным использованием его в профессиональной подготовке будущих специалистов, то процесс интеграции высшего образования в Казахстане в мировое образовательное пространство, реформирование национальной системы образования происходит и достигает максимального эффекта.

Ключевые слова: высшая школа, процесс перестройки, мировые приоритеты, интеграция в мировое образовательное пространство, реформирование национальной системы образования.

THE ENTRANCE OF KAZAKHSTAN INTO THE WORLD EDUCATIONAL FIELD AS AN EQUAL

The maximum success in modernization of the higher educational system in RK can be achieved in case all program directions of the Government placed into educational policy take all the best possible from positive potential of the US higher educational system in main directions: qualitative selection of school-leavers, qualitative teaching staff, high level of organizing of teaching process, finance provision, development of the infrastructure of the university. The analysis and study of literature on the given problem have revealed that in the Republic Kazakhstan different aspects of comparative pedagogics, methods of comparative and pedagogical researches, educational policy of the higher education are regarded in various works and researches. Alongside with it the problem of the quality of the educational system of RK, tendencies of its reforming, the issues of globalization and integration, the development of the national model of the higher education are also considered in various scientific works. The detailed and full analysis is carried out in these works. The authors outline their vision of the national model of the education in RK which should take all the best from world experience adding local cultural and educational peculiarities. But in all scientific works the problems and importance of launching of advanced practice and traditions of the western universities into local pedagogical practice have not been solved.

In paragraph number 4 which is called «Knowledge and professional skills – the key indicators of modern educational system, training and retraining of the staff with the new course «Kazakhstan – 2050», the Leader of the nation in his Appeal to the nation instructs the Government to provide the development of engineering education and modern technical specialties with awarding international certificates starting from 2013. Professional and technical higher education should focus on maximum satisfaction of current and perspective needs of national economics in specialists. It will solve the problem of employment of people. The higher institutions should not be limited by only educational functions. They should create and develop the applied and scientific – research units. The universities which have been guaranteed the academic autonomy should not be restricted by perfection of their teaching programs, but should develop actively their scientific- research actively [1].

The willingness of RK integration into the world educational community, to acknowledgment of our diplomas and our specialists in the

countries of the civilized world make us analyze the US system of higher education, reveal its peculiarities and pay attention to its positive sides. We should not simply fix their positive tendencies in the practical work at the universities of RK. All mentioned above testify the availability of contradiction of the need of RK to the world modern tendencies and real situation of this problem in the country. The given contradiction has determined the theme of my research: what are the tendencies and peculiarities of the development of the higher education of the USA. So, the subject of my research is the perfection of training and upbringing of the future specialists in the modern higher institutions of RK with the help of combined US experience.

The comprehensive analysis of all mentioned scientific works prove that in the world community the modernization of the higher education systems is in full swing. The special attention in these countries is paid to the quality of training highly qualified and professional university graduates. It can be attained by providing the best financial, technical, psychological and pedagogical conditions, by comprehensive development of infrastructure, selection of educational conceptions, pedagogical methods and technologies, textbooks and a proper choice of highly professional staff. The study of working experience of the higher institutions in RK convince us that the process of reforming of higher education in our country is rather slow, meanwhile at the modern stage of educational development in the world is characterized by increasing interest to the experience of US higher education, by intensive usage of it in professional training of future specialists.

In accordance with the problem, aim, hypothesis and the subject of the research the following tasks have been put:

To develop scientifically proved conclusions and recommendations on usage of positive experience of the USA for higher educational system of RK.

Thus in the conclusion, the perfection of the teaching process and upbringing of future specialists in modern higher education of Republic Kazakhstan using the combined experience of foreign countries should be based on similar priority directions which can be the basis for RK to enter the world educational community on equal.

If we take the combined experience of the USA and RK we will be able to approach the quality and system of the preparation of the specialists to the world standards as the US educational system is the most successful, competitive and productive.

To develop scientifically proved conclusions and recommendations on usage of positive experience of the USA for higher educational system of RK.

Comprehensive analysis of the development of the higher education system of the USA allows to make up the following conclusions:

1. The study of the foreign pedagogical experience may be one of the possible ways of increasing the efficiency of the higher education in Kazakhstan. The science of education (educology) as any other spheres of knowledge and practice can't be developing in isolation from the world experience.

Creative use of foreign high school practice and pedagogics, accumulation of knowledge on tendencies of foreign educational systems, prognosis of their development provide intact vision of modern educational problems and ways of their solution.

2. The most important tendencies of the higher educational system in the USA are: globalization, technologization, computerization, internationalization and through these things to strengthen positions at world educational market. The brilliant developments of all these tendencies make US educational system highly competitive all over the world [2].

3. The major indices of high competition of the US higher education are: in the rating of the best world universities 60 of them are from the USA. In the country there is the largest number of outstanding specialists with the world fame and consequently the outstanding fundamental researches which is also testified by the number of Nobel Prize winners. The American system of higher education is perfectly harmonized with demands of industry and large corporations, large and small firms and characterized by high quality and efficiency of multilevel preparation of specialists especially in post diploma preparation that all attracts increasing number of students throughout the world [3].

Thus, it follows that productively and entrepreneurship are the peculiar features of the modern educational system of the USA which lead to the following conclusions:

- decreasing the importance of systematic fundamentals;
- search for innovation;
- the organization of teaching process with emphasis on interdisciplines, on serious independent work of the students as the main requirements of the quality;
- the qualitative selection of school-leavers through social colleges and highly professional teachers [5].

4. The main problems of the higher educational system of RK which restrain its development are:

- low level of specialists' preparation for innovative sphere. There can be mentioned such

things as: low level of development of innovative infrastructure of science and education, low innovative direction of educational programs, poor financial provision in all specialties especially technical ones. Besides students take weak part in carrying out state scientific and scientific-technical programs linked with innovative activity, the absence of effective connection of education and science with industry and so on.

- low demand of post-graduates after graduating from universities. The closure of specialties not competitive at market is slowly resolved;

- the system of higher education in RK can't provide outstripping education, can't prepare specialists with orientation on technological progress and specialists able to change briefly their profession.

- there are significant problems in informatization of higher education. Existing state inter-regional channels do not meet requirements of informatization of education, standard juridical basis is poorly developed and there is lack of electronic products in official language, lack of preparation of specialists in informatics and informational technologies in official language.

Besides there is no program provision for developing educational portals, electronic libraries, mediateques and the distance education is very poor in the country.

5. Also it is necessary decentralize the managing of higher institutions and to give them academic freedoms, to select highly professional staff, to raise the role of pedagogical, technical and medical colleges, to put responsibility for sustaining advanced researches on the local bodies. Attention should be paid to charity activities stimulated by tax legislation. It gives the opportunity to the talented students from poor families to get education in the most expensive and prestigious universities of the world, to invite foreign teachers and professors whose intellectual and cultural resources will promote the development of higher institutions of Kazakhstan, adherence to traditions and to raising the image of university. These indices can be taken by the Ministry of Education of RK into account while:

- developing and applying the single independent system of assessment of the results of education that may destroy subjectiveness, manipulation of republic opinion.

- defining the rating of universities according to quality of educational services and give the students opportunity to choose university which meets their demands;

- calculating the amount of state financing of universities and while calculating expenditures on one student which can lead to competition of universities for each student and the number of students will be defined by the quality of educational services.

- *considering the appliance of monetary means of tax stimulation of business structures* in case they support the universities.

To perfect the system of higher education in RK it is reasonable:

- to introduce the multilevel preparation of specialists according to the American model.

The introduction of it will make Kazakhstan:

- competitive in qualitative education that will attract many foreign citizens; – it will integrate such advantages of the American higher education as: diversity of educational institutions – from small humanitarian colleges to large state and private universities including research and corporative universities the analogues of which there are no in Kazakhstan.

6. Introduction of decentralization of management in Kazakhstani Universities and providing of academic freedoms will allow:

- to stimulate innovative activity of universities and its staff on developing more perfect standards, teaching programs and courses according to adequate modern requirements and appliance into teaching process innovative technologies and methods of teaching;

- to continue the work on developing multimedia and electronic textbooks, the use of computer teaching and controlling programs in the teaching process. Also it is necessary to create interdisciplinary courses, and joined programs of teaching and scientific researches with scientific and educational institutions of foreign countries and post-soviet countries. Which provide competition of our post-graduates at the world market.

- to abolish single standards, single teaching plans that restrain creative approach, creative initiative and sound competition between universities for qualitative education;

- to raise the responsibility of the universities for retraining pedagogical staff for working on new innovative technologies for utmost informatization and computerization of teaching process, for giving a free access of students and professors to informational resources, for application and development of distance education, and forming the market of on-line education of students. The universities should also be responsible for developing finance provision of universities, for developing infrastructures, for

raising the image of the university, for developing fundamental and applied researches, for creating new techno parks and techno polices which are to be linking elements between production and education.

2. Nowadays the higher education is highly developing in the USA. The US educational strategy, the system of higher education in particular, is recognized as the most effective and successful.

3. The most important tendencies characteristic for the USA higher education system are: globalization, technologization, computerization, internatiolization and aspiration through these tendencies to strengollowing then their position at world education market.

4. The key indicators of high competitiveness of the American higher education are: in the ranking of the best world universities there are 60 American universities, in the USA there are the largest number of outstanding specialists who are regarded to be the best or one of the best specialists in their fields and consequently are the best in different basic researches. The USA has 9 Nobel prize winners more than in any other country. And all these come as evidence that American higher education system is the best in the world and it is in harmony with the needs of industry and powerful corporations, of small and huge firms. This educational system is characterized by high quality and productivity of multistage preparation of specialists particularly at postgraduate training. It attracts constantly increasing number of students from all over the world. The American universities are characterized by high technological support an well-developed infrastructure, by significant amount of financing both as the part of state assistance and from private sources as well. It includes financial costs on each student, high traditionalism. In the USA the system of charity activity is highly developed that is stimulated by tax legislation. The basic of high competitiveness of the US higher education system is decentralization of university management and provision of academic freedom.

5. Under the influence of globalization, technologization, internalization, increasing market relations the active reforming of all American universities is under way. It concerns both national universities and the private ones as well. They are transformed into economic corporations linked with industry and education. Thus, we can conclude the peculiarity of the American higher education system as productivity and entrepreneurship[4].

6. One of the peculiarities of the US higher education system at the modern level is the distributive education or life-long education. The significant

feature of the distributive or life-long education is the fact that education in a person's life is distributed in small portions and comes along with their public work. Despite the certain similarities the distributive education is not quite the same as the system of continuous education and it doesn't replace it. Thus, the system of continuous education provides for joint educational possibilities as in official so in unofficial systems. The system of distributive education lies in fact that your public work is quite common between educational periods. We are speaking not only of postgraduate education but also of retraining education caused by changing economical situation in the country. The periods of public work are alternated by the process of after-secondary education which is regarded as the necessary component of getting the higher professional education. The vital chain education-work-leisure-pension is broken, there appear opportunity to coordinate it in accordance with public query, as well as with their own wishes and needs, which could substantially vary during human life[5].

We can make the following conclusion that the organization of postgraduate education is necessary for RK entering into the number of 30 developed countries of the world. The country should create maximum score for development of creative potentials of students, for revealing talents and abilities of a person to serve the society. So, one of the aims of educational program of undergraduates should be forming of additional professional competency linked both with scientific – research and practical activity. Availability of these trends of world educational space requires comprehensive attention to the issues of high quality higher education. It will provide well – trained graduates who are able to become in future outstanding representatives of some fields of social life and to make professional and creative elite of the country.

Under reforming conditions of the national educational system, its integration into the world educational space it is very important to be aware of modern foreign educational practice, to be able to analyze processes in the educational sphere and abroad. The developing internationalization of all aspects of social life demands constant analyzing of all processes in the educational sphere and abroad and its accordance with local educational system. The study of the state, regularities and tendencies of the development of educational systems in comparison with different countries and regions of the world, its national and regional specification is one of the important means of social and «cultural» progress and unity of the nations.

All these statements have become the basis of my interest and study of the US educational experience aimed at perfection of education and bringing up future specialists in Kazakhstan. The major methodological issues were in the problem how to use expediently the achievements of the USA. The problem is how to look in fresh eye at the local experience and try to grow up future specialists taking into account the advanced ideas from the practice of the higher institutions of Kazakhstan. I have taken into consideration the points of view of different scientists:

a) the study, revelation of all negative and positive social and pedagogical processes which occur in the educational sphere abroad are important for getting useful knowledge as the basis of further scientific research and as precondition for further experimental activity at national level for developing theory and practice of the local pedagogy (Higher education today 2004:32-36).

Thus, the conducted analysis of the comparative pedagogy gives me the following summaries:

- one of the possible means of searching ways of rising efficiency of higher education in Kazakhstan is study of foreign pedagogical experience;

- the most precious in any research is not blind copying but creative usage of foreign experience in the practice of higher education and pedagogy. Accumulation of foreign experience tendencies lets us comprehend better the priorities of the local higher education, direct and forecast its development. It gives us the full vision of modern problems in education and ways of solving them.

2. The state of the Problem.

The major problems of Republic Kazakhstan higher educational system holding back its development are:

- availability of centralized management of higher institutions by the Ministry of Education of RK and lack of academic freedoms, unified standards deviation of which is regarded as serious drawback during the certification or accreditation of

higher institutions.

- the low degree of demand of graduates shortly after graduating from university. Not any company, firm or enterprise no matter state or private wants to hire a graduate without experience. It causes difficulties while applying for a job.

- . duplication of specialists in state and non-state universities leads to over-production and besides the graduates have different levels of education. According to various experts only 30-40 percent of graduates are able to apply for a job.

The maximum success in the modernization of the higher educational system of RK can be achieved if all programm arrangements of the government absorb the maximum possible from positive American potential in the sphere of higher education along all major indicators of quality: the qualitative selection of school leavers, the qualitative teaching staff, the high level of organizing educational process, logistic support, the developed infrastructure and amount of financing.

Introduction of decentralization of universities, provision of academic freedom will give a chance:

- to cancel common standards and uniform curriculum that hold back creative approach, creative initiative and healthy competition of universities for qualitative education.

- to raise responsibility of universities for organizing retraining of teachers for working with innovative new technologies: providing free access to information resources for all students and professors, informatization and computerization of educational process, the introduction and expansion of distance education, for the need of formation of the market of online learning, for developing logistic support and infrastructures of universities, for raising the image of university and expansion of traditions, for development of basic and applied research of priority directions, for the creation of new technological parks and technopolises which should be linking points between production and training.

References

- 1 Kazakhstan Strategy «Kazakhstan-2050» – New political course of the state/ Address by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan/ Kazakhstanskaya Pravda, №39. – Astana, 2012. – 14 December.
- 2 Fedorov I., Ercovich S. Higher Education in Russia. To use the world experience appropriately. – 2003.
- 3 Dzhurinsky A.N. Internalization of the Higher education in the modern world. – 2004.
- 4 Zamulin O.A., Kapustin, B.G., Konstantinovskiy D.L. Transformation of the universities and new approaches to the content and structure of education journal Higher education today, № 8. – 2004.
- 5 Denis M. The future of the universities in 10 years period. – 2004.

Мұқан А.О.

**Бүгінгі қазақ драматургиясы:
бағыт-бағдары мен ізденістері**

Мақала қазақ драматургиясының 2015 жылғы жетістігі мен өзекті мәселелеріне, бағыт-бағдары арналып, автор заманауи шығармашылық үдеріс пен жазушы-драматургтің театрмен шығармашылық қатынасының аяқ алысына тоқталады. Қоғамның өмір айнасы болған театр драматургтер шығармашылығында ел өміріндегі тарихи әлеуметтік мәні бар белгілі даталар – қазақ хандығының құрылуының 550 жылдық тарихы мен екінші дүние жүзілік соғыстағы жеңістің орны мен рөлі Қазақстан театрында жүріп жатқан шығармашылық ізденістерден толық көрініс табады.

Түйін сөздер: мәдениет, өнер, тарих, драматургия, пьеса, қойылым, сахна, автор, актер, режиссер.

Mukan A.O.

**Modern kazakh drama:
ways and searches**

The article is devoted to the most striking achievements and problems in the development of national drama in 2015, where the author examines the current state and creative processes in its development, analyzes the creative interaction with the drama-writer theater. The creative search of the Kazakh theater, as in a mirror reflects the processes taking place in this period in a society where one of the majorest events was the celebration of the 550th anniversary of the Kazakh Khanate and the formation of Kazakh statehood, as well as a great victory in the Second World War.

Key words: culture, art, history, dramaturgy, play, performance, stage, writer, author, actor, director.

Мукан А.О.

**Современная казахская
драматургия: пути и поиски**

Статья посвящена наиболее ярким достижениям и проблемам в развитии национальной драматургии за 2015 год, где автор рассматривает современное состояние и творческие процессы в ее развитии, анализирует творческое взаимодействие писателя-драматурга с театром. В творческих поисках казахского театра и драматургии, как в зеркале, отразились процессы, происходившие в этот период в обществе, где одним из знаменательных событий стало празднование 550-летия Казахского ханства и становление казахской государственности, а также великая победа во второй мировой войне.

Ключевые слова: культура, искусство, история, драматургия, пьеса, спектакль, сцена, автор, актер, режиссер.

БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫ: БАҒЫТ-БАҒДАРЫ МЕН ІЗДЕНІСТЕРІ

2015 жылдың 11 қыркүйегінде Астана қаласында Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған салтанатты жиын өтті. Оған мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев қатысып: «Бүгінгі той – ең алдымен, Қазақ хандығының 550 жылдық тойы. ...Қазақ хандығы кезеңі – ат жалында күн кешкен Алаш жұртының қаһармандық дәуірі. Ел билеген хандардың өмірі майдан шебінде өтті. Қазақтың алғашқы он төрт ханының жетеуі жорық жолында қаза тапты. Осынау ұлы бабалардың биік рухына барлық ұрпақ айрықша құрметпен бас иіп, ризашылығын білдіреді.

...Біздің қасиетті жерімізді ықылым замандардан Ұлы дала деп, ал бабаларымызды Ұлы даланың ұрпақтары деп атаған. Біз – солардың жалғасымыз, Ұлы даланың мұрагерлеріміз. Осынау кең-байтақ Ұлы даланың көгінде халқымыздың бақ жұлдызы болып Жаңа Қазақстан дүниеге келді. Біздің Қазақстанымыз – ұлы істердің ұйытқысы болған Ұлы дала елі!» [1] – деген еді. Осы айтылған пікір төңірегінде өткен жылы біраз ауқымды істер атқарылды.

Ұлы даланы мекен еткен қазақтың еуропалық үлгіде кәсіби театрының 90 жылдық тарихы оның үлкен құрамдас бөлігі – драматургиясымен домбыраның қос ішегіндей қатар өріліп келеді. Есеп беріліп жатқан 2015 жыл мемлекет пен тарихтың сан қатпарына үңіліп, осындай ұстанымды шығармашылығына арқау еткен жыл болып жұртшылықтың есінде қалып тарих қойнауына кетті. Жыл бойы 5 жарым ғасырлық тарихымызды сараладық, тереңдей зерттедік, көптеген жаңа дереккөздерімен қаруландық, өзіміз үшін қызықты да таңданыс тудырған жәйттермен жүздестік. Қазақ әдебиеті мен театр өнері үшін бұл жыл қалдырған үлкен рухани азық жинап, ұрпақтың талғажау ететін қорына айналдырған жауапты да жемісті жыл болды. Өткен жылы сала қалай дамыды? Қазақ театры нені азық етіп, қандай үлгідегі драматургиямен қоректенді? Пьесалардың көркемдік сапасы қай деңгейде? Пьесалардың сахнада қойылуы қалай жүзеге асып жатыр? – деген сұрақтар бүгінгі баяндамамыздың өзегі болып, соған жауап іздетеді.

2015 жылдың қазақ драматургиясындағы ерекшеліктеріне келмес бұрын драматургияға қатысты республикалық, халықаралық деңгейде өткізілген бірнеше маңызды іс-шаралар жайлы мағлұмат бере кетейік.

Біріншіден, Халықаралық ТҮРКСОЙ ұйымы мен «Еуразиялық топтың» (ERG) тарапынан 2015 жыл бір ғасырлық мерейтойына орай белгілі түрк халқының драматургі Халдун Танер жылы болып белгіленіп, Еуразиялық топ қолдауымен Түркі халықтарының драматургтері арасында осы мерейтойға арналған үздік пьесаға бәйге жарияланды. Комиссия қоржынына түркі әлемінің 18 ұлтының өкілдері жазған 109 пьеса келіп түседі. Соның ішінде қазақстандық жазушы-драматургтер тарапынан бәйгеге 16 пьеса қосылған. Халдун Танер жылы Анкарада, ТҮРКСОЙ штаб-квартирасында 2015 жылдың 8 желтоқсанда қорытындыланып, Башқұрстан (РФ), Әзірбайжан, Гагаузия, Түркіменстан және Қазақстан авторлары жеңімпаз атанды. Жерлесіміз режиссер-драматург Әкрам Ахметовтың ұйғыр тілінде жазылған «Махмұт Қашқари» пьесасы 10 мың түрік лира сыйақысымен екінші орынды иеленді [2]. Бұл есепті жылдың үлкен жетістіктерінің бірі.

Екіншіден, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі тарапынан жылда өткізіліп келе жатқан дәстүрлі «Тәуелсіздік толғауы». Бұл бәйгеге биыл 20-ға жуық пьесалар түсіп, комиссия отырысының шешімімен белгілі қаламгерлер Жолтай Әлмешұлының «Шамда сөнген шырақ» немесе «Әл Фараби арманы» пьесасы және Тынымбай Нұрмағамбетовтың «Мұстафа Шоқай» драмасы үздік атанып жүлделі орындардан көрінді. Белгісіз себептерге байланысты бұл ақпарат ресми түрде БАҚ бетінде жарияланған жоқ.

Үшіншіден, Қазақстан Жазушылар одағы «Еуразиялық топтың» (ERG) демеушілігімен ҚР Тұңғыш Президент қорының өткізген «Алтын тобылғы» бәйгесі. Мұнда «Бақтан өткенде» пьесасымен биіктен көрінген жас драматург Әннәс Бағдат болды [3].

Төртіншіден және бастысы, ұлттық әдебиетті қолдау мақсатында Қазақ хандығының 550 жылдығына орай ұйымдастырылған «Алаш тарихының ақиқаты» атты жабық бәйгесі жарияланып жыл аяғында бәйгенің жеңімпаздарын марапаттау рәсімі осы жерде өтті. Проза, поэзия, драматургия жанрлары бойынша жарияланған бәйгеге еліміздің түпкір-түпкірінен 200-дей шығарма келіп түсіпті. Көрнекті ақын-жазушылар, әдебиет сыншылары, театр қайраткерлерінен құралған сараптау комиссиясы жабық бәйгенің талабына сай, үміткерлерді анықтаған. Жүлдегерлер арасынан, тіпті, бұрын әдебиет саласында танылмаған қаламгерлердің көрінуін қазылық еткен комиссияның жұмысының бейта-

рап жұмысын көрсеткендей. Қалай десекте, драматургия секілді күрделі жанрда қаламы әбден ысылған қазақ театрына тұрақты жазып жүрген авторлар есімдерін көреміз.

Драматургия жанры бойынша: Бас жүлде – Иранбек Оразбаев (Алматы). 1-орын – Рақымжан Отарбаев (Атырау). 2-орын – Сұлтанәлі Балғабаев (Алматы), Думан Рамазан (Астана), Жолтай Әлмештегі (Астана). 3-орын – Нұрғали Ораз (Алматы), Кенжебай Ахмет (Жезқазған), Жәркен Бөдеш (Алматы), Мағира Қожахметоваларға (Алматы) бұйырды. Ол жайлы кезінде БАҚ жан-жақты хабарламалар берді [4].

Қуаныштысы, бәйге қорытындысы жасалар тұста жеңімпаз аталған туындылар «Ан Арыс» баспасынан қос томдық болып шығарылып оқырмандардың қолына тиді [5]. Пьесаларды оқып шығып талқылау, олардың деңгейіне, көркемдік сапасына қарай орындар бөліп беру арнайы комиссия мүшелерінің жұмысы болды. Бастысы, бәйге талабына сай туындыларды іріктеп саралай алған деген ойдамыз. Өзіміз үлкен ықыласпен жанрлық шеңбері жыр-шежіреден бастап драмалық поэма, кең тынысты тарихи полотноға ұласатын, заманауи лирика мен мистикалық драмаға ауыз артатын алуан бағыттағы шығармаларды осы жинақтан оқыдық. Бұл кітапта орын тепкен кейіпкерлер галереясы, сандық, сапалық тұрғыда өсіп, жаңара түскен. Халыққа бұған дейін хрестоматиялық ұғымдай болып кеңінен танылған үш жүзді біріктірген Абылай ханнан, күллі қазақтың ақылман кемеңгерлері бола білген Төле, Қазбек, Әйтеке билерінен бөлек, мемлекеттің іргетасын қалаған Керей мен Жәнібек сұлтандар, жолы ескіден келе жатқан Еңсегей бойлы Есім хан, Жиымбет пен Марғасқа жыраулардың, Тәшкен билеушісі Тұрсын ханмен тайталасқан оңтүстіктің ел қамқоры болған Қанай датқа, Мұсабек батыр, Мәделіқожа ақынның, «темір нарком» атанған Жүргеновтің, батыр Бауыржан мен қайсар Мәншүктің, Шераға – Шерхан Мұртаза мен ақиық ақын Мұқағалидың көркем де сом жасалған образдарымен толықты.

Кітапқа енген пьесаларды біз жазылу бағыты мен көтерген мәселелеріне қарай біз пьесаларды шартты түрде бірнеше топқа бөлдік. Алдымен, көтерген тақырыбы мен сюжеті бұрыннан белгілі, алдыңғы буын қаламгерлер көтерген, бірақ драматургтер тарапынан қайта айналып соққан, өзіндік ой топшылаған туындыларға И. Оразбаевтың «Хан тұқымы» жыр-шежіресі және Жәркен Бөдештің «Шерата және Шынбала»

драмалық поэмасын жатқызамыз. Екі шығарма да поэзияның тілімен өріліп, кейіпкер образдары кесек, тұлғалы етіп сипатталады. Қуатты да уытты ырғақта бір деммен оқылатын, пафосқа құрылған Иранбек ағамыздың «Хан тұқымы» шығармасы осы күйінде музыкалы театр сахнасына – опера либреттосы болуға да әбден келеді.

Келесі топта Рақымжан Отарбаевтың «Нарком Жүргенов» тарихи драмасы, Думан Рамазан «Аңсар» пьесасы, Жолтай Әлмештегінің «Мырзбидің жазасы» тарихи драмасы, Кенжебай Ахметтің «Еңсегей бойлы ер Есім» тарихи драмасы, Мағира Қожахметованың «... Азат Алаш – Даңқты Алаш!» драмалары қазақ театры сахнасында бұрын қозғалмаған тарихи тақырыпты көтерген. Әр пьеса өткен тарихымыз бен ел жадында қалған тұлғалар өмірінен өзіндік қайталанбас полотнолар жасай алған. Мұнда қазақ хандығының қалыптасу, даму жолындағы көне тарихы мен XX ғасырдың 30-40 жылдар көріністері. Төңкерістен кейінгі ел қатарлы қазақ болып мәдениет пен өнер жасау, репрессияға ұрындырған зұлматты кез бен екінші дүние жүзілік соғысқа ұласқан ұрпақтың жүзін күйік шалған тарихи кезеңдер баяндалады.

Үшінші топқа Сұлтанәлі Балғабаевтың «Мәңгілік махаббат әні» музыкалық пьесасы бүгінгі күннің жастардың тұрмысы мен өмір салтын ашып суреттесе, Нұрғали Ораздың «Дөп дөңгелек дүние» мистикалық драмасында ақиық акын Мұқағалидің о дүниелік болғаннан кейін араға жылдар салып өзі жүрген, қиялына шабыт берген жерге, көп өзгере қоймаған қоғамына қайта оралуы, адамдар арасындағы мәңгілік өлмейтін өзекті тақыптардан ой қозғайды.

Тарих жылындағы жыл еткен сахнадағы жаңалықтарға тоқталар болсақ 2015 жыл тұтастай еліміздің тарихына терең үңіліп, зерделеген жыл болды. Қазақ хандығына – 550 жылдығына арналған тарихи тақырыпқа қойылға спектакльдер бұл жылдың репертуарынан ерекше орын алды. Жекеленген тарихи тұлғалар келбетін ашуға бағытталған драматургия саласында соңғы жылдары біраз туындылар көрерменмен қауышты. Сапалық тұрғыдан әр алуан деңгейде жазылған пьеса авторлары ішінен соңғы жылдары Думан Рамазанның есімі жиі аталып жүр. Ол дұрыс та. Есепте сөз болған бір жылда автордың пьесасын республиканың 5 театры сахналаған екен. Олар: «Абылайдың арманы» (Қарағанды реж. Д. Қырықбаев, Астана реж. Б. Ұзақов, Шымкент орыс драма театрында реж. Е. Оразымбетов), «Керей – Жәнібек» Шығыс Қазақстан облыстық театрында реж. Б. Ұзақов),

Б. Римова атындағы Алматы облыстық қазақ драма театрларында (реж. Б. Тоқымбаев) тұсауы кесілді. Автор үшін үлкен жетістік. Өзінің театрын, режиссерін тапқан драматург деп осы Думанды айтуға әбден болады. Осы драматургтің қатарына соңғы кезде жазу-сызуымен көрініп жүрген жас қаламгер Бағдат Әннесті қосуға болады. Ол да академиялық театрда драматургиямен арнайы айналысады, режиссер, актерлермен қоян-қолтық еңбек ете жүріп жазған пьесалары сахнаға қойылып жатыр. Оның тарихи тақырыпты көтеріп Алматыдағы Неміс театры сахнасына арнап жазған «Рух»-«На земле» лекция спектаклін [6] (Реж. Еслям Нұртазин) және М. Әуезов атындағы Қазақтың академиялық драма театры сахнасына белгілі қаламгер І. Есенберлиннің танымал трилогиясы негізінде инсценировкаланған «Алмас қылыш» (реж. А. Кәкішева) спектаклін атауға болады. Екі спектакль де автордың театрмен қоян-қолтық араласа жүріп, режиссермен және шығармашылық топпен бірлікте туындады. Ал жоғарыда атап өткен «Бақтан өткенде» пьесасы республиканың бас қалаларындағы екі театрға қабылданып, бүгінде дайындық жұмыстары жүріп жатқан болар.

Бұдан бөлек, Ш. Мұртазаның романы бойынша Е. Жуасбек инсценировкасын жасаған «Ай мен Айшасы» (реж. Т. Жаманқұлов) М. Әуезов атындағы академиялық драма театры сахнасына қойған халқымыз тарихындағы соғыс тақырыбының зардаптарын көтерген салмақты қойылымдардың бірі. Драматургтер бәйгесіне түсіп үшінші жүлде алған Ж. Бөдештің жазған шығармасының арқауы қарт қаламгер Ш. Мұртазаның «Ай мен Айшасы» болатын. Осы бағытта Ж.Шанин атындағы оңтүстік Қазақстан облыстық драма театры Әкім Таразидің «Әлия» трагедиясын, Павлодар театры Ештанаев пен Ыбраевтің «Әбілмансұр, Сабалақ, Абылайхан» тарихи драмасын, Ақмола облыстық қазақ театры акын Құдайберлі Мырзбектің Мәлік Ғабдуллиннің 100 жылдығына арналып жазылған «Батырлық жолы!» драмасын, Жезқазған театры С. Тұрғынбектің «Кейкі батыр» тарихи драмасы, Ақмола облыстық орыс театры қазақтан шыққан батыр штурман ұшқыш Хиуаз Доспанова жайлы спектакль дегендей жалғасып кете береді.

Бұл пьесаларға тән ортақ кемшіліктер бар. Шығармалар негізінен қазақ тарихы болғасын автордың материалды меңгеруде, тарихи тұлғаларды сомдаудағы әдістерінде, жазылған тақырыпты игеруде тереңдік, көркем образдар қатарының шынайы шықпай жатуы. Оқиғаны, кейіпкерді, сахнаны құруда өзіндік технологи-

ясы, ішкі жазу зертханасында қорытып барып жазу арқылы сапасы жоғары көркемдік деңгейге жету жағындағы жетіспеушіліктер. Тарихи тақырыпты көтерген автордың уақыт, кеңістік, кейіпкерлер саны, тарихи шындықтың берілу мөлшері, мазмұнды әрі жүйелі оқиғаның өрбуін қамтамасыз етуі толыққанды көркем туынды болып шығудың кепілі болмақ.

Ал енді жазылған, бірақ қойылмаған пьесалар қанша? десек ойланатын мәселелер бар. Думан Рамазанның пьесасынан басқасы қойылған жоқ. Өткен жылы өзекті болған Қазақ хандығының мерейтойы өтіп кетті. Тарихи тақырып ескірмейді, осыншама еңбек, күш-жігермен жазылған шығармалар көрерменге жетуде қиындық жолы басталды. Түйін қайдан дегенде, оған драматург те, театр да емес осы бәйгелерді өткізетін министрліктің мерейтойлық бәйге жариялау кестесінің кешеуілдеп жасалатынын ескеріп, қалыптасқан жағдайды өзгерту жайлы ұсыныс жасау керек па деген ойға қаламыз. Немесе осындай жайбасарлығымызбен ылғи кешігуде боларымызды атап өтпеске амал жоқ. Биылғы театрлар репертуары үшін жасалынып жатқан бәйге мәресіне жетті. Фанфарлар ойналып бітті, жүлделер таратылып берілді, ал алтын уақытты жіберіп алдық. Театр әрі қарай пьесаны қоюға келгенде бас тартады, тартыншақтайды. Темірді қызған кезінде соққанға не жетсін. Сынаптай сырғыған уақыттың бүгінгі талабы басқа. Жүлде алғандар пьесаны міндетті түрде театр сахна-

сына қойылуын міндеттейтін министрліктің жоғарыдан жіберетін кеңестік жүйеден қалған нұсқаулығын қолдану әдісі бізге қол емес. Сондықтан, келесі жылы аталынып өтетін мерейтой немесе тарихи датаға байланысты іс-шаралар болса, ол алдын ала қарастырылып, театрларға жылдың екінші жартысында немесе келер жылдың басында ұсынылуы керек. Қолымыздағы «Алаш тарихының ақиқаты» кітабы басылуға 2015 жылдың 26 қазанында қол қойылып бұл кітапты оқырман 2016 жылы алды [5]. Жыл қорытындысы жасаған кезде театрларымыз жеңімпаз атанған пьесаларды сахнаға жаппай қойып репертуарын дер кезінде толықтырып жатса қандай ғанибет болмақ.

Ойымызды қорыта келгенде, ұрпақтың рухани әлемін сауықтыру ісіне тек министрлік, тек жекеленген адамдар ғана емес жалпы қоғам болып жұмыла атсалысу керектігі өз-өзінен белгілі шаруа. Елбасымыздың жария еткен «Мәңгілік ел» болу идеясы қоғамды, ондағы адам капиталының апасына, елдің зор үміт арттар келешегі – балалар мен жастарды туған жері мен отанын сүйетін патриот етіп тәрбиелеуді, тәуелсіз Қазақстанның рухы мықты саналы да ойлы азаматтары етіп өсірді бүгінгі күннің ба-сым бағыты етіп алдыңғы шепке шығарды. Осы жолда театр мен драматургия жұмыла көтерер жүк жетерлік. Оларды көтеру үшін театр қайраткерлері, жазушы драматургтер, ғалымдар бірлесе отырып істелер жұмыс ауқымы бар.

Әдебиеттер

- 1 http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-nenazarbaev-tyn-kazak-handygynyn-550-zhyldygyna-arnalghan-saltanatty-zhiynda-soilegen-sozi
- 2 <http://www.ayb.org.tr/index.php/30-haberler/366-dogumun-100-yilinda-haldun-taner-tiyatro-eseri-yarismasi-sonuclari-belli-oldu>
- 3 «Алтын тобылғы» әдебиет сыйлығының алғашқы жеңімпаздары // Алматы ақшамы. – 2015. 07.12.
- 4 Алаш тарихының ақиқаты // Қазақ әдебиеті. – 2015. – № 23(3501)
- 5 Алаш тарихының ақиқаты. – Алматы: Аң Арыс, 2015. – 540 б.
- 6 Мұқан А. Неміс театрында – қазақ тарихы // Егемен Қазақстан. – 2016. – №70 (28798).

References

- 1 http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-nenazarbaev-tyn-kazak-handygynyn-550-zhyldygyna-arnalghan-saltanatty-zhiynda-soilegen-sozi
- 2 <http://www.ayb.org.tr/index.php/30-haberler/366-dogumun-100-yilinda-haldun-taner-tiyatro-eseri-yarismasi-sonuclari-belli-oldu>
- 3 Altyn tobylgi adebiet syligynyn algasky geninpaздary // Almaty aksamy. – 2015. 07.12.
- 4 Alas tarihnin ayyqati. // Qazaq adebiyeti. – 2015. – № 23 (3501) 13.11.
- 5 Alas tarihnin ayyqati.- Almaty: An Arys. – 2015. – 540 b.
- 6 Mukan A. Nemis teatrynda – qazaq tarihi // Egemen Kazakstan. – 2016. – №70 (28798)

5-бөлім
ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 5
МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 5
YOUNG AUTHORS

Борибаева Г.А.
**Қарапайым метатілдік сана:
эксперименттік талдау**

XX ғасырдың соңғы он жылдығынан бастап ғалымдарды жалқы есімдердің, соның ішінде топонимдердің тарихи-мәдени аспектісі қызықтыра түсті. Топонимдер халықтың өткен тарихы мен таралу географиясынан, мәдени, сауда орталықтары мен бастан кешкен негізгі тарихи оқиғаларынан сыр шерте алады. Топонимдердің өзіндік ерекшелігі, шынайы құбылыстарды сипаттау мен номинациялау қабілеттері – оны жан-жақты, түрлі тәсілдер негізінде зерттеуге ықпал етті. Осылайша, әлемнің топонимдік бейнесі заманауи тіл білімінің өзекті мәселесіне айналды. Топонимдердің этномәдени маңыздылығымен интегративті мәртебесі өзектілікке себеп бола білді. Аталып өткен топонимдер жайлы әр бір қызықты мәліметтер, біздің зерттеуімізге арқау бола білді. Зерттеу жұмысы Қазақстандағы жер-су атауларын, сол атаулардың қарапайым метатілдік сана тұрғысынан түсіндірілу процесінің іске асуын бақылап, нәтижелерін анықтауға бағытталған. Мақаланың мақсаты географиялық объект ретінде саналатын топонимдердің қарапайым тіл иесі тарапынан қабылдануы мен оны түсіндіруі арасында орын алатын тілдік процестер мен оның көрінісін сипаттау.

Түйін сөздер: рефлексия, тілдік сана, топонимдік рефлексия, қарапайым сана, қарапайым метатілдік сана.

Boribayeva G.B.
**Ordinary metalinguistic
consciousness: an experimental
analysis**

The cultural-historical aspect of proper names, in particular, toponyms, in the last decades of the twentieth century attracted the attention of scientists. The names of geographic features are considered as an ethnocultural phenomenon, which conceals information about the boundaries of the nation's settlement, about their historical past, cultural and trade centers and geographical, etc. The ability to nominate and describe the phenomena of reality and functional features of the place names resulted in the new and different approaches, methods of study in linguistics as well as in other branches of science. Thus, in the study of modern linguistics toponymic picture of the world refers to one of their pressing issues. The reason for this urgency has served ethnocultural and integrative status names. Under integrative status, it refers to the way the system-verbalization of reality as a reflection of the correlation of historical and social, linguistic and ethnocultural aspects of the nation's development. Our work is to focus on the observation and interpretation of the results of Kazakhstan toponyms on the basis of the ordinary metalinguistic consciousness. The purpose of the article – to identify and describe the linguistic processes that are identified in the perception and interpretation of toponyms ordinary consciousness.

Key words: reflection, linguistic consciousness, toponymic reflection, ordinary consciousness, ordinary metalinguistic awareness.

Борибаева Г.Б.
**Обыденное метаязыковое
сознание: экспериментальный
анализ**

Культурно-исторический аспект имен собственных, в частности топонимов, в последние десятилетия XX века привлек особое внимание ученых. Названия географических объектов рассматривают как этнокультурный феномен, в котором скрывается информация о границах расселения народов, об их историческом прошлом, о культурно-торговых и географических центрах и т.п. Способность номинировать и описывать явления действительности и функциональные особенности топонимов обусловила новые и различные подходы, методы их изучения как в лингвистике, так и в других отраслях науки. Наша работа направлена на наблюдение и определение результатов интерпретации топонимов Казахстана на основе обыденного метаязыкового сознания. Цель статьи – определить и описать языковые процессы, которые выявляются при восприятии и интерпретации топонимов обыденным сознанием.

Ключевые слова: рефлексия, языковое сознание, топонимическая рефлексия, обыденное сознание, обыденное метаязыковое сознание.

ҚАРАПАЙЫМ МЕТАТІЛДІК САНА: ЭКСПЕРИМЕНТТІК ТАЛДАУ

Ғылым жыл санап даму, жаңару үстінде болғандықтан, тіл білімінде де біршама өзгерістер болары хақ. Жаңа көзқарас, жаңа ақпараттар, лингвистикадағы жаңа зерттеу әдістері, сонымен қатар, тілдің өзге ғылымдар мен өзара ішкі салаларымен түрлі қатынаста тоғысуы ғылымға жаңа бетбұрыс пен жаңа ізденісті алып келді.

Соның бір нәтижесі ретінде тіл иесінің, сөйлеушінің өз тіліне, сөйлеу әрекетіне, түсіндіру қабілетіне назар аударуы болып табылады. Бұл соңғы 30 жыл көлемінде зерттеу нысанына алына бастаған жаңалық.

Осы тұрғыда тіл мен ойлау, тіл мен сана қатынасының көрінісін адамның сөйлеу әрекетінен немесе өз ойын жеткізе алу қабілетінен байқауға болады. Бұл тілді антропоцентристік көзқарас тұрғысынан зерттеудің көрінісі. Қоршаған ортаны тануда, оны қабылдап, ой елегінен өткізіп, өз пікірімен үстеп, бағасын көрсете отырып бастапқы элементті сипаттау – қарапайым метатілдік санадағы рефлексияның іске асуының белгісі.

Рефлекс – жалпы ғылымға тән термин. Ол жаратылыстану ғылымдарында да (биология, неврология, физиология, математика, физика, химия, т.б.), гуманитарлық ғылымдарда да (философия, лингвистика, әлеуметтану, т.б.), екі ғылымға тән қасиеттері бар психология ғылымында да зерттеу объектісіне айналған.

Рефлекс принципін алғаш философ ғалым Р. Декарт жұмыстарында кездесетіндігін біраз ғалымдар алға тартады (Claras F., Рубинштейн С., Калашникова Н., Трикоз Э. және басқалар). Терминді алғаш кім қолданғаны жайлы мәлімет оның түрлі ғылым саласында қолданылатындығы салдарынан нақтыланбаған. Ал терминнің қолданылуы тұрғысынан Франкойз Кларак (Francois Clarac) өз зерттеуінде ғылыми журналдар базасының тірек сөздері негізінде «рефлекс» сөзін іздеуге салғанда, кездесу уақыты 1949 жылды көрсеткен [1].

Рефлекс латын тіліндегі *reflexus* – кері қайтарылған, шағылысқан, бейнеленуші деген мағына береді. Ағзаның ішкі немесе сыртқы тітіркендіргіштер әсеріне орталық жүйке жүйесінің қатысуымен қайтаратын жауабы. Тіл біліміндегі рефлекс құбылысын – қандай да бір зат не құбылыстың адам

санасына әсер етіп, бейнеленіп, тілде көрініс табуы деп қарастыруға болады.

Рефлексия (*латын* тіліндегі *reflexio* – кейінге оралу) – индивидтің өзіне-өзі, өз санасына, белсенділігі нәтижелеріне көңіл бөлу, сезінуі, ой елегінен өткізуі.

Осыдан байқайтынымыз, «рефлекс – жалпы ұғым (кез келген бір ағза реакциясы), ал рефлексия – салыстырмалы түрде тар ұғым (тек адамға байланысты қолданылатын термин)» [2].

Рефлексияның адамға тән құбылыс екендігін жантанушы ғалым С. Жақыпов та айтып өтеді: «Рефлексия – адамның тануының өзіне, ішкі әлеміне, психикалық қасиеттер мен қалып-күйге бағытталуы» [3, 60].

«Рефлексияның негізінде ақыл-ес жатады, ал адамда ақыл-естің болуы – оның рефлексивті қабілетінің де бар екендігінен хабардар етеді», «әр бір рефлексивті акт – ол ұғыну мен түсіну актісі болып табылады» [4, 13].

Рефлексияның ақыл-ес, сана, таным, ойлау, түсіну, ұғыну секілді әрекет ету негізі бойынша біріншілік ұғымдары мен вербалдану секілді екіншілік ұғымдары лингвистикада, соның ішінде когнитивті лингвистика, психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика салаларында зерттеліне бастауына негіз болды.

Сонымен, рефлексияны процесс ретінде анықтадық, ал осы процесске әсер етуші фактор ретінде тілдік сананы, соның ішінде қарапайым (мета)тілдік сананы алдық.

И.А. Бодуэн де Куртенэ өз зерттеуінде ойлаудың «лингвистикалық немесе тілтанымдық» түрі кездесетіндігін атап өткен. «Тілтанымдық ойлау» тек тілші ғалымдарға ғана тән емес, сонымен қоса тіл жайында ерекше білім – халықтық білім де болатынын айтады. Тіл туралы халықтық танымды «... халықтың тіл сезгіштік қабілеті ойдан шығарылған, не субъективті жалғандық емес, керісінше, оны қасиеттері мен әрекеттері негізінде анықтап, объективті тұрғыда растап, деректермен дәлелдейтін шынайы, онды категория (функция)» деп көрсетеді [5, 50].

Ғылыми біліммен қатар халықтық білімнің болатындығын ескеру қарапайым тіл иеленушісінің метатілдік қызметіне деген қызығушылығын арттыруға ықпал етті. Ресейлік және отандық лингвистикада сөйлеушінің тілдік көрсеткішіне назар аудару диалектология саласында, мәліметтерді қарапайым халықтан жинау барысында толығырақ түсті. Бұл «халықтық лингвистиканың» пайда болу алғышарттары еді.

Көрнекті ғалым зерттеуші Н.Д. Голев өзінің шәкірттерімен бірге топонимдік атаулардың

қарапайым халықтың қалай қабылдайтыны, халықтың атауларды талдауы, сол талдау-түсіндірмелер негізінде қарапайым метатілдік сананы бақылау секілді зерттеулер жүргізіп, белгілі бір деңгейде өзіндік «мектеп» қалыптастыра алды деуге болады. Н.Д. Голев пен Л.М. Дмитриева бойынша, жалқы есімдер адамның әлемді тану жүйесін құраса, топонимдер әуел бастан «бағдарлаушы белгі» ретінде пайда болып, «адам санасындағы географиялық шынайылықтың көрінісін» бағамдайды [6, 6-7].

Топонимдерді зерттеу жүйелі принциптерді қолдану арқылы ғана іске аспай, «антропоэкті өлшем» тұрғысынан да қарастыру басымдылығына ие болады.

Бұл тұрғыда мақала авторлары Н.Д. Голев пен Л.М. Дмитриева топонимдерді зерттеудің жаңа парадигмасына нұсқайды. Яғни, топонимдер осы күнге дейін «карта, сөздік, жеке атау» негізінде, «адамнан» тыс зерттелініп келсе, топонимдерді антропологиялық тұрғыда зерттеу атауларды тікелей сөйлеуші санасымен, оның қабылдау, санасында бейнелену, вербалды түрде жеткізуді алға тартып, ғылымға жаңа бетбұрыс енгізеді. Осындағы алғашқы зерттеулер легін «онтологиялық зерттеу жүйесіне» телиді де, соңғысын «менталды зерттеу жүйесіне» жатқызады: «Ментальное бытие системы определяется через концепты, представленные в семантической структуре названий и репрезентированные в топонимических контекстах, фиксирующих результаты коммуникативной деятельности носителей языка». Олардың пайымдауынша, топонимдік материалдарды менталды парадигмада зерттеу – оның «атау тарихы мен этимологиясына қатысты мәселелерді ығыстыра келіп, атаулардың заманауи қолданысы мен адамдар қатынасындағы рөлі, атауды қабылдау» секілді мәселелерді бірінші орынға қоятындығын атап өтеді. Оның себебін «қазіргі таңда топонимдік анықтаулардың қарапайым халық тарапынан қабылдану жиілігін анықтау» өзектілігімен түсіндіреді [6, 7].

Мұндай тәсіл топонимдерді жіктеуде дәстүрлі «қызметі мен түрі» тұрғысынан ғана жіктемей, жаңа аспект «географиялық атаулардың белгілі бір тілдік топтың нақтылы қабылдануы мен жеке тұлға санасында қызмет етуі» тұрғысында да тізбектей алуына мүмкіндік береді.

Осы секілді пікірді ағылшын зерттеушісі Т.Ф. Торнтон да атап өтеді: «place names tell us something not only about the structure and content of the physical environment itself but also how

people perceive, conceptualize, classify, and utilize that environment» [7, 2].

Жер-су атауларын антропологиялық тұрғыда зерттеу алғаш рет Ф. Боас еңбектерінде көрініс табады. Ол Америкадағы үндістердің мәдениетін зерттеу үшін топонимдік атауларды басшылыққа алуды ұсынады [8]. Америкадағы осы секілді зерттеулерді тізбектеген Т.Ф. Торнтон Ф. Боастың зерттеуінен бастап Кит Бассоның да еңбектеріне тоқталады [7].

Тіл білімінде ономастика құрамында қарастырылатын топонимика саласы, соның ішінде топонимдер отандық ғалымдар арасында онтологиялық тұрғыда зерттеліп келді (Жанұзақов Т., Рысберген Қ., Әбдірахманов Ә., және т.б.). Топонимдерді географиялық объект ретінде және тарихи кезеңдерді сипаттауда, тарихи қалаларды зерттеуде тарихшылар мен археологтардың, географтардың қарастырған отандық зерттеушілер де жер-су атауларының шығу тегі мен қойылу себептерін анықтауды мақсат етті (Қоңқашпаев Ғ., Қойшыбаев Е., Байпақов К., Абдрахманов С., Горбунов А., Сапаров Қ., және т.б.). Соңғы жылдары топонимдерді фольклормен байланыста, аңыздар негізінде (Қайдаров Ә., Паңгереев А.), лингвокогнитивті және этномәдени тұрғысынан зерттеп (Рысберген Қ., Тасполатов Б., және т.б.), сонымен қатар өңірлік топонимдерді жеке-жеке қарастырып, тарихи-лингвистикалық, этимологиялық, құрылымдық тұрғыдан қарастырып жүрген зерттеушілер саны жетерлік.

Біздің зерттеуіміздің ерекшелігі, Қазақстандағы атаулардың менталды аспектіде алғаш рет зерттеліп отырғандығы және оны зерттеу мақсаты мен міндеттері айкындайды. Зерттеу жұмысымыздың мақсаты – Қазақстандағы жер-су атауларының қарапайым халық санасында қалай көрініс табатындығын анықтау. Бұл мақсатқа жету үшін келесі бөлімдегі зерттеу әдістерін қолдандық.

Бірінші гипотеза ретінде «қарапайым халық санасында қалыптасқан топонимдік атаулар қазақ халқының тарихынан сыр шертеді», екіншілік гипотеза ретінде «топонимдерді түсіндіру, талдау барысында қазақ халқына тән әлеуметтік жағдайлар (салт-дәстүр, менталитет, ұстаным) анықталады» деген болжамдарды алға тартамыз.

Зерттеудің нәтижелері қазақ тіл біліміне ұлттық сана, қарапайым сана, тілдік сана, метатілдік сана ұғымдары бойынша теориялық тұжырымдармен толығады деп күтеміз. Ал, практикалық тұрғыда, зерттеу нәтижелерін түрлі танымдық, энциклопедиялық сөздіктерге

арқау ете отырып, кіші буыннан үлкен буынға дейінгі аралықты қамтитын тарихи, танымдық, өлкетанушы сөздіктер құрастырып, Қазақстанның көркемдік, танымдық тұтастай электронды картотекалық базасын құрап, жалпы функционалды сауаттылықты арттыру алғышарттарын құруға негіз бола алады.

Біздің зерттеуіміз үш кезеңнен тұрды. Біріншісі – сауалнама құрастыру, екіншісі – сауалнаманы респонденттерден алу, үшіншісі – сауалнама нәтижелерін сараптау.

Сауалнама құрастыруда Е.Л. Березовичтің топонимдерді зерттеуде ескерілуі қажет ететін бес ақпаратын басшылыққа алдық:

- .атаудың объектілік қатысымдық (объектная соотнесенность) заңдылығын басшылыққа алу (Мыс.: Алматы қаласы, Шу өзені, т.б.) (Мысалдар біздікі – Б.Г., ...);

- .бір объект атауы парадигмасының ішіндегі семантикалық байланыстарды, яғни нысанның қатар пайдаланылатын атауларының семантикасын ескеру;

- .атауларды семантикалық тұрғыда интерпретациялауда топонимдердің микрожүйесін ескеру маңызды;

- .қарапайым тіл иесінің географиялық атаулар жайындағы тілдік сана көрсеткішін ескеру керек;

- .географиялық нысан ареалын назарға ұстау қажет [9, 40-43].

Сонымен қатар сауалнамаға топонимдерді таңдау принциптерін келесідей белгіледік: макротопонимдер мен макротопонимдерді қоса ескердік, соның ішінде гидронимдерді, оронимдерді және ойконимдерді алуды жөн көрдік.

З.Д. Попова мен И.А. Стернин «Семантико-когнитивный анализ языка» атты еңбегі негізінде нысанға алынған атауларды концептосфера ретінде қарастырдық. «Концептосфера же человека (упорядоченная совокупность ментальных единиц, отражающих познannую субъектом действительность) составляет информационную базу как сознания, так и мышления человека» [10, 30].

Сауалнама мақсаты – берілген атаулар арқылы қарапайым сана иесіндегі топонимдік рефлексияны анықтау.

Сауалнамаға Алматы облысына тиесілі 10 (4 ойконим, 4 гидроним, 2 ороним / 5 макро-, 5 микро-топоним) атау алынды. Сауалнаманы Березович талаптарына сай құрастырып 20 респонденттен жауап алдық. Сауалнамаға 17-35 жас аралығындағы, түрлі мамандық иелері мен Ал-

маты облысымен қатар, Алматыда тұрып жатқан басқа да облыс өкілдері қатысты.

Жалпы статистика. Сауалнамаға алынған атаулар: Алматы, Есік, Қаскелең, Сарқант, Медеу, Талғар, Қапшағай, Балқаш, Іле, Шелек. Респонденттердің қосымша ретінде қосқан топонимдері (туған жерлері және қосымша ақпарат ретінде ұсынған атаулар) – **24** (*Жоңғар Алатауы, Желісай, Қойлық, Алмалы, Қарабөгет, Қабанбай, Қара есек, Әлмерек, Ұзынағаш, Талдықорған, Сарыбұлақ, Жаркент, Шонжы, Тараз, Малаводная, Үңгіртас, Қатоқарағай, Ақтөбе, Барсакелмес, Қалмаққырылған, Қарасаз, Тұздыбастау, Тарған, Қазығұрт*). Респондент тарапынан жауап жазылмаған топонимдер – **21**: Есік, Сарқант, Балқаш (1), Медеу (2), Қапшағай (3), Талғар, Шелек (4), Іле (5). Өз туған жерлері мәлімет беруден бас тартқандар саны – 3. Қосымша ақпарат бергендер саны (міндетті емес сұрақ) – 6. Мағынасын «білмеймін», аңыз-деректер «білмеймін», мағынасын естімегенмін деген 3 жауап кездесті, осының ішінде түсіндірме бермегені 2 жауап.

Сұрақтардың негізгі мақсаты – жауап берушілердің атау жайлы, атаудың шығуы жайында не ойлайтындығын білу болғандықтан, респонденттердің жауабын берілуіне орай, түрлеріне, мағынасына байланысты келесідей ерекшеліктерді байқадық:

1. жауап беруде сенімділік/сенімсіздік таныту (мыс., *Алма ата деген кісіге байланысты қойылған* (Алматы, AL 07); *Алматы облысына кірер жер болған соң Есік деген атау берілді деп ойлаймын* (Есік, AL 13);

2. жауаптарды энциклопедиялық сипатта беру (мыс., *Қарлұқтар заманында 7-9 ғ. Жетісуда салынған қоныстардың бірі 1861 ж. алғашында Любовный болса, 1901 ж Қаскелең аталған* (Қаскелең, AL 8);

3. ассоциативті түрде сипаттау (мыс., *«Қасқарайған сәт». «Тыныштық». «Ымырт кез» деген мағынада деп ойлаймын* (Қаскелең, AL 01);

4. атауға қатысты позитивтік пікір білдіру (мыс., *Қосымша Қазығұрт ауылы туралы мәлімет бергім келеді. Қазығұрт деген атаудың өзі өзіме жағымды естіледі. Діни наным-сенім бойынша кезінде Нұх пайғамбардың кемесі тоқтаған жер дейді. Кезінде Нұх пайғамбар топан судан адамзатты қорғап қалған дейді. Жалпы тіршілік, адамзат сол жерден тараған деседі* (Алматы, AL 14);

5. географиялық нысанның табиғатын сипаттау. Географиялық нысанның табиғатын сипаттау екі бағытта жүзеге асқан: біріншісі,

метафоралық қолданыс негізінде, екіншісі, аралдық тұрғыда сипаттау. (мыс., *Алматы облысында жері құнарлы, табиғаты таза жерде орналасқан. Айналасын әсем таулар қоршап тұр. Алматы деп аталу себебі, осы жерде алма ағаштарының өте көптігінен және олардың тәттілігімен, сапалылығымен танылғандықтан* (Алматы, AL 18); *Іле бойында Алматы облысы Қапшағай қалалық әкімдігі аумағы және Талғар Еңбекшіқазақ аудандары жерін қамтиды* (Қапшағай, AL, 08);

6. нысанды білетіндігі/білмейтіндігі, болғандығы/болмағандығы жайлы мәлімет беру (мыс., *Бұл атаудың қойылу себебімен таныс емеспін. Электр су станциясы бар екенін және бөгенде балық түрлері барын, бөген суымен көршілес елді-мекендер бақша дақылдарын егетіні туралы ғана ақпаратпен таныспын* (Қапшағай, AL, 12); *Бұл қалада болғанмын, дегенмен мағынасына үңіліп көрмеппін* (өкінішке орай). *Енді анықтап көру керек* (Есік, AL 01);

7. эпонимдік теңеу (мыс., *Менің ойымша Есік батырдың атына қойылған* (Есік, AL 02); *Қабыш ағай деген сөзден шыққан шығар* (Қапшағай, AL 07);

8. жауаптарда аңыздар нұсқалылығының кездесуі. Жауабында аңыздар келтірілген атаулар саны аз, олар *Іле* өзені мен *Балқаш* көліне қатысты берілген. Аңыздар ауыздан ауызға таралатын болғандықтан сюжеті, кейіпкерлері, т.б. элементтері түрлі нұсқада кездеседі. Аңыздардың басым көпшілігі осы Балқаш көлі мен *Іле* өзендерін бір оқиға желісінде жырлайды. Бәрінің соңғы тұжырымы – көз жасынан пайда болған және осы су секіріп өлген, сол себепті атауын алған. Бұл тұжырымдарды Қазақстанның көпшілік гидрониміне тән мотивтер деуге болады. Нұсқалылығы ретінде Балқаш атауы кейде қыздың, кейде байдың есімі ретінде берілсе, дәл солай *Іле* өзені де кейде қыздың, кейде жігіттің есімімен байланыстырылады.

9. атауларды аудару және түсініктеме беру (мыс., *«Қашқа» және «йелең» сөздерінен шыққан. Қашқа сөзі – тасқын, ағысынан бөлінген тасыған су деген мағынада айтылған* (Қаскелең, AL 06);

10. логикалық тұжырым арқылы түсіндіру *Менің ойымша, бұл ескі Жетісу жеріндегі қала болғандықтан, сауда-саттықтың қақпасының бірі болып, Иссык немесе Есік атауын алған* (Есік, AL 03); *Менің ойымша Сарқант атауы «сары кент» тіркесінен шыққан. Себебі бұл ауданда ірі-ірі кәсіпорындар, энергетика жүйесі орналасқан. Айтылу ыңғайына қарай Сарқант болып өзгерген* (Сарқант, AL 12);

11. атауды қандай да бір зат не құбылысқа ұқсату (мыс., *Қасты келін деген сөзге ұқсайды (Қаскелең, АЛ 20); Медеу «демеу» деген сөзге ұқсайды, баяғыда жаудан қашқанда адамдарға пана, демеу болған тау шығар (Медеу, АЛ 07);*

12. қиял-ғажайып түсіндірмелер және т.б. ерекшеліктерді байқадық (мыс., *Қаланың айналасын тау қоршап тұрған бір әсем көрініс. Алыстан мән беріп қарасақ, бір керемет көрініс ол – ғажайыпқа апарар жол «есік» сияқты (Есік, АЛ 18); Мүмкін, ешбір жерде жоқ «сары қант» өндірілгендіктен Сарқант аталса керек (Сарқант, АЛ 05);*

Респондент қандай да бір топоним жайында өз түсінігін берерде, ол алдымен атаудың та-

ныс/таным еместігін айқындайды, кейбіреулері сол географиялық нысанда болғандығын/болмағандығын саралайды, одан кейін сол топоним жайында білетін базалық ақпаратқа жүгінеді. Егер де жауап беруші мен топонимдік атау арасында ешқандай байланыс орнамаған болса, онда респондент атаудың айтылуына, яғни сыртқы пішініне, оның өзге сөз, зат, құбылыспен ұқсастығына мән береді, яғни топоним респонденттің метатілдік санасынан өзіне қажетті мәліметтерді іліп шығады.

Жоғарыда беріп өткен зерттеу нәтижелерін сараптай келе, топоним жайлы жалпы көрініс жасауға болады. Бұл жұмыстың келешегінен хабардар етеді.

Әдебиеттер

- 1 Clarac, F. The History of Reflexes Part 1: From Descartes to Pavlov, IBRO History of Neuroscience // www.ibro.info Accessed: date Saturday, December 15 2012, 12:09 PM
- 2 Шатова Н. Связь терминов «рефлекс» и «рефлексия» для психолого-педагогических исследований: лексический и логический аспекты // Известия Саратовского государственного университета №1. Том 15. 2015. С. 111-118
- 3 Жақыпов С.М. Жалпы психология негіздері. Оқулық. – Алматы: Алла прима, 2012. – 203 б.
- 4 Калашникова Н.А. Рефлексия как принцип философского мышления: автореф. дисс... канд. филос. наук. – Волгоград, 2006. – 28 с.
- 5 Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. – М., 1963. Т. I. – 384 с.
- 6 Голев Н.Д., Дмитриева Л.М. Единство онтологического и ментального бытия топонимической системы (к проблематике когнитивной топонимики) // Вопросы ономастики №5. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2008. С. 5-17
- 7 Thornton T.F. Anthropological Studies of Native American Place Naming // American Indian Quarterly, Vol. 21, No. 2. (Spring, 1997), pp. 209-228.
- 8 Boas, Franz 1887 «The Study of Geography» Science 9(210): 137-141. // www.jstor.org
- 9 Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Пространство и человек / Под ред. А.К. Матвеева. Изд-во 2-е, испр. и доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 328 с.
- 10 Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка: монография. – Воронеж: изд-во «Истоки», 2007. – 250 с.

References

- 1 Clarac, F. The History of Reflexes Part 1: From Descartes to Pavlov, IBRO History of Neuroscience // www.ibro.info Accessed: date Saturday, December 15 2012, 12:09 PM
- 2 Shatova N. Svyaz' terminov «refleks» i «refleksia» dlya psichologo-pedagogicheskikh issledovaniy: leksicheskii i logicheskii aspekty // Izvestiya Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta №1. Tom 15. 2015. S. 111-118
- 3 Zhakypov S.M. Zhalpy psichologiya negizderi. Oqulyq. – Almaty: Alla prima, 2012. – 203 b.
- 4 Kalashnikova N.A. Refleksiya kak printsip filosofskogo myshleniya: avtoref.diss... kand.filos.nauk. – Volgograd, 2006. – 28 s.
- 5 Boduen de Kurtene I.A. Izbrannye trudy po obschemu yazykoznaniyu: v 2 t. – M., 1963. T. I. – 384 s.
- 6 Golev N.D., Dmitrieva L.M. Edinstvo ontologicheskogo i mental'nogo bytiya toponimicheskoi sistemy (k problematike kognitivnoi toponimiki) // Voprosy onomastiki №5. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural'skogo un-ta, 2008. S. 5-17
- 7 Thornton T.F. Anthropological Studies of Native American Place Naming // American Indian Quarterly, Vol. 21, No. 2. (Spring, 1997), pp. 209-228.
- 8 Boas, Franz 1887 «The Study of Geography» Science 9(210): 137-141. // www.jstor.org
- 9 Berezovich E.L. Russkaya toponimiya v etnolingvisticheskom aspekte: Prostranstvo i chelovek / Pod.red. A.K. Matveeva. Izd-vo 2-e, ispr. i dop. – M.: Knizhnyi dom «LIBROKOM», 2009. – 328 s.
- 10 Popova Z.D., Sternin I.A. Semantiko-kognitivnyi analiz yazyka: monografiya. – Voronezh: izd-vo «Istoki», 2007. – 250 s.

Егеубаева К.

**Көне қыпшақ тіліндегі есім
сөздердің категориялары**

Мақала көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің категориялары қарастырылған зерттеулерге бағытталған. Талдауға алынған материалдар көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдері арқылы жасалатындығы негізге алынады. Материалды талдау барысында автор көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің тұлғалық жағынан негізгі түбірлері мен туынды түбірлерінің ара салмағын және грамматикалық әрқилы қосымшалармен тұлғаланып келмейтін сөздердің де біршама аздығын келтіреді.

Түйін сөздер: көне қыпшақ тілі, есім сөздер, қыпшақ жазба ескерткіштері, сөз жасам, сөз құрамы.

Egeubayeva K.

**Categories of name words in Old
Kipchak Language**

The article focused on research about the categories of the name words in Old Kipchak language. The materials taken for the analysis would be the creation of the name words in Old Kipchak language by the lexical, morphological and syntactic ways. During the analysis of the material, the author cites the difference between the main root and the derivative root on the identity of the name words in the ancient language of Kipchak and the lack of the different grammatical applications.

Key words: the ancient language of Kipchak, Kipchak inscriptions, word creation, word combination.

Егеубаева К.

**Категория именных слов
древнекипчакского языка**

В статье рассмотрены категории слов в названии старо кипчакских языках. А так же структура личных пространств, где слова, основные и производные взвешенные корни. Помимо этого упомянуто обязательное применения грамматики.

Ключевые слова: древнекипчакский язык, именные слова, кипчакские письменные памятники, слово образование, словосочетание.

КӨНЕ ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ ЕСІМ СӨЗДЕРДІҢ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Қазақ тілі тарихына қатысты зерттеулер күн санап артып баратыны белгілі. Соның ішінде әдеби тілге, жазба дәстүрге, көне дәуірдегі түркі тілдерінің тарихына, т.б. орай айтылған пікірлер орасан. Бұл ретте тілдің тарихы саласында оның түркі тілдес халықтардың жазба дәстүрімен астасып жатыр деушілері де, ауыз әдебиеті тілімен де, ауызекі тілі нормаларымен де ұштасқан көне қазақ әдеби тілі болды деушілер де баршылық. Расында, түркі тілдерінің көне әрі барлығына ортақ мұра – Орхон-Енисей жазбалары. Бұл жазба ескерткіштер де қазақтың халықтық тіліне де, әдеби тіліне де тікелей қатысты деген пікірлер оңды.

Түркі тілдеріне қатысты ғылыми зерттеулер жетерлік деуге әбден болады. Алайда осы зерттеулердің ішінде көне қыпшақ тіліне, оның қолданысы мен грамматикалық құрылысына орай және қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштер тілі жайлы айтылған пікірлер ерекше назар аудартады. Бұл жөнінде Н.А. Баскаковтың классификациясы көне қыпшақ жазба ескерткіштер тілінің ескі және жаңа түркі тілдері жүйесіндегі орнын анықтайтын негізгі жүйе болып табылатынын атаған жөн [1].

Оның түркі тілдерін топтау жүйесіндегі ғылыми-теориялық мәселелерді тереңінен анықтап, түркі тілдерінің дамуындағы тарихи фактілерді жан-жақты, әрі нақтылай қарапайым тілмен жеткізуі күні бүгінге дейін өз құндылығын жойған жоқ. Барлық түркі тілдері түгелімен Н.А.Баскаковтың топтау жүйесінде, бір жіпке тізіліп, бүтін бір тілдің, тарихи негізде дәлелденген, оған қоса әрқашан даму үдерісіндегі тілдер қатарында болғандығы кеңірек сөз етілген. Сондықтан болса керек Н.А.Баскаковтың түркі тілдері тарихын зерттеуі, оларды тарихи кезеңдерге бөліп және дамып, қалыптасу мәселелері жайлы атқарған істері, сондай-ақ бұл жөнінде сіңірген еңбектері тиісті деңгейде орынды бағаланып келетіні.

Отандық және шетелдік түркітанушылардың пікірі негізінде біз көп ретте, орта ғасырларда (XI-XVI ғғ.) түркі жазба нұсқаларын мынадай төрт топқа бөліп қарастырылатынын кездестіреміз: 1. Қараханидтер дәуіріндегі жазба ескерткіштер. 2. Волга бойы мен Орта Азия түркі тілдерінің жазба мұралары.

3. Көне қыпшақ тіліндегі жазбалар. 4. Шағатай тілінде жазылған жазбалар.

Тарихта белгілі болғандай қазіргі Қазақстанның Шығысы мен Орталық аудандарында VIII-XI ғасырларда қимақтар мен қыпшақтар мекен еткен. Бұл ғасырлар аралығында олар басқа түркі тайпаларына өз биліктерін жүргізе бастаған. Тіпті Сырдария жағалауындағы оғыздар жайлаған аудандарды да өздеріне қаратқан. Содан кейін қыпшақтардың негізгі бөлігі оғыздармен араласа жүріп Батысқа қарай жылжыған. Оғыздардың қалдырған аудандарына кіріп, иеленіп Солтүстік Батыс шекаралары мен жаңа жерлерін жаулап алған.

Өз заманында қыпшақтар сонау Еуропа мен Қырымға дейін, тіпті аспан асты елі Қытай шекарасына дейінгі аймақты өзіне қаратып қана қоймай, онда өркениет пен әдебиет, тіл, мәдениет, сондай-ақ саяси тұрғыда да үлес қоса білген алып мемлекет болғаны белгілі. Мұны тек қана тарихшылар ғана емес, тілшілер, әдебиетшілер, жалпы өркениет пен мәдениетті зерделеп жүрген барша зерттеуші ғалымдар өз жазбаларында дәйектеп келтірген. Сондықтан болса керек осыншама ұлан-ғайыр аумақты мекендеген қыпшақтардың атауы да кумандар, половецтер, мамлюктер, тіпті армян-қыпшақтары деп түрліше атқа ие болуы. Қалай дегенде де, бұл Ұлы қыпшақ даласы – Дешті қыпшақ атауы сонау Еуропаға дейін жайылып кетуі мемлекеттің саяси әрі ірі идеологиялық тұрғыда үстемдік жасағандығының сипаты.

Ал енді мұншалықты аймақта тұрақтаған халықтың тілдік ерекшелігінің де әр алуан болуы заңды болары сөзсіз. Себебі қыпшақтар осындай аумақта саяси әрі идеологиялық үстемдік жасап қана қойған жоқ. Олар салт-дәстүрді, дінді, тілді, мәдениетті дарыта білетін мәдени орталықтар қалыптастыруды да негізге алды. Онда түркілік таным, дүниелік көзқарас, тілдік сана, әдебиет пен қол өнер қарыштап дамыды. Мұндай даму жер аумағының артуымен бірге мәдени кеңістігінің дамуына да жол ашты деуге болады.

Міне осындай кезеңде көне қыпшақ тілінің қолдану аумағы да, қоғамдық қолданысы да, қажеттілігі де біршама артты. Жазба ескерткіштер саны да көбейе түсті. Әрине, көне қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерде сөз құрамы басқа түркі тілдеріндегідей жүзеге асты. Яғни түбірден және бір немесе бірнеше лексикалық, грамматикалық қосымшалардан құралды. Айталық, түбір мен туынды түбір сөздің негізі болып саналған. Мысалы; түбір сөздер: ет (ет), сүт

(сүт), бол (бол), оши (ас), ун (ұн), йағ (май), үкі (үкі), йун (жүн), уйа (ұя), тун (түн) т.б.

Жалпы, көне қыпшақ ескерткіштеріндегі сөздер өздерінің құрамына қарай дара және күрделі сөздер болып келеді. Мысалы: йар (жар), керван сара (керуен сарай), Темүрқазуқ (Темірқазық жұлдыз аты) т.б. Н.А. Кононов өзінің «Грамматика современного узбекского языка» деген еңбегінде көне қыпшақ тіліндегі сөздердің он сөз табына жіктелетіндігін атап көрсетеді. Олар: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, жалғаулықтар, жұрнақ, одағай [2].

Барлық түркі тілдеріндегідей, көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілінде де қосымшалар арқылы сөз жасаудың жолдары қалыптасқан. Олар: есімдерден зат есім жасау; етістіктерден және басқа сөз таптарынан зат есімдер жасау.

Бұлардан басқа көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілінде әртүрлі есім сөздер категориясын, етістіктер және басқа да сөз таптарын жасау барысында қолданылатын сөз түрлендіруші қосымшалар барлығын да атау керек. Алғашқы категорияның қосымшалары, әдетте сөз тудырушы, ал екіншілері – сөз түрлендіруші қосымшалар. Бұл екеуі де грамматиканың бір саласы синтаксиспен өте тығыз байланыста қарастырылады.

Көне түркі тілдерде де, қазіргі түркі тілдеріндегі зат есімдер лексикалық, морфологиялық синтаксистік тәсілдер арқылы жасала беретінін көрсетеді. Мысалы, мына жұрнақтар сөз жасауға бейім деуге болады: *-чақ, -чық, -лық, -лік, -дық, -дам, -дем, -ув, -лук, -сук, -ған*. Балчық-болшық (лай), есенлік-есендік (амандық, саулық), чузув және йазмақ-жазу-сызу, ашлық-астық, бурундық-мұрындық (түйенің мұрындығы) т.б.

Қыпшақ тілінде жазылып күні бүгінге дейін жеткен есімдердің ішінде кісі аттары мен ел, жер, аспан әлеміне қатысты атаулар көптеп кездеседі. Мысалы, «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішінде әулиелер мен пайғамбарлар аттары жиі кездессе, ал половец құжаттарында кәдімгі кісі аттары көп. Сондай-ақ екеуінде де кездесетін есімдер бар. Алайда олар көп ретте дінмен байланысты. Мысалы: «Кодекс Куманикусте» жазбасында Аарон – ең жоғарғы дәрежелі священник болса, Адам – адам ата, Амбранус – әуленің аты, Дауд – Дәуіт пайғамбар, Елизавет, Емануел, Франас, Габриел (Жабрейіл), Грегор (әулие), хава (Хауа ана), herодес (король Херодес, князь Херодес) т.б.

Қыпшақ тілінде кездесетін кісі есімдері араб жазба авторларында көптеп кездесетінін

аңғаруға болады. Ал қыпшақ тіліне араб тілінен ауысқан сөздер, яғни кісі есімдері өте аз болғандығын ғалымдар да атап көрсетеді. Негізінен алғанда, қыпшақ тіліндегі кісі аттарына байланысты есімдер былайша келеді: лачын-лашын, тоған-сұңқар, қылыч-қылыш, алтун-алтын, күміш-күміс, Есен, Байбарс, Айбарыс, Бектемір, Ақтай, Темірхан, т.б.

Ал екінші, етістік түбірге жалғанатын есім тудыратын жұрнақтар көне қыпшақ тілінде буын үндестігіне бой ұсынғанымен дыбыс үндестігіне бағына бермейді. Қатаң дыбыстан гөрі ұяң дыбыстан басталатын жұрнақтар мол кездеседі. Кейбірі кейде бір, кейде бірнеше фонетикалық нұсқалары болатын түбір мен қосымшаның ара қатынасы айқындалады.

Есім жұрнақтары жасалған етістіктердің әуел бастағы лексикалық мағынасы қаншама көмескіленіп, өзіндік бояу-реңін жойса да, ол жаңадан жасалған сөздің тұлғасынан аңғарылып тұрады. Кейде жаңа сөздер мүлдем басқа мағынаға ауысып кетеді. Мысалы, *алтур-уш-отырыс* – *Бийнің олтурушы менім кісі-бидің отырысы менің отырысым сияқты; ур-уш-ұрыс, уруш удум-ұрыс* қылдым.

Мұндағы -ш қосымшасы жалғанған сөз қимыл процесінің атын білдіретін болса, кейде ол заттық ұғымға да ие болады. Яғни кейде -ш қосымшасы нақты зат атын да береді. Мысалы, *йеніш йедім-жеміс жедім*. Қимыл мен әрекеттің нәтижесін білдіретін жұрнақтар: *-a// -e* йар (ескі түбірі *йарлығ* «жараулы») – *йара-жара, кес-кесе*, (кесек).

Мұнда әр кезеңнің өзіндік тілдік қолданысын да аңғарамыз. Себебі осы келтірген мысалдарда сөз басындағы *й* мен *ж* дыбысының алмасуларын көреміз. Бұл қыпшақ тілдеріндегі фонетикалық өзгешеліктерді ұсынады. Қыпшақ тілдерінде сөз басында *ж* дыбысының орнына, көпшілік жағдайда *й* дыбысы қолданылады [3,210]. Мұндай пікірлерді өзге түркітанушы зерттеушілер де атап көрсетеді.

Жалпы, қимыл иелерінің ара қатынасын көрсететін -ш, -ыш, -іш, -ұш, -үш құрал саймандардың атын жасайтын -қу, -кү, -қы, -кі т.б. тәрізді өте сирек ұшырайтын -қу, -кү: көр – көркү-көрік; -қы, -кі: қаур (Қашқарида: каврул – «қуырыл») – қаурқы-қуырдақтың бір түрі, быч, буч-кес – бычқы-ара, сібұрт (түбірі сіпір – «сыпыр») – сібұрткі-сыпыртқы.

Кейде тіпті бір-ақ түбірдің бойынан кездесетін, етістіктерден есім жасайтын аталғандардан өзге де қосымшалар барлығы айтылады. Мысалы: а) қимыл мен әрекеттің нәтижесін

білдіретін жұрнақтар: *-ав, -ев* (ескі түрі ағу), *оз* (көне тегі озақты-озағу, озу; *-зақ, -қақ*, құрғақ (құрғақшылық); *-ғу, -гу* қорқ-қорғу (қорқыныш), чақ-шағу, шағын ету – чақғучы-шағым етуші. ә) зат атауын білдіретін жұрнақтар: *-ав, -ев*, – бур-бұр – бурав-бұрғы; *-ғыч, -гіч, -ғуч, -гүч, -күч*, ағын (жоғары көтеріл) ағынғыч, ағынғуч, (басқыш, саты), *ач* (еш) – ачкуч (ашқыш кілт). б) іс-әрекетті іске асырудың амалын көрсететін жұрнақтар *-ғы, -гі*, тіргіз (тірілт) – тіргізгінчі (тірілтуші), совүндір (сүйіндір), совүндіргі (сүйіндіруші).

Түркі тілдерінде, соның ішінде қыпшақ тілінде сөз тудыру, сөз жасау жолдары грамматикалық құрылым жүйесінде жүзеге асатынын айтуға болады. Атап айтқанда, көне жазба ескерткіштер тілінде олардың маңызы зор, өйткені ертеде жазылып қалған материалдардың ішінен жаңа сөз жасаудың басқа жолдарын (мысалы, қос сөз) айқындау түбір мен қосымшалардың саралап ажыратып беруден әлдеқайда өнімсіз екендігі көрініс табады. Дегенмен қыпшақ тіліндегі есімдер мен етістіктер мағынасы жағынан өзге түркі тілдері сияқты болып келеді. Тек қана кейбір өзгешеліктері болғаны болмаса.

Көне қыпшақ тілінің негізгі сөздік құрамы мен сөздік қоры ерте заманнан бастау алып, көптеген көне түркі тайпаларының сөздік құрамына сіңісіп үлгергендігін де атау керек. Жазба дәстүр негізінде қыпшақ тілі өзге тілдерге ықпалын тигізсе де сол кездегі түркі тілдері тобына жататын тілдермен фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымы тұрғысында өзара сабақтастықта болғандығы анық. Оның басты себебі қыпшақтардың сол кезеңдегі Еуропадан Қырым мен сонау Қытай шекарасына дейінгі аймақта мекен еткен қыпшақтардың тілдік қолданысы. Сол себепті көне қыпшақ тілінің сөз жасалуы, сөздік құрамы, фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымын танытатын көптеген ерекшеліктері мен аздаған фонетикалық өзгешеліктерге ұшыраған, бірақ негізгі тұлғасы мен лексикалық мағыналарын сақтап үлгергендігін жазба ескерткіштер тілі дәйектейтінін ерекше атаған орынды.

Б.Сағындықұлы түркі тілдерінің лексикалық дамуының фонологиялық заңдылықтары жайлы сөз еткен еңбегінде алғашқы түбір сөздердің үш түрлі бағытта дамығандығын атап өтеді. Онда негізінен фонетикалық, семантикалық және грамматикалық тұрғыдағы қатынастарды келтіреді. Соның нәтижесінде олардың нұсқа-

лары бір-бірінен ажыратылатындай түсініледі деп айтады. Алайда түпкі түбірдің ішкі қалыбын сақтап, мағыналық өзгерістерге ұшырағандықтарын да атайды [4,250].

Бұл бір сөзбен айтқанда, қазіргі қазақ тілінің түп-тамыры өзге түркі тілдері сияқты көне дәуірлерге барып тірелетінін алға тартады. Ал сөз еткен көне қыпшақ тілі болса сол көне тамырлардың бір тармағы екенінің дәлелі болмақ.

Сөзімізді түйіндей келгенде, көне қыпшақ тіліндегі кейбір есім сөздер бірнеше ғалымдар тарапынан арнайы зерттеуге алынып, сөздіктер жасалынғанын атап өту керек. Олардың тұлғалық

жағынан негізгі түбірлердің біршама көп кездесетіні, туынды түбірлердің оған қарағанда аздау екендігі аталады. Бірақ грамматикалық әрқилы қосымшалармен тұлғаланып келмейтін сөздердің де сирек екенін айтқымыз келеді.

Статистикалық мәліметтерге сүйенсек жиі қолданылатын есім сөздерге жазба ескерткіштерде кездесетін лексемалар тобы орын алатынын көреміз. Олар қазіргі тілдерде айтылып, қолданылып жүрген сөздер жиынтығын құрайды. Ал сирек қолданылатын есім сөздер тобына көне түркі тілдерінде қолданылғанымен қазіргі түркі тілдерінде қолданылмайтын лексемаларды жатқызуға болады.

Әдебиеттер

- 1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962. – 188 б.
- 2 Кононов Н.А. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.- Л., 1980. – 147 б.
- 3 Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 360 б.
- 4 Сағындыкулы Б. Фонология закономерности развития лексики тюркских языков. – Алматы: «Арыс», 2009. – 308 с.

References

- 1 Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tjurkskih jazykov. – M., 1962. – 188 b.
- 2 Kononov N.A. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka. – M.- L., 1980. – 147 b.
- 3 Qajdar Ä., Orazov M. Tjrkitanufa kirispe. – Almaty: «Arys» baspasy, 2004. – 360 b.
- 4 Sagyndykuly B. Fonologija zakonomernosti razvitija leksiki tjurksih jazykov. – Almaty: «Arys», 2009. – 308 s.

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім   Раздел 1 Әдебиеттану   Литературоведение

<i>Әбдиманұлы Ө.</i> Ата жұрт – «Мәңгілік Ел» идеясының берік тұғыры	4
<i>Ислам Д.А., Ержанова С.Б.</i> Қазақ лирикасындағы түрік бірлігінің бейнеленуі	14
<i>Мейрамғалиева Р.М.</i> Мотив преступления и наказания в творчестве Ивана Бунина	22
<i>Sarsekeeva N.K., Iskakova A.T.</i> Specifics of romanticism of W. Irving's prose of «Spanish period»	28
<i>Шортанбаев Ш.А.</i> Махамбет өлеңдеріндегі ел арманының көрінісі	32

2-бөлім   Раздел 2 Тіл білімі   Языкознание

<i>Ақымбек С.Ш., Ебелекбаева Ә.Қ., Ахмет А.Н.</i> Искер әйелдің тілдік портретін жасауда интонацияның прагматикалық функциясы	40
<i>Yessimzhanova M.</i> The «Hospitality» Concept in Phraseology	48
<i>Нуршаихова Ж.А.</i> Технология создания экспертизы дискурса сайта	54
<i>Нутпаева Т.Ж., Туманова А.Б.</i> Понятие персуазивности в современной лингвистике	60
<i>Салимова С.Р.</i> Жан Дени о фонетике турецкого языка	66
<i>Салқынбай А.Б., Сайбекова Н.У.</i> Жазу – әлемдік өркениет бесігі	72

3-бөлім   Раздел 3 Тіл мен әдебиетті   Методика преподавания оқытудың әдістемесі   языка и литературы

<i>Әбдиманұлы Ө.</i> Әдебиет оқулықтарын қалыптастырудағы М. Әуезов тағылымы	78
<i>Алтынбекова О.Б., Зуева Н.Ю.</i> Текст-рассуждение и его виды	82
<i>Бердалиева Р.Ш.</i> Обучение иностранцев русскому языку: роль невербальных средств общения	88
<i>Нурмуханбетова А.А., Исабаева Б.К.</i> Текст как мотивационный фактор систематического чтения	94

4-бөлім   Раздел 4 Мәдениет   Культура

<i>Dossybayeva G.K.</i> The entrance of Kazakhstan into the world educational field as an equal	100

Мұқан А.О.

Бүгінгі қазақ драматургиясы: бағыт-бағдары мен ізденістері 106

6-бөлім   Раздел 6
Жас ғалымдар   Молодые авторы

Борибаева Г.А.

Қарапайым метатілдік сана: эксперименттік талдау 112

Егеубаева К.

Көне қыпшақ тіліндегі есім сөздердің категориялары 118

CONTENTS

Section 1 Literary Criticism

<i>Abdimanuly O.</i> Homeland – firm pedestal of the idea of «Mangilik El».....	4
<i>Islam D.A., Erzhanova S.B.</i> Kazak Siirinde Turk Birlidi.....	14
<i>Meiramgaliyeva R.M.</i> The motif of crime and punishment in the works of Ivan Bunin.....	22
<i>Sarsekeeva N.K., Iskakova A.T.</i> Specifics of romanticism of W. Irving's prose of «Spanish period».....	28
<i>Shortanbayev Sh.A.</i> Dreams of the nation in the Makhambet poems	32

Section 2 Linguistics

<i>Akymbek S.Sh., Yebelekbayeva A.K., Akhmet A.N.</i> Pragmatic function of intonation in creating the speech portrait of a business lady	40
<i>Yessimzhanova M.</i> The «Hospitality» Concept in Phraseology	48
<i>Nurshaikhova Zh.A.</i> Technology expertise of creating a site of discourse	54
<i>Nutpayeva T.G., Tumanova A.B.</i> The concept of persuasiveness in modern linguistics.....	60
<i>Salimova S.R.</i> Jan Deny about phonetics of the turkish language.....	66
<i>Salkynbay A.B., Saibekova N.U.</i> Writing – the cradle of world civilization.....	72

Section 3 Methods of teaching language and literature

<i>Abdimanuly O.</i> The Influence of M. A Auezov's doctrines on the formation of textbooks on literature.....	78
<i>Altynbekova O.B., Zuyeva N.Yu.</i> Reasoning text and its types.....	82
<i>Berdaliyeva R.Sh.</i> Teaching Russian to foreigners: the role of non-verbal means of communication.....	88
<i>Nurmukhanbetova A.A., Issabayeva B.K.</i> Text as a factor of motivation	94

Section 5 Culture

<i>Dossybayeva G.K.</i> The entrance of Kazakhstan into the world educational field as an equal.....	100

<i>Mukan A.O.</i> Modern kazakh drama: ways and searches	106

Section 6 Young Authors

<i>Boribayeva G.B.</i> Ordinary metalinguistic consciousness: an experimental analysis	112
<i>Egeubayeva K.</i> Categories of name words in Old Kipchak Language	118